

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Андрићев институт

Библиотека
ЗАЈЕДНИЧКИ НАУЧНИ СКУПОВИ
Одјељења друштвених наука и
Одјељења за књижевност
Књига 1

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредници едиције
Проф. др Слободан Антонић
Проф. др Мило Ломпар

Уређивачки одбор
Др Јана Алексић
Др Борис Булатовић
Др Ана Вуковић
Др Слободан Вуковић
Др Душан Достанић
Др Немања Каровић
Проф. др Бојан Ковачевић
Др Олег Солдат
Проф. др Јовица Тркуља
Др Драган Хамовић

Рецензенти
Проф. др Драган Стојановић
Др Бојан Јовановић
Др Слађана Јаћимовић

РУСИЈА У СОВЈЕТСКОЈ ЕПОХИ: ДРУШТВО И КЊИЖЕВНОСТ

(Радови с истоименог научног скупа одржаног у
Андрићграду, 14. октобра 2023)

Андрићев институт
Андрићград, 2024

САДРЖАЈ

УВОДНИК.....	7
Мирослав Ивановић ОДНОС ДРУШТВА, ИДЕОЛОГИЈЕ И КЊИЖЕВНОСТИ У СССР: МИТ И РЕАЛНОСТ	9
Весна М. Тријић СОВЈЕТСКИ ПИСАЦ КАО ИДЕОЛОГЕМА: „КРАТКА БИОГРАФИЈА А. А. ДАРМОЛАТОВА (1892—1968)” ДАНИЛА КИША	43
Бошко Милосављевић СВЕТ РУСИЈЕ И КИРГИЗИЈЕ У ДЕЛИМА ЧИНГИЗА АЈТМАТОВА	69
Слободан Антонић СПОР ОКО СОЛЖЕЊИЦИНА	77
Дејан Мировић УСТАВ СССР ИЗ 1936: ФОРМАЛНЕ ПРАВНЕ НОРМЕ И ЊИХОВА ПРИМЕНА	99
Зоран Чворовић БОЉШЕВИЧКА НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА У ВРЕМЕ ОБРАЗОВАЊА СССР (С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА УКРАЈИНУ)	107

Владимир Димитријевић ДАНАС У РУСИЈИ, СУТРА У АМЕРИЦИ: РУСКИ НОВОМУЧЕНИЦИ У АМЕРИЧКОМ ОГЛЕДАЛУ ОЦА СЕРАФИМА РОУЗА.....	149
Мило Ломпар ЛИБЕРАЛНА ДВОСМИСЛЕНОСТ	179
ИНДЕКС ИМЕНА	241

УВОДНИК

Афирмишући праксу организовања међуодељенских научних скупова у раду Андрићевог института, а у циљу унапређења мултидисциплинарног приступа у истраживању кључних културних и друштвених феномена, Одјељење друштвених наука и Одјељење за књижевност Андрићевог института, одржали су, 14. октобра 2023. године, заједничку научну конференцију на тему *Русија у совјетској епохи: друштво и књижевност*.

Желели смо да остваримо увид у узајамне утицаје друштва на књижевност, као и књижевности на друштво, на примеру руског друштва и руске књижевности у совјетској епохи (1917—1991). Занимали су нас културне и друге рефлексије, правци и извори узајамних утицаја друштва (политике) и књижевности, главни актери, кључна уметничка дела, начини уметничке транспозиције, као и врсте културног наслеђа, а све посматрано из угла српске друштвене науке и наше науке о књижевности.

Данас у Русији, у области хуманистичких и друштвених наука, бележи се интензиван рад на прикупљању грађе и публиковању налаза истраживања везаних за политику књижевности у доба СССР. Дobar пример тога је трокњижје *Стаљин и њисци*, Бенедикта Сарнова (Бенедикт Михайлович Сарнов, 1927—2014), у коме је, уз помоћ архивске грађе, аутор детаљно описао однос Стаљина према двадесеторо књижевника, као и њихове личне и литерарне судбине (Горки, Мајаковски, Пастернак, Мандељштајм, Демјан Бедни, Еренбург, А. Н. Тол-

стој, Зошченко, Булгаков, Ахматова, Шолохов, Пиљњак, Замјатин и Платонов).¹

Наравно, ова тема није у таквом фокусу истраживања српске друштвене и хуманистичке науке као што је то у руској социологији или науци о књижевности. Али, свакако да и увиди наших истраживача могу да помогну дубљем разумевању међуодношења политике и културе, односно друштва и књижевности, у различитим епохама и на различитим местима — тим више што са руским друштвом делимо слично историјско искуство социјализма и његове културне политике у књижевности.

Ову тему и конференцију видимо и као ваљану припрему за следећи заједнички научни скуп наша два одељења, а који планирамо у 2024. години под називом: *Србија у доба СФРЈ: друштво и књижевности* — такође у Андрићевом институту и с једнако еминентним учесницима из обе наше републике.

Слободан Антонић
Мило Ломпар

---

1 Бенедикт Сарнов, *Сталин и писатели*, 1—3 т. Москва: Эксмо, 2009, т. 1: <https://sn.rs/4hvh4>; т. 2: <https://sn.rs/ayfbz>; т. 3: <https://sn.rs/0txlj>.

Мирослав Ивановић*

УДК 821.161.1.09:316.48(47)

Институт за криминолошка

и социолошка истраживања, Београд

ОДНОС ДРУШТВА, ИДЕОЛОГИЈЕ И КЊИЖЕВНОСТИ У СССР: МИТ И РЕАЛНОСТ

Сажетак: Током целог периода постојања СССР водила се жива полемика о свим аспектима књижевног стваралаштва, а нарочито о идеолошким питањима. Иако је власт тежила да има под контролом књижевну сцену, уметничко стваралаштво је давало зреле плодове, упркос свим наметаним идеолошким ограничењима. Сама припадност некој идеологији не може бити ни предност ни недостатак при уметничком стваралаштву. Тако је увек било у историји, тако је било и у историји СССР. Совјетска књижевност спада у сам врх светске књижевности XX века по оценама многих, чак и западних критичара. Идеологија и књижевност су ту имале дијалектички однос, утицале су једна на другу. Идеолози су тежили да своје каноне наметну књижевности и очекивали су да књижевност буде слушкиња идеологије. Међутим, под утицајем књижевних дела и снаге уметничког талента стваралаца у књижевности, она је мењала идеологе и идеологију.

Кључне речи: Совјетска књижевност, социјалистички реализам, културна политика, књижевни канон

Када је једна историјска епоха иза нас, склони смо да о њој судимо уопштено стварајући опште представе које су често далеко од стварности. Ипак ове опште

---

* Истраживач сарадник (у пензији), ivanmiros4@yahoo.co.uk.

слике и ставови имају реалну снагу, па када се помене нека епоха, у свести данашњих људи одмах искрсавају управо тако усвојена убеђења и слике. На пример, када се спомене ренесанса, пред нашим очима искрсава слика епохе испуњене раскошним сликарством, архитектуром и богатом књижевношћу која приказује живот у свим својим појавним облицима, за разлику од претходне епохе средњевековља која се замишља као мрачно доба испуњено религиозним мистицизмом који је потиснуо све друге аспекте живота. Данас знамо на основу бројних историјских истраживања, нарочито на основу новијих посвећених свакодневном животу, да слика коју смо формирали ни издалека није тако црно-бела, како се веровало, и у какву још увек многи верују.

Управо тако ствари стоје и са епохом која је иза нас, епохом совјетске Русије, СССР-а. Иако су многи од нас живи сведоци њеног позног периода, слика која се учврстила о том времену, животу и стваралаштву не одражава стварно стање. Формирана је митска представа да је то пре свега била епоха репресије, тоталне контроле, грађанске неслободе и неслободе у стваралаштву, епоха просечности и безвредности дела насталих у том времену. Речи „мит” и „митска представа” користимо да означимо она убеђења, представе и наративе који су формирано о датој епохи а који не одражавају реалност, нису опис стварности, већ су искривљена слика о њој. Као што стварни митови имају додира са стварношћу, али нису сама стварност већ измаштана стварност, тако и модерни митови искривљавају стварно стање ствари.

Насупрот оваквој митској представи, последњих деценију, две, појављује се све више дела у Русији која исправљају ту искривљену слику. Ово се пре свега тиче друштвене и политичке историје, али исто тако појављују се књиге о уметности, књижевности посебно, које критички преиспитују усвојене оцене и превреднују

те формиране вредности и оцене. Овде ћемо покушати да изложимо једно гледиште на однос друштва, идеологије и књижевности које би донекле разобличило устаљену митску представу о овој епохи и указало на могуће правце размишљања који би дали уравнотежену слику епохе, избегавајући ове или оне крајности.

Настанак совјетског друштва

Совјетско друштво почиње да се формира после Октобарске револуције 1918. године. Сама Револуција је означила преокрет какав није забележен у људској историји и само се Француска буржоаска револуција може с њом поредити по далекосежности утицаја. Ипак, у светским размерама, Октобарска револуција је свакако имала већег утицаја. Друга половина двадесетог века је означавала експанзију и доминацију совјетске идеологије, а готово трећина света је у већој или мањој мери копирали совјетски модел. И у самим буржоаским и традиционалним друштвима се осећао овај утицај. На развијеном Западу то се огледало у парламентарном животу као присуство комунистичких и социјалистичких партија, те утицај марксистичке идеологије на интелектуалну елиту и академску средину. Западна теоријска марксистичка мисао није уопште заостајала за оном у СССР и у Трећем свету, чак је била развијенија. Исто тако, и у традиционалним друштвима, која једва да су имала неке елементе и рудиментарне облике модерне капиталистичке економије, совјетски модел је задобијао своје видно место, од Монголије која га је била готово у потпуности усвојила до Индије у једној фази из Нехруовог времена, па до Индокине, Азије и других континената као што су Африка и Јужна Америка.

Само руско друштво ће у деценијама после Револуције претрпети потпуни преображај у свим сферама, од еко-

номије до породичних односа, ни једна сфера друштвеног, па чак ни личног живота, неће остати нетакнута. Русија је у предреволюционарном периоду била аграрна земља с бурним замахом индустријске производње и капиталистичког развоја. Међутим, то је био процентуално мали постотак становништва а удео индустријске производње није био велики. Сеоског становништва уопсленог у земљорадњи било је 82% а индустријске радничке класе свега 4%. Да бисмо схватили динамику развоја земље у деценијама после 1918, ево неколико показатеља. Пет година пре револуције индустријска производња у Русији је била на ниво од 50% производње у Немачкој, а такође отприлике исто толико у поређењу с Француском. У поређењу с Енглеском то је било свега 20%, а још мање ако се упореди са САД — 10-15% максимално. Економија је у стаљинском периоду расла великим стопама, стављен је нагласак на индустријализацију и колективизацију у пољопривреди ради повећања ефикасности и увећања пољопривредних приноса по јединици обрађиване земље. За пола века, већ године 1986, удео индустријске производње СССР-а износио је 10% од целокупне светске индустријске производње, а свега две деценије после завршетка Грађанског рата СССР је прстигао све земље осим САД по обиму индустријске производње.¹

Из горе наведених неколико података искусни социолог може одмах јасно формирати апстрактну представу о дијахроном току руско-совјетског друштва током тих пар деценија. Раст индустријске производње је морао да повуче за собом изградњу многих фабрика (фактички ради се о бројки од око 9000 већих предузећа), промену у структури становништва, омасовљење градова, мигра-

---

1 Видети опширније о економији у Русији, нарочито гл. IX, X, XI које обрађују период од 1918. до почетка Отаџбинског рата 1941, у књизи: Тимошина Т. М. *Економическая история России*, „Юстицинформ”, Москва 2009.

ције, нарочито село-град, изградња инфраструктуре, промене у традиционалној обичајности и свакодневном животу, промене у школству, промене у друштвеним институцијама, итд, итд. Сви ови аспекти друштвеног живота, који су доживели радикалне промене или су били новоформирани, нашли су одраза и у књижевним делима ове епохе. У књижевност као теме улазе изградња новог човека, проблеми села, колективизација, изградња у свим разнородним аспектима, од великих инфраструктурних пројеката до живота у фабрикама и у колхозима, културно уздицање маса и школовање омладине.

Руководство СССР-а на чијем челу је био Стаљин (Лењин је поживео свега шест година у земљи коју је преузео револуционарним путем) предузимало је енергичне кораке да изгради друштво на принципима марксистичке идеологије, која ће се потом називати марксизам-лењинизам. Изградња социјализма је био процес који су сами актери тако називали и тако су се самоодређивали — као градитељи социјализма. У новије време, последњих пар деценија, разматрао се проблем како одредити ову епоху, пре свега период од 20-их до 60-их година прошлог века. Многи историчари и социолози су сматрали да се овај период може одредити као модернизација. Модернизација која је рођена на Западу као последица индустријске револуције, почела је да захвата и остатак света. Ово се догађало у спрези научно-техничког прогреса, индустријализације и капитализма. На овај начин се сматрало да је само ово аутентична модернизација, модерна, како се данас често назива. Будући да у знању лежи моћ, руководиоци СССР-а су јасно схватили да без модернизације није могуће очувати и изградити социјализам, а поготово независност земље. У динамици међународних односа не може бити вечног мира. Често се наводе речи Стаљина да ако се за десет година не изврши индустријализација, то ће имати погубне последице по земљу:

„Заостали смо за водећим државама 50—100 година. Ми морамо претрчати ово растојање за десет година. Или ћемо то учинити, или ће нас смрвити.”²

Није од велике важности за нашу тему како ћемо теоријски маркирати овај период који фактички траје све до деведесетих година и распуштања СССР-а. Мислим да се сасвим исправно ово може назвати изградњом социјализма, а модернизација је била пратећи и нужен процес ради остварења идеолошки зацртаних циљева. Док је на Западу модернизација провођена на економским основама, то јест, стимулисана самом природом капитализма који је тежио увећању добити, у СССР-у су стимулуси долазили из идеолошке сфере. Радило се о „тоталној мобилизацији” свих људских ресурса да би се остварили замишљени циљеви. У том смислу је провођена пропаганда кроз све могуће сфере: партијским деловањем, медијском пропагандом, стимулусима кроз уметност, пре свега књижевност, али и на све друге замисливе начине. В. М. Молотов, у то време председник Совнаркома СССР, формулисао је тезу која ће касније бити преточена у познату лозинку „достихи и престићи”:
„Десетлеће у које ступамо јесте одлучујући период током ког морамо не само достихи, већ и престићи водеће ... капиталистичке земље.”³

Подела: Запад (економски стимулуси) — СССР (идеолошки симулуси), само је условна. И на Западу је идеологија била укључена, премда у мањој мери и не тако очигледно. Уосталом, у самој клици капитализма лежи идеологија предузетништва, материјалног стицања и ширења на околни свет. С друге стране, и у СССР-у, нарочито после увођења НЕП-а (Нова економска поли-

2 „Правда” № 35, 5. фебруар 1931. год.

3 *Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация*: в 2 т. Т. 2. М.: Терра, 1996. Стр. 319.

тика — провођена од 1921. до 1924. године као замена за „војни комунизам” који је трајао од Револуције до 1921. године) прибегло се тржишним и робно-новчаним механизмима ради оживљавања руске економије.

Првих десет година совјетске власти биле су изузетно тежак период за земљу и народ. Губици узроковани Првим светским ратом и потом Грађанским ратом, исцрпили су земљу, а револуционарни преврат је морао да на новим принципима организује друштво. Као што то увек бива, после оваквих огромних друштвених потреса долази до аномije у друштву, један систем вредности и правила је оборен, а нови још није успостављен. Становништво земље је базично било слабо структурисано а образовни ниво веома низак. Ниво писмености који је наслеђен из царске Русије био је око 30%, истина, у европском делу Русије је био већи и процењује се на око 40—45%. Током првих десет година СССР-а ниво писмености је чак опао упркос декрету о ликвидацији неписмености које су совјетске власти издале већ 1919. године.

У овом периоду је било много незапослених, економија је слабо напредовала, снабдевање је било лоше. Школовање је такође било на ниском нивоу тако да млади људи нису имали реалне перспективе. У овом периоду 40% сеоске деце од 8 до 12 година није похађало школу. Број неписмених се сваке године увећавао за око 400 хиљада. Услед недостатка средстава издвајања за школство су била мизерна, те је и сам Луначарски, први министар просвете у СССР-у, говорио да совјетска власт издваја мање за просвету од царске. Болест друштва је узимала маха што се огледало у многим аспектима друштвеног и личног живота.

„Осећај незадовољства се нарочито изражавао кроз `распуштеност` у личном животу: на законским основама се рушила породица (дозвољен абортус, фактички брак је

био изједначен са законским браком, развод је био могућ на усмени захтев једног од супруга, без решења суда). Од 1921. године у Москви и Лењинграду просечно трајање брака није превазилазило осам месеци, број развода у периоду од 1922. до 1928. је порастао шест пута. На једно рођено дете долазила су три официјелно регистрована абортуса. 20-их година су се број утврђивања очинства и исплата алиментације повећали истовремено са бројем развода и достигнута је 1929. бројка од 200 хиљада.⁴

У околностима раширеног сиромаштва и ниског животног нивоа просечних грађана, корупција је цветала. Бирокуратски апарат је брзо растао и достигао је 3,5 милиона државних службеника. У периоду НЕПА-а осим запослења у државном апарату, човек је могао да прави каријеру као ситан предузетник и трговац. И једно и друго је рађало друштвене пороке на свој начин, прво — корупцију, друго — шпекулацију. Иљиф и Петров су у својим делима извргли сатири и иронији ликове ситних шпекуланата и превараната који су своје друштвено место тражали у овој сфери и на овакав начин.

Потрага за послом, селидбе, лутања по огромној држави, личне и породичне драме изазване оваквим друштвеним стањем нашле су свог одраза у бројним књижевним делима из овог периода, а и доцнијег. Осим живота у граду и живота радничке класе, књижевно су обрађивани и село и сеоско становништво. Драма око расподеле земље беземљашима или онима који су имали само окућницу, потом колективизација, побуне сељака, покушаји контрареволуције итд, такође се обрађују у књижевним делима. Проблематика села ће бити присутна и у годинама које су следиле после овог турбулентног периода до пред сам почетак Другог светског рата.

---

4 Верт Н., *История советского государства 1900—1991*, Прогрес, Москва (1992), стр. 165.

Нарочито изражајно је проблематика села из ових времена описана у роману Шолохова *Узорана ледина*. Као што се тема села обрађивала и у руској књижевности деветнаестог века, то ће бити случај и у двадесетом, али ће идеолошка визура бити другачија.

Конституисање совјетског друштва започето је освајањем власти политичким превратом. Институције царске државе су укидане а политичка власт се заснивала на другим принципима и формирала је своје установе и хијерархију власти. Природно, неке институције су замењене анологним, тако је, на пример, систем државних министарстава са сличном структуром оном царском развијан и у СССР-у. Међу најзначајнијима за нашу тему су министарства која су се бавила просветом и културом и њима подређене институције. Политичка власт је, уопштено речено, инструмент који структурише друштво, усмерава га, мења га у зависности од усвојених циљева. Све ово је готово неприметно када је једна држава у стабилном стању, али када наиђе буран период и власт и народ преживљавају драматичне тренутке.

Совјетска држава је од самог почетка била пред бројним изазовима. После револуције следио је грађански рат и спољна интервенција. У таквим условима долази и до совјетско-пољског рата од 1919. до 1921. године. СССР губи знатне територије у деловима Белорусије и Украјине али и на другим територијама које су се граничиле с Пољском. Фактички прве године изградње социјализма проводе се у условима ратног стања. Сама концепција економског развоја земље се периодично мења, изазивајући спорове унутар бољшевичке партије и унутар водећих органа државе. Све ово се драматично одражава на свакодневни живот људи, отежавајући га и чинећи га неизвесним и несигурним. У таквим околностима по законима опстанка прво страдају више сфере људске делатности, култура генерално. О несигурности, оскудним условима живота, немаштини, лишавању итд, оставили су своја све-

дочанства бројни писци и уметници, не само у виду уметничких дела, већ и у аутобиографским забелешкама.

Релативно мирнији период који је наступио тридесетих година довео је до стабилизације друштва, али то је било праћено репресијом државног апарата над деловима становништва. Све ово је кулминирало у годинама 1937-ој и 1938-ој. О овом периоду и стварним размерама репресије још се воде спорови, али историчари су близу сагласности о чињеничком стању без обзира на различита идеолошка тумачења датог периода. У овом периоду су страдали и многи писци. То је био други талас знатнијег страдања културних посленика после онога који је био уследио првих година после револуције.

Уочи самог Другог светског рата, уз велике напоре, совјетско друштво је функционисало као већ уходан механизам. Индустријализација је делом била проведена, војна индустрија је такође знатно напредовала, већ су се производили и, за то време, модерни војни авиони. Масе народа су прихватиле совјетску власт видевши у њој гаранцију својим стремљењима да се активно укључе у друштвени живот и напредују на социјалној лествици. Процес десакрализације је узео маха, људи су уместо у религију почели да верују у идеологију марксизма-лењинизма. Традиционални живот је почео да се мења и да се стари поредак слама чак и у регионима далеким од метрополе и великих градова. Совјети су водили организациони и пропагандни рат против онога што су сматрали заосталим и сметњом напретку у сваком погледу. Бројни писци су узели учешћа у овом процесу, путујући по целој земљи као извештачи за новине и медије и као представници нове културе, читајући и представљајући своја дела посвећена изградњи новог совјетског живота.

Други светски рат, Отаџбински рат, како се назива у Русији, донео је велико страдање, још горе од Првог светског рата и грађанског рата и сукоба који су усле-

дили после Револуције. Овај део руске историје је добро познат, то је један од најзначајнијих периода светске историје када се није решавала само судбина једног народа (вишенационалног) и државе СССР, већ судбина целог света. Било је то време тоталне мобилизације. Совјети су веома промишљено реаговали у ратним условима. Када је реч о економској основи, то је лако схватљиво, требало је изместити део индустрије даље од војних дејстава, организовати производњу и снабдевање на новим принципима. Међутим, совјети су се потрудили да своје највеће уметнике евакуишу у азијски део земље и да тамо организују уметничку, филмску и пропагандну продукцију. Био је то подухват каквом нема равног у историји. Велики број књижевника је узео учешћа у рату, многи су били извештачи са фронта, радили у медијима, стварали већ током рата уметничка дела инспирисана ратним догађајима. Тематика рата ће заузети значајно место у годинама после ослобођења и победе над нацистичком Немачком.

О периоду после Другог светског рата се може говорити као о друштву совјетског човека. После обнове земље друштво је почело да живи стабилним животом. Животни стандард није био висок, али школе и факултети, научни институти, издаваштво, позоришта, филмска индустрија, све је било у процвату, масе су продрле у културу, успон по социјалној лествици је био омогућен свима на једнаким основама, барем у принципу. Постигнут је невиђен међународни углед, утицај на друге земље у свету и значај СССР су били огромни. У многим областима културе совјетски ствараоци су били у самим врховима, и то мерено у светским размерама. Ово је сигурно тачно за музику, књижевност и неке делове науке, а и у другим областима руско-совјетски представници су заузимали високе позиције. Без претеривања се може рећи да је ово био тријумф социјализма.

Док је нови човек живео свој нови живот, на међународном плану водио се такозвани „хладни рат”. Успеси СССР-а су озбиљно забринули развијени Запад који је делимично преживљавао кризу. Иако је на Западу подизан животни стандард, многе западне земље су се суочиле са губитком колонија, унутрашњим противуречностима, ратовима које су водиле у трећим земљама, сепаратизмима у својим државама. Било је потребно уништити главног конкурента и тако је СССР постао непријатељ број један Западу.

Ма како то парадоксално звучало, главна битка није вођена у наоружавању, већ у култури. Оно што ће уследити после смрти Стаљина, у време владавине Хрушчова, а потом Брежњева, биће обележено подривачком делатношћу у области културе и идеологије. Совјети се већ нису могли војно поразити и сва стратегија се заснивала на томе да буду уништени изнутра — расточити совјетског човека, лишити га његове вере у социјализам, компромитовати његов начин живота и културу. Ово ће се остваривати и преко књижевности. Појава „андерграунд” литературе, самиздата, дисидената, емигрантских издања на руском језику, све је то доприносило томе да се изгуби вера у сопствене снаге и изабрани пут. Ово се није одразило само падом културног нивоа који је започео осамдесетих година, већ и распадом државе деведесетих, „највећом геополитичком катастрофом XX века”, како се изразио актуелни председник Русије.

Совјетска идеологија

Идеје су покретачи и средство друштвене промене. Совјетска идеологија се зачала много пре Совјетског Савеза. Главни извор ове идеологије је Марксдова доктрина о друштву и историји. Марксизам је на крају

деветнаестог и почетком двадесетог века имао огромног утицаја, и то пре свега у Европи и САД, али и у другим земљама. У Русији је постојало неколико партија социјалистичке оријентације које су баштиниле марксистичко наслеђе и учествовале у политичком и парламентарном животу Русије на прелому ова два века. Једна од тих партија је била РСДРП — Руска социјал-демократска радничка партија. На II конгресу ове партије, године 1903, дошло је до поделе унутар партије на бољшевице и мењшевице (представника већине и мањине) па од те године почиње да постоји бољшевизам као идејни политички ток и као партија. Ово истиче и сам Лењин, идејни зачетник и вођа бољшевичке фракције.

Од самог почетка, осим марксистичке доктрине у бољшевизам су ушле и идеје Чернишевског, Ткачева и Нечајева, нихилисте и револуционара. Дакле, од самог почетка то је био амалгам немачких и руских идеја, премда је главна основа био марксизам. Ова доктрина ће се касније називати и марксизмом-лењинизмом, одајући тиме признање вођи Октобарске револуције, главном идеологу и руководиоцу бољшевичке партије. Ова партија је мењала свој назив и од изворне РСДРП дошла је до Комунистичке партије СССР-а (1952. год.) променивши више пута назив — РКП(б), то јест, Руска комунистичка партија (бољшевика), ВКП(б), то јест, Свесавезна комунистичка партија (бољшевика).

Нећемо овде говорити ни о историји ове партије нити детаљније износити њену доктрину, ограничићемо се само на неке идеје које су релевантне за књижевно и уметничко стваралаштво и које су реално утицале и обликовале ово стваралаштво у СССР-у.

Маркс није био склон утопијској разради будућег друштва у стилу утописта који су му били инспирација. Када је остварен револуционарни преврат у Русији и када је требало организовати друштво на новим прин-

ципима и идејама које су бољшевици прокламовали и помоћу којих су анимирали масе, нашли су се у празном простору. Било је потребно конкретизовати апстрактне идеје о социјалистичкој изграњи новог друштва и реално руководити државом и друштвом. Зато су почетне идеје и правци морали бити мењани, како их је стварност оповргавала. Зато је ова идеологија трпела сталне промене и прилагођавала се датим приликама.

Свака нова идеологија када ступа на историјску сцену, суочава се са претходним идејама и веровањима. Русија је током више векова била конзервативно друштво где је религија играла значајну улогу у народном животу. Била је већински православна али са бројним муслиманским становништвом у Средњој Азији и делом на Кавказу, тачније Закавказју. Однос према религији је зато имао нарочитог значаја, нарочито у првим деценијама комунистичке власти. Тај однос се током седамдесет година совјетског друштва мењао и варирао од борбеног атеизма, прогона и нетрпељивости до толерантног односа током последње две деценије. „Што се тиче религије, према муслиманима су се бољшевици у почетку односили толерантније него према православнима.”⁵ Међутим, касније су у доброј мери разорили муслиманску обичајност и традиционално друштво средњеазијских совјетских република.

У складу са марксистичким погледом да је „религија опијум за народ” совјетска власт је већ 1918. донела закон о одвајању цркве од државе према ком црква више није правно лице, нема права на имовину и дотације од државе и да држи наставу у државним или приватним школама. Могла је само користити сакралне грађевине за вршење обреда, а грађани су сами бирали да ли желе да исповедају неку веру. Овај закон је углавном копирао неке елементе

---

5 *Исио*, стр. 156.

француског закона из 1905. године. Црква је овај закон сматрала неприхватљивим а патријарх Тихон је изрекао анатему комунистима. Ствар се тих првих година током грађанског рата погоршавала и чињеницом да је добар део свештенства био наклоњен белогардејцима, подржавао их и активно учествовао на њиховој страни. Када је грађански рат завршен, већ 1922. год. држава је конфисковала многе драгоцености од цркве у циљу борбе са глађу — продајом тих драгоцености куповала се храна и друге потребне ствари у иностранству. Тада је дошло до подела и у самој цркви и основан је унутар цркве покрет свештеника који се називао „живом црквом” и који су били спремни да сарађују са совјетском влашћу.

Иако је однос према цркви током времена варирао, генерално су совјетски идеолози сматрали да је религија назадна појава а „нови човек” кога је требало изградити у социјализму морао је да буде просвећен, неверујући, окренут раду и изградњи друштва. Уопште, процес деса-кразације који се одвијао у СССР-у ишао је руку под руку с тим истим процесом у Европи, само што је услед историјских околности добио драстично оспољавање у виду повремених прогона, рушења сакралних објеката, законског ограничавања слободе делатности цркве итд. Међутим, митска слика о бољшевицима као борбеним атеистима који перманентно и немилосрдно насрћу на цркву и религију не одговара стварности. Ствар је у томе да су многи водећи бољшевици били повезани са црквом на овај или онај начин. Министар просвете Луначарски припадао је својевремено покрету „богостроицељства”, Стаљин је завршио богословију, Александров, композитор, оснивач војног хора који данас носи његово име био је диригент црквеног хора и на лични наговор Стаљина основао је овај војни хор. Овакве биографије нису реткост, а можда је једино Лењин међу најистакнутијим руководиоцима био борбени атеиста.

Према совјетској идеологији партија је најодговорнија друштвена снага. Она је авангарда радничке класе, класе која је позвана да изврши историјски преображај људског друштва. Радник се зато глорификује у овој идеологији, а од писаца ће се захтевати да главни ликови књижевних дела постану радници, а сељаци, као други елеменат на који се рачунало, такође треба да буду заступљени у литератури. Код Шолохова су управо сељаци и људи потекли са села окосница приповедачког садржаја. Код писаца који су тежили да буду доследно идеолошки правоверни главни лик ће бити комуниста.

Да би се партија ојачала развијена је својеврсна пирамида која је требало да идеолошки води човека од детињства до зрелих година. Зато је формирана пионирска организација, потом комсомол и на крају се ступа у партију. Кадрови се одабирају према способностима и оданости делу, ствари револуције, изградњи новог социјалистичког друштва. Оданост делу, идеолошка приврженост и непоколебљивост постају одлучујући квалитети, којим се чак даје предност над интелектуалним или радним способностима. Развија се колективистички дух, иде се на заједнике акције радног или неког другог карактера, оснивају се пионирски лагери, комсомолске школе, идеологија се од малена усађује у свест деце и младих људи.

Изградња идеолошких установа и даљи развој Лењинових идеја пао је на Стаљина као новоизабраног Генералног секретара партије. Лењинове идеје су се тицале општих принципа односа капитализма и новог друштва, социјалистичког, које треба да му дође на смену, борбе за освајање власти, рада на подривачкој делатности буржоаског друштва, тактике освајања власти, борбе унутар буржоаског плурализма итд. Сада је међутим власт била освојена и требало је даље размишљати како уредити државу, међународне односе, међународни раднички покрет у новим условима итд. „Стаљин је покушао, и то

с успехом, да монополизује право на лењинско наслеђе, представивши се као једини законити тумач његових идеја. У априлу 1924. на Комунистичком универзитету Свердлова, Стаљин је прочитао низ лекција које су потом штампане под називом „Основи лењинизма”. Основни ставови које је он извукао из Лењиновог учења су: нужност дисциплине и јединство партије као авангарде, елите и лидера маса.”⁶

Са Стаљином почиње нова етапа у даљој идеолошкој разради марксизма-лењинизма. Многи су, не без основа, Стаљина прикључивали као трећи стуб совјетске идеологије. Ово је трајало три деценије, али после смрти Стаљина, Хрушчов је у обрачуну са стаљинским наслеђем успео да га избрише са овог списка, као и да му измести тело из маузолеја, остављајући ту привилегију Лењину као једином који то заслужује.

Као један од централних задатака у изградњи социјализма, руски комунисти су поставили стварање „новог човека”. Тај нови човек требало је да има особине које би по квалитетима превазилазиле тадашње обичне људе. Требало је да буде образованији, вреднији, одговорнији, приврженији идеалима заједнице и одан њој, уместо да иде за својим егоистичним циљевима. Исто тако, он је и физички требало да буде снажан, способан, радан. Због тога се почела поклањати пажња физичкој спреми тако што су се и млади и старији позивали да се баве спортом. Осим тога, на пословима који су захтевали физичку снагу и где су постојале норме, указивано је на људе који су успевали да ураде највише. То су били „ударници” који су се по Стаханову, човеку који је највише превазишао зацртане норме, називали стахановцима. Овакви људи су постајали народни узор и на њих се указивало кроз медије. Ову праксу су касније преузели комунисти у другим социјали-

---

6 *Исио*, стр. 172.

стичким земљама, па и код нас. Дакле, нови човек је био оличење самопрегора, привржености друштвеном идеалу, одговоран и усмерен на то да себе стално превазилази. Како се Троцки једном ничеански изразио, да „постане нови социо-биолошки тип, или, натчовек”.

Исто тако, говорило се и о „новој жени”. Пред жене је постављен тежак задатак. Не само да је било потребно да испуњавају своје радне задатке прилежно, већ су почеле да обављају део физички тежих послова који су традиционално спадали у мушке. (Ово је било условљено и чињеницом да се мушка популација смањила због губитака у Првом светском рату, Револуцији и грађанском рату.) Стимулисане су да се школују, а осим тога и да буду добре мајке и супруге. Еманципација жена је највише била изражена баш у СССР-у, али то је имало и негативне аспекте. Већ смо спомињали да је брак био сасвим ослабљен јер је традиционална породица код раних комуниста сматрана ћелијом буржоаског друштва, па је требало да одумре заједно са капитализмом. Касније је Стаљин кориговао ову политику јер је стопа рађања била ниска што је угрозило наталитет.

Било како било, нови човек је требало да заузме место у књижевности као узор и идеал друштва. Заиста, појавиће се читав низ ликова у књижевним делима која припадају овом времену и правцу где ће ликови бити самопрегорни комунисти, револуционари одани социјалистичкој идеји, ударници спремни да се боре за материјално унапређење друштва, итд. Касније, када је дошло до рата са нацистичком Немачком, главни ликови ће бити људи из народа који постају хероји, храбро се жртвујући за слободу отаџбине. Ово се сасвим уклапало у идеолошку концепцију о новом човеку.

Идеологија која је прогласила укидање капитализма и експлоатације радних људи, која је захтевала револуцију и револуционарне промене у друштву, освајање

политичке власти и изградњу социјализма, еманципацију пролетаријата и еманципацију жена, нови поглед на свет и раскид са старим, пре свега традиционалним који се огледао у привржености религиозним вредностима, захтевала је и да се цела ова идеолошка слика одрази у уметности, да се створи нова пролетерска уметност којој је требало наћи име. Као што ћемо видети, то име ће бити — социјалистички реализам.

Књижевност социјалистичког реализма и остали правци

О култури и књижевности у Русији пре Револуције расправљало се међу присталицама комунизма и међу бољшевицима углавном као о проблему како нову, тек надолazeћу пролетерску културу, супротставити буржоаској, по чему се разликује од ове (или би требало да се разликује), који су циљеви и задаци ове нове уметности, итд. Углавном се употребљавао термин „пролетерска култура (књижевност)”, а употребљава га и Троцки који тврди да „свака владајућа класа ствара своју културу а према томе и своју уметност. Одавде као да само од себе произлази да и пролетаријат мора створити своју културу и своју уметност”.⁷ Идејна основа социјалистичког реализма приписује се Лењиновом чланку из 1905. године „Партијска организација и партијска књижевност.” Он у њему наводи и следеће ставове: „У чему се састоји овај принцип партијске књижевности? Не само у томе, што за социјалистички пролетаријат књижевно дело не може бити оруђе за зараду појединачних лица или група, оно уопште не може бити индивидуално дело,

---

7 Троцки, Л. *Књижевност и револуција*, Отокар Кершовани, Ријека, 1971, стр. 133.

које не зависи од опште пролетерске ствари. Доле непартијски књижевници!”⁸ Такође формулише задатак надлазеће власти: „Пред нама је тежак и нов, али велики и благородни задатак — да организујемо широко, вишестрано, разноврсно књижевно дело у тесној и нераскидивој вези са социјалдемократским радничким покретом. Сва социјалдемократска књижевност треба да постане партијска.”⁹

Луначарски, који је био први народни комесар просвете, увео је за надлазећу нову књижевност термин „пролетерски реализам”. Уследиле су полемике и другачији предлози, између осталих и предлог „социјалистички реализам”, те је остало да Стаљин пресуди, и он се одлучио за овај последњи назив, што је остало до данас.

Овде је потребно рећи само пар речи о Луначарском, да би се стекла права слика о комплексности профила првих комунистичких руководиљаца, и то из највиших ешалона власти. А. В. Луначарски је студирао у Цириху код Авенариуса, знао је неколико европских језика, био је писац, преводилац, критичар, публициста, историчар уметности, филозоф. Написао је бројна дела, изабран је у Академију наука СССР-а 1930. године. Занимао се озбиљно за религију, писао је о њој и разрађивао је концепцију „богостроицељства”. Дакле, био је надарен и образован човек а не једнодимензионалне и примитивне психологије како се често идеолошки просуђује о раним комунистичким вођама. Такође Стаљин, који је био углавном аутодидакт, био је образована личност и талентован песник. О Лењину и Троцком се у том погледу обично више зна, али и многи други припадници највиших ешалона власти били су образоване личности и не само заслепљени фанатици како се обично

8 Ленин, В.И., „Партийная организация и партийная литература” „Новая Жизнь” № 12,13 из 1905 г.

9 Исто.

замишља и представља. Били су, барем повремено, а то значи и интимно, толерантни и имали разумевања за друге теоријске и идеолошке погледе. Друга је ствар што су управљање државом и партијска дисциплина често захтевали нетолерантност.

У свом памфлетском тексту „Социјалистички реализам” Луначарски ће рећи: „Социјалистички реализам је широк програм, он у себе укључује много различитих метода које имамо на располагању, и таквих, које ћемо тек задобити, али он је потпуно предан борби, он је потпуно градитељски, он је уверен у комунистичку будућност човечанства, верује у снагу пролетаријата, његову партију и вођу, он схвата велики значај овог првог великог боја и овог првог акта светске социјалистичке изградње, која се догађа у нашој земљи.”¹⁰ Он у овом тексту говори да је суштина у схватању класне борбе, разматра питање драматургије и још што-шта, али, разуме се да је тешко оценити и анализирати нешто што је на почетку процеса. У том смислу, карактеристике социјалистичког реализма су се могле дати тек нешто касније, када је већ био написан знатан број књижевних дела и створен знатан број других уметничких дела која се потом класификују као она која припадају овом правцу.

Пре него што пређемо на карактерисање овог правца, рећи ћемо да су 1922. године декретом установљене компетенције Главлита (Главна управа за литературу и издаваштво), цензорске установе, која је пратила иступе против марксизма и културне револуције, борила се против националне и религиозне искључивости итд. Главрепертком (Главни комитет за репертоар) се следеће године формира с функцијом да контролише позоришни репертоар. Ове државне установе играће значајну улогу у литерарном

---

10 Луначарский, А.В., *Социалистический реализм, „Советский театр”, 1933, № 2—3.*

животу СССР-а. По својој суштини цензорске, оне су биле одговорне за штампање дела, позоришни репертоар, издавачку политику генерално и томе слично. Уметници су пак радили по мери својих убеђења и талента.

Упркос тоталитарним тенденцијама које се зачињу већ на самим почецима власти, уметничка сцене и уметнички живот нису никада били потпуно затворени у идеолошки зацртане концепције. Већ за време НЕП-а, било је дозвољено приватно издаваштво, тако да је дошло до објављивања знатног броја дела која ни у ком случају не могу да се сврстају у социјалистички реализам. Живот је био реално много богатији него што се приказује у митској представи о држави која тотално контролише све сфере живота, укључујући и уметност.

Сматра се да се социјалистички реализам зачео 1905. године с појавом романа „Мати” Максима Горког. После победе Револуције читав низ писаца почиње да се идеолошки прикључује новој власти. Настаје читав низ дела која се тематски и идејно уклапају у оно што ће бити названо социјалистичким реализмом. Канонизовање новог правца у уметности догодиће се тек готово две деценије после Револуције, године 1934. То се догодило на Првом свесавезном конгресу совјетских писаца када је одлучено да се прихвати овај назив. Главни подносилац реферата на Конгресу био је Максим Горки који је дао памфлетско одређење новом правцу кога је одредио као стваралаштво чији је циљ „непрекидни развој човечких највреднијих индивидуалних способности ради победе над силама природе, ради његовог здравља и дуговечности, ради велике среће живота на земљи.” Ово се може оценити као његова протоколарна изјава која треба само да увелича значај именована ии Конгреса а никако није аналитичка оцена. У том смислу изјаве да је социјалистички реализам прво концепцијски замишљен па тек онда остварен, није тачна. Током ове готово две

деценије настао је читав низ дела значајне уметничке вредности која су се концепцијски уклопила у одређење социјалистичког реализма какво је задобио у доцнијем критичком разматрању. Осим дела Максима Горког, појавила су се већ дела Фадејева, Гладкова и многих других.

Карактеристике овог новог правца које се означавају као основни принципи социјалистичког реализма су следеће:

Народносћ — то значи да ликови који се појављују у делима треба да буду из народа, радници, сељаци, обични људи, представници масе. Ова литература треба да буде схватљива том обичном народу, исказана на језику који он разуме.

Партијисносћ — дела треба да приказују изградњу новог живота, револуционарне борбе, херојских поступака на том путу, уопште, идеала које је прокламовала комунистичка партија и за које се борила.

Конкретносћ — приказ стварности кроз процес историјског развоја, према доктрини историјског материјализма. Пораз старог превазиђеног света, победа новог, социјалистичког.

Наслеђе старог реализма је признавано уколико је био такозвани критички реализам, какав сусрећемо на пример, код Балзака, Золе, Чехова. То значи да се критички односио према буржоаском друштву, али његови представници још нису схватили законитосити историјског процеса и надлазећу епоху социјалистичког преображаја света.

Једна од пожељних карактеристика, бар када је реч о роману, била је грандиозност, то јест представити и захватити епоху, велика збивања и слично. Карактеристични романи који ово задовољавају су „Тихи Дон” Шолохова, „Ход по мукама” А. Толстоја, „Чапајев” Фурманова, „Пораз” Фадејева итд.

Романтизам, то јест, романтизовање стварности такође сусрећемо у овим делима. Пре свега Револуције, Отаџбинског рата, совјетског живота. Многи су покушали да оспоре социјалистичком реализму право на „реализам” тврдећи да се ради о класицизму допуњеном романтизмом. Ово сусрећемо код критичара који су идеолошки ненаклоњени овом правцу и социјализму уопште. Мислим да је ово само схоластички спор о имену а да се не говори о суштини ствари, то јест, да је постојало време и писци који су га одразили сасвим конкретно и са карактеристикама својих дела које могу да их обједине у једну појмовну целину коју именујемо управо социјалистичким реализмом.

Теме које сусрећемо код ових представника су следеће: Револуција, Грађански рат, Отаџбински рат, борба против фашизма, подвизи у име Отаџбине, рад и изградња, живот обичног човека, то јест совјетска свакодневница.

Наведимо најпознатије представнике и њихова најзначајнија дела: Василиј Ажајев — роман „Далеко од Москве”, Сергеј Бородин — роман „Дмитриј Донски”, Васиљ Биков — повести „Ждралов крик”, „Обелиск” и друге, Фјодор Гладков — роман „Цемент”, Максим Горки — романи „Мати” и „Живот Клима Самгина”, Јулија Друњина — песме, зборници „Разговор са срцем”, „Ветар са фронта”, Всеволод Кочетов — романи „Журбини”, „Браћа Јершови” и „Секретар обласног комитета”, Владимир Мајаковски — песме, Николај Носов — приче, трилогија о Незналицы (дечија литература), Николај Островски — „Како се калио челик”, Александар Серафимович — „Гвоздена бујица”, Константин Симонов — роман „Живи и мртви”, песме, Александар Твардовски — поема „Василиј Тјоркин”, Александар Фадејев — романи „Пораз” и „Млада гарда”, Константин Фећин — романи „Градови и године”, „Браћа”, Дмитриј Фурманов — роман „Чапајев”, Михаил Шолохов — романи „Тихи Дон”, „Узорана ледина”, „Чове-

кова судбина” и многи други писци који су вредни да буду поменути.

Велика тема о књижевности у СССР-у била је и остала тема о односу власти и књижевника, стваралаца у свим сферама уметности. О овоме је написано доста књига, а још увек је ово у жижи интересовања. Генерално, књиге о овој тематици су имале јак идеолошки набој. Аутори су обично унапред заузимали став у зависности од својих личних преференција или од захтева времена. Са одласком Стаљина и доласком Хрушчова почело се слободније писати о односу власти према уметницима. С обзиром на преокрет који је дошао са Хрушчовом, критика Стаљина и стаљинизма била је позитивно примљена. Тада је написано доста књига које су изнеле на видело историјски материјал, документе, људске судбине. Било је ту, наравно, и мноштво нетачних оцена, непроверених сведочанстава, претеривања која су била на рачун власти, од преувеличавања жртава до искривљене оцене делатности власти. Најпознатије су свакако књиге „Страх и нада” Надежде Менделџтам и Солжењициново дело, као оне које су се појавиле међу првима.

Ако се вратимо на сам почетак, у време непосредно после Револуције, видећемо да је нова совјетска власт одмах заузела активну позицију у односу према књижевности и књижевницима. Већ 1922. године Лењин је написао чланак критикујући опозициону интелигенцију, што је био први подстицај да се 160 интелектуалаца, уметника, научника и филозофа интернира из земље паробродом који је ишао из Петрограда (како се називао Санкт Петербург од 1914. до 1924.) у Европу. Данас се овај догађај назива „Филозофским паробродом”, термином којим је руски физичар и филозоф, историчар руске филозофије, Сергеј Хоружиј¹¹ означио ово принудно

---

11 Сергеј С. Хоружиј (1941—2020.) Ја сам превео његову књигу „Диптих о тиховању” и сарађивао са њим на припреми књиге

удаљавање интелигенције из земље и који је ушао у широку употребу при разматрању овог дела руске интелектуалне историје.

Касније је много драстичније пострадао део руских књижевника. Ово се нарочито тиче краја 30-их година. Власт совјета се већ била учврстила, међутим анти-совјетска делатност није престајала. Ово ће трајати на овај или онај начин током целог периода совјетске владавине. Иако је огромна већина народа прихватила совјетску власт, увек је постојала активна мањина која јој се супротстављала. Ово се не односи само на интелигенцију која је традиционално критична према власти, већ су постојали и разни сепаратистички покрети. После другог светског рата у Украјини су све до 50-их година вођене борбе с остацима бандероваца, заговорника украјинског национализма и својевремених колаборациониста окупаторског режима нацистичке Немачке. Осим тога, оно што се данас назива тероризмом, такође је било присутно, од убиства Кирова до непрекидних планова разних групација да се ликвидира Стаљин.

Управо у овом контексту треба посматрати и страдање неких књижевника. Неки су узели учешћа у политичкој борби у земљи. Ово се тиче песника Гумиљова као и његовог сина, значајног научника који је такође био у логору. Пиљњак је, пак, био близак Жезову, нарочито његовој супрузи, па је страдао заједно са падом овог првог човека НКВД-а. Менделштам је био присталица Троцког, па је написао сатиричну песму о Стаљину на наговор самог Троцког. У том смислу, делатност власти није била без основа и није била противзаконита. Може се, наравно, разматрати проблем да ли је генерално земља

о исихазму, део који се односи на исихазам код Срба. Били смо и лични пријатељи, виђали се и дружили, дискутовали о руској филозофији при његовим боравцима у Србији и мојим у Москви.

била постављена на коректним правним основама, али то је већ друго питање.

Што се тиче идеолошке основе она није као таква била директно одговорна за прогањање и страдање књижевника. Она је свакако играла одређену улогу, нарочито унутар књижевног цеха. Књижевници-комунисти су сматрали да њиховом стваралаштву треба дати предност, а не стваралаштву преосталих припадника буржоаске идеологије, или неке друге, као што су присталице царизма и самодржавља, макар они то били само идејно.

Када је реч о односу књижевника према новој власти, та диференцијација је почела већ 1918. године. Она је на идејним основама почела и раније, више година пре револуције. Наиме, по московским и петроградским салонима живо се дискутовало о социјализму, православлу, самодржављу, смислу историје, руском путу и другим актуелним друштвеним темама. Све ово је имало своју репетицију по књижевним часописима и у другим публикацијама. Када је Револуција изведена, одређени број књижевника ју је прихватио, неки су се активно укључили у револуционарне догађаје, а одређен број је напустио земљу или се борио на страни белогардејаца. Неки су остали неутрални, макар у јавном наступу.

Навешћемо књижевнике који су се ставили на страну Револуције и нове, бољшевичке власти. Од најзначајнијих то су: М. Горки, А. Блок, В. Брјусов, А. Серафимович, С. Јесењин, В. Мајаковски.

Један део књижевника није прихватио Револуцију и напустио је земљу. Пре свих то је био, без сумње, у то време највећи књижевник, будући нобеловац, Иван Буњин — он је своје успомене о револуционарним данима записао у књизи „Проклети дани”. Иако је био противник социјализма, и свом душом био везан за традиционалну Русију, у његовим књижевним делима се не сусрећу теме које би се тичале актуелних политичких процеса. Он је наста-

вио да пише као што је писао и пре Револуције — то су високо естетизована проза и суптилна, танана поезија.

Остали значајни књижевници, противници новог поретка, који су напустили Русију су: А. Куприн — вратиће се у СССР 1937. године, А. Толстој — и он ће се вратити 1923, В. Набоков. Б. Зајцев, А. Аверченко, Саша Чорниј, Д. Мерешковски и његова супруга Зинаида Хипијус, К. Баљмонт, В. Ходасевич, А. Ремизов, И. Шмељев, Ј. Замјатин и, на крају, М. Цветајева која ће се вратити у СССР 1939. године.

Треба рећи да у првој деценији после 1918. године, књижевни живот протиче у великој шароликости када се гледа и са естетске стране, али и са идеолошке. Многи писци, већина међу познатима и значајнима, нису комунисти. Многи се у свом стваралаштву баве руском, совјетском стварношћу, често отворено али и прикривено, не делећи идеолошке погледе нове власти. Многи су критични према социјализму, очекују да ће се комунистичка идеологија брзо изживети и да ће се историјска Русија вратити својим коренима.

Једна значајна књижевна група делује у Петрограду, називају се „Серапионова браћа” (Всеволод Иванов, Н. Тихонов, М. Сломински, Н. Никитин, Л. Лунц, В. Каверин, И. Груздев, М. Зошченко, Е. Полонска, К. Фејин). У својим јавним прокламацијама они су истицали своју аполитичност а нису били заинтересовани ни за политичке ставове других писаца. За њих је био важан само квалитет дела. Они су најјасније формулисали своју позицију у чланку „Зашто смо ми Серапионова браћа?”. Они овде одговарају на питање: „С ким сте? С комунистима или против њих? За револуцију или против револуције?” Њихов одговор гласи: „Ми смо с пустињаком Серапионом.” На овај начин они јасно истичу беспартијност и стоје на позицијама идеалистичке естетике која је истицала да је естетски суд незаинтересован (Кантова

формулација). Због оваквих ставова били су изложени критици од стране комуниста као представници ситне буржоазије. У сваком случају, они су потпуно одбацивали захтеве пролетерске уметности, будућег социјалистичког реализма, које смо помињали — од класне свести и партијности до пролетерске тематике и томе слично. Међутим, власт није предузимала према њима драстиче кораке. Сматрали су да је потребно што више талентованих писаца „привући на своју страну”, отворити им очи за револуционарну истину.

У периоду од Револуције до Другог светског рата књижевни живот пролази кроз разне фазе с обзиром на однос књижевности и идеологије. Сами књижевници се организују у кружоке, ти кружоци су формални или неформални, трајнији или краткотрајни. Пролетерски писци се окупљају око Партије и под њеним покровитељством стварају књижевне институције. Однос према писцима некомунистима такође има разне фазе. Писци који нису припадали Партији и који су се критички односили према Револуцији названи су „попутчици” (сапутници). Овај термин је имао литерарно-идеолошку конотацију и требало је да означи да су они само сапутници Револуције и социјализма али да им не припадају. С временом се ова идеолошка квалификација изгубила и ово је остала само ознака за идејни ток у књижевности из совјетског времена.

У почетку је однос према „попутчицима” био прилично критичан, а оцене су биле строге. У резолуцији која је донета на Првој свесавезној конференцији пролетерских писаца (1925) каже се да је „да је преовлађујући тип „попутчика” писац који у књижевности изопачује револуцију, често је клевеће, који је задојен духом национализма, великодржавља, мистицизма. ... Ова литература је у својој основи супротстављена пролетерској револуцији.” У основи оваква квалификација

која се понављала на више места и разним поводима била је тачна упркос јасно израженој намери идеолошке дисквалификације. Међутим, став према овим писцима непартијцима почиње да се мења и добија нијансираније форме. Почињу да се праве разлике међу њима, уважава се њихово књижевно мајсторство и констатује се да постоји колебање међу њима. На основу оваквих констатација Партија и пролетерски писци постављају за циљ да се ови писци привуку на њихову страну и ставе на страну револуције и социјализма.

Заиста, није постојало, а није ни могло да постоји, потпуно једноумље. Пре свега постојало је лево и десно крило „попутчика”, оних који су били за сарадњу са новом влашћу и за прихватање реалности, и десно крило које је радикалностије одбацивало Револуцију и њене последице. У „попутчике” су сврставани многи писци, те осим већ поменуте групе „Серапионове браће” ту су и многи млађи писци који су тек ступали на књижевну сцену а и неки који су већ били афирмисани пре Револуције. То су: Б. Пастернак, В. Линдин, А. Толстој, О. Форш, М. Шагињан. Л. Леонов, И. Бабел, Б. Пиљњак, В. Катајев и многи други. Идеолошки однос се временом мења, а мењају се и сами писци. Многи од њих се мире са револуционарним процесом, многи силазе са књижевне сцене по закону проласка времена — све тече! Иако у почетку нико није могао да претпостави шта ће се и како одвијати, испоставило се да су „попутчици” постали водећи писци совјетске епохе у годинама пре Другог светског рата, а опстали су и после њега.

Са Другим светским ратом стасави и ново поколење писаца. Многи од њих су учесници рата, борци, извештачи, активисти. Овде већ идеолошки сукоб није битно приметан. Опасност која се надвила над народом и државом је ујединила људе — било је једино важно опстати, победити. Како током рата, тако и у годинама после њега, рат је велика инспирација уметницима уопште, не само

писцима. Наравно, књижевност као најуниверзалнија уметност, предњачи.

После смрти Стаљина 1953. и доласка Хрушчова на власт долази такозвани период „отцепељи” (југовина, копњење, отопљавање). У овом периоду извршене су одређене друштвене реформе, идеологија је доживела своју трансформацију, у књижевности су се појавила нова имена поред већ постојећих књижевника старе гарде. Проширене су многе индивидуалне слободе, била је на делу критика култа Стаљинове личности, ослабљена је цензура, дошло је до већег отварања земље према несоцијалистичком свету, проширене су слободе у уметничком изражавању.

У први план излазе писци као што је Борис Пастернак са својим романом „Доктор Живаго” који је објављен у иностранству 1957. године. Други писци овог периода су: В. Астафјев, Б. Ахмадулина, В. Тендрјаков, Р. Рождественски, А. Возњесенски, Ј. Јевтушенко. Касније у први план избија Солжењицин, прво са својом новелом „Један дан Ивана Денисовича” а потом и другим добро познатим делима. Присталице хрушчовске „отцепељи” углавном се окупљају око часописа „Нови свет” који уређује Александар Твардовски.

Иако ће после непуних десет година Хрушчов бити смењен а његов период бити подвргнут делимично критички, у књижевности ће се период „отцепељи” наставити кроз такозвану „дисидентску књижевност”. А. Сињавски и Ј. Даниељ као најпознатији због хапшења и судског процеса који је вођен против њих, али и други мање познати писци јављају се на јавној или „подземној” сцени. Све ће кулминирати прогоном Солжењицина а потом и А. Зиновјева, филозофа, социолога, логичара али и књижевника који је написао сатиричну повест „Зјапеће висине” у којој је критиковао совјетско друштво. Овај период се не може означити као период појаве изузетних дела, ако

у њих не убројимо нека Солжењицинова дела, али и о Солжењицину као књижевнику не постоји јединствен став упркос чињеници да је постао четврти руски писац који је добио Нобелову награду.

Друштво, идеологија и књижевност се тако стапају у свим својим противречностима у СССР-у и кулминирају његовом пропашћу почетком деведесетих година прошлог века. Ко је одговоран за распад земље?

Закључак

Типичне предрасуде о совјетском друштву, идеологији и књижевности раширене су како у земљама Запада, тако и код нас. Када је реч о првима, то је разумљиво. Запад је водио против СССР-а такозвани хладни рат. Ово је означавало да су сва средства пропаганде била ангажована да се Совјетски Савез прикаже у најгорем могућем светлу. У слици коју је Запад нудио остатку света, СССР је био заостала земља с неразвијеном привредом, с тоталитарном владавином која је своје грађане подвргавала безразложном мучењу, затварању, прогонима. Наука и образовање су представљани такође у најгорем светлу — све је идеологизовано, чак и егзактне науке, људи су заглупљени и не виде стварност каква јесте.

Код нас је ова слика делом прихваћена, углавном још из времена разлаза Стаљина и Тита. Трудили смо се да се прикажемо као бољи социјалисти, хуманији, либералнији итд. Ипак, добар део значајних дела из књижевности из овог периода је код нас преведен. Људи су могли да се упознају са стваралаштвом насталом у СССР-у. Међутим, наша комунистичка елита је била заражена материјалистичком културом коју је Запад нудио. Није стога чудо што је та елита одгајила децу која су одмах издала младалачке идеале својих очева, а реално, националне интересе своје државе и народа.

Дакле, рецепција културе, пре свега књижевности која је настајала у Совјетском Савезу је на Западу, а делом и код нас, била подвргнута остракизму. Слика која се стварала о социјалистичком реализму као о безвредној, идеологизованој књижевности није уопште одговарала стварности. Видели смо да је током целог периода постојања СССР-а постојала жива полемика о свим аспектима књижевног стваралаштва, а нарочито о идеолошким питањима. Иако је власт тежила да има под контролом књижевну сцену, уметничко стваралаштво је давало зреле плодове упркос свим наметаним идеолошким ограничењима. Ни у самој Партији и државном апарату то није био случај. И овде су се мишљења разилазила. Чак и врховни вођа Партије, Стаљин, није био крути догмата, дозвољавао је слободу стваралаштва, што се нарочито данас може реконструисати из његовог односа према стваралаштву Булгакова, а такође из књиге Симонова „Очима човека мога покољења”.

Сама припадност некој идеологији не може бити ни предност ни недостатак при уметничком стваралаштву; тако је увек било у историји, тако је било и у историји СССР-а. Совјетска књижевност спада у сам врх светске књижевности XX века по оценама многих, чак и западних критичара. Идеологија и књижевност су ту имале дијалектички однос, како би се изразили марксисти. Утицале су једна на другу. Идеолози су тежили да своје каноне наметну књижевности и очекивали су да књижевност буде слушкиња идеологије. Међутим, и сама књижевност је по својој природи мењала идеологију. Под утицајем књижевних дела, снаге уметничког талента њених стваралаца она је мењала идеологе и идеологију.

Када је у СССР-у дошло до губитка вере у совјетску идеологију, не малу заслугу и допринос дала је књижевност. Књижевност позног периода, такозвана „дисидентска” књижевност, активно је учествовала у идеолошком

рату против Совјетског Савеза. Мислим да један мањи део писаца тог времена није био свестан последица своје делатности, а неки су се активно укључивали ради властите користи и промоције. Како је то Александар Зиновјев часно формулисао: „Пуцали смо у комунизам, а погодили смо Русију!”

Miroslav Ivanović

MUTUAL RELATIONSHIP OF SOCIETY,
IDEOLOGY AND LITERATURE IN THE USSR:
MYTH AND REALITY

Summary: Throughout the entire period of the existence of the USSR, lively polemics were conducted on all aspects of literary creativity, especially on ideological issues. Although the government tried to keep the literary scene under control, artistic creativity bore ripe fruit, despite all the imposed ideological restrictions. Belonging to an ideology alone can be neither an advantage nor a disadvantage in artistic creation. It has always been like that in history, and it was like that in the history of the USSR. Soviet literature belongs to the very top of world literature of the 20th century according to many, even Western critics. Ideology and literature had a dialectical relationship there, they influenced each other. Ideologues tended to impose their canons on literature and expected literature to be the handmaiden of ideology. However, under the influence of literary works and the strength of artistic talent of creators in literature, it changed ideologues and ideology.

Keywords: Soviet literature, socialist realism, cultural policy, literary canon.

Весна М. Тријић*

УДК 821.161.1.09:821.163.41.09

Одељење за библиографију

Народна библиотека Србије, Београд

СОВЈЕТСКИ ПИСАЦ КАО ИДЕОЛОГЕМА:
„КРАТКА БИОГРАФИЈА А. А. ДАРМОЛАТОВА
(1892—1968)” ДАНИЛА КИША

Сажетак: У овом раду, „Кратка биографија А. А. Дармолатова (1892—1968)” Данила Киша тумачена је из перспективе филозофског и књижевнотеоријског концепта политичког несвесног Фредрика Џејмсона. Указано је на различите облике присуства политичких и културнополитичких значења, артикулисаних у конкретној друштвеној реалности, у приповедном тексту. Анализом ауторовог односа према прототипу и изворима, показано је да је његовом писању претходила јасна политичка замисао. Истакнуто је да је Кишово разумевање естетских и етичких вредности било условљено односом према политичкој опцији левог либерализма.

Кључне речи: политичко несвесно, поетика, етика, прототип, русофобија

У производњи културних значења, улога која се придаје књижевном делу је прворазредна: оно је, са једне стране, „друштвено-симболични чин” (Џејмсон 1984: 26), те посредује културни и друштвени живот епохе, његове сукобе и противречности, док са друге, живи у мрежи сложених културнополитичких односа који одлучују о његовим семантичким импликацијама, привиле-

---

* Доктор књижевних наука, trijicvesna@gmail.com.

гујући оне која су прихватљиве и потискујући оне које то нису. Из тога, ипак, не производи да је свако дело политички прорачунато нити да је свака интерпретација облик његове инструментализације: књижевна структура не влада у потпуности друштвеним силама које, по природи ствари, транспонује, због чега се „снажно преваљује у доњи простор, у *impensé* (немишљено) или *non—dit* (неречено)”, односно у домен политичког несвесног.

Свако књижевно дело, стога, и може да буде интерпретирано као „имагинарно разрешење неке стварне противречности” (Џејмсон 1984: 90), при чему културноисторијски контекст, као и његова политичка кретања, нису нешто *сјољашиње*, што заогрће текст или га прожима, већ оно што се у тексту налази као *йоунуџирашњено*, условљавајући књижевни поступак и значења.

Постоје, међутим, и таква дела код којих је наведени начин читања неопходан, јер је једини који пружа увиде у оне слојеве значења који су за његову књижевноисторијску судбину били кључни; сви остали начини би те слојеве занемаривали, приказивали их лажно или у недовољно јасном светлу. Управо такво је дело Данила Киша.

Његова „Кратка биографија А. А. Дармолатова (1892—1968)” први пут је објављена у јуну 1976, као последње, седмо „поглавље” *Гробнице за Бориса Давидовича*; у периодици, као засебна прича, она није штампана. У „Пробном камену чињеница”, чланку којим је, септембра исте године, најпре реаговао на гласине о плагијаторској природи свога дела, Данило Киш је, кроз низ увреда, Миодрага Булатовића и Бранимира Шћепановића посредно означио као инспираторе тих гласина, а „Кратку биографију А. А. Дармолатова” као повод за њихове нападе и подметања: „У једној јединој тачки ти су писци имали *све ѝрсџе* или не, имали 'муда' или немали, имали *усџа љуна* слатких речи или немали, сасвим у праву: прича о Дармолатову јесте прича о њима, она је

нека врста алегорије у којој су се они лако препознали” [*курзив* — В. Т.] (Киш 1978: 69). Из тога происходи да су у лику совјетског песника и преводиоца Дармолатова алегорично били представљени конкретни српски писци.

Поставља се, отуда, питање зашто Киш, ако је већ имао намеру да сатирично разобличава одређене појаве на домаћој књижевној сцени, није то учинио непосредније, као што је имао обичај да чини у интервјуима и есејима, већ се послужио маском једног страног, и то баш совјетског писца.

1.

„Кратка биографија А. А. Дармолатова” има у *Гробници за Бориса Давидовича* композиционо и семантички повлашћено место: налази се на самом њеном крају, а ликом протагонисте — који није ни бољшевички херој ни Јеврејин — одудара од остатка збирке, бацајући на све што је претходно исприповедано другачије светло. Такав утисак је, према својим накнадним сведочњима, аутор и желео да постигне: у *Часу аналитике*, он је истакао да је „историја несрећног Дармолатова” басна, моралитет и „наравоученије целе књиге” (Киш 1978: 60), наглашавајући на тај начин, још једном, *иренесености* њених значења.

Структуром наслова, наведена Кишова прича подсећа на Борхесову „Биографију Тадеа Исидора Круса (1829—1874)”, на шта је у *Нарцису без лица* указао Драган М. Јеремић. Такође по угледу на аргентинског мајстора, она се наративно реализује кроз мистификацију једног документарног облика, појединачне биографије: под маском тумача расположиве историјске грађе — Дармолатовљевих књига, фотографија, усмених и писаних сведочења његових савременика — приповедач излаже податке из његовог живота хронолошким редом, почев од детињства.

Нараторово излагање, међутим, ни у једном тренутку није вредносно неутрално, на шта читаоца упозорава већ и његова прва реченица: „У наше време”, каже приповедач, уједињујући тиме сопствену временску позицију са позицијом читалаца, „кад се многе песничке судбине граде по чудовишно стандардном моделу епохе, класе и средине, где се судбоносне животне чињенице [...] претварају у хронолошки низ без укуса авантуре и крви, животопис А. А. Дармолатова није, упркос извесној схематичности, лишен лирског језгра” (Киш 1977: 137). Како би лиричност језгра неког наратива требало да буде његово инхерентно својство, а не ефекат хоризонта рецепције различитих епоха, наведена синтаксичко-семантичка конструкција имплицира да се супротстављање Дармолатовљевог „голог људског живота” „чудовишно стандардном моделу епохе, класе и средине” — „у наше време” — не одвија у пољу буквалних, већ померених, изобличених или учитаних значења.

Приповедач, у наставку излагања, наизменично користи прво лице једнине и множине: употреба приповедног *ја* у исказима у којима открива намере које има као биограф искључује могућност да приповедним *ми* симулира академски дискурс; напротив: у овом контексту чак ни набрајање — за којим наратор посеже у предочевању Дармолатовљевог лирског опуса, претварајући га у списак тема и песничких слика — није симптом обезличавања приповедне инстанце, већ показатељ специфичности приповедачевог односа према јунаку, то јест према грађи о његовој биографији. С м приповедач је, несумњиво, током читавог наратива, персонализован: када каже да Дармолатовљеве песме „не дају нам никакве могућности да дешифрујемо место њихова настанка” или да га „хиљаду деветсто двадесет и прве налазимо [...] у Петрограду” (Киш 1977: 140), он ствара утисак да је читалац укључен у приповедно *ми*, односно да је његов

сарадник у процесу реконструисања Дармолатовљевог животописа.

Пред крај приче, приповедач скида и последњи остатак маске незаинтересованог биографа и читаоцима, на тренутак, показује своје *право* лице; описујући како је психички оболели Дармолатов 1947. на Цетињу, о сто-годишњици објављивања *Горској вијенца*, сео у столицу највећег српског песника, он каже: „Ја (ја који причам ову причу) стајао сам са стране и посматрао како се копрца песник-самозванац у високој, аскетској столици Његошевој и, искористивши аплаузе, шмугнух из сале са портретима да не видим скандал који ће изазвати интервенција мога ујака, чувара музејских трезора” (Киш 1977: 145). На тај начин, приповедач читаоцу сугерише да би у њему требало да види биографског Данила Киша — онога који је 1947. заиста живео на Цетињу и чији је ујак, историчар Ристо Драгићевић, био истакнути радник, једно време и директор тамошњег Државног музеја; тиме је биографски аутор самога себе експлицитно укључио у фиктивни свет свог књижевног дела, сопствени приповедни текст отварајући ка вантекстовним значењским односима.

Наведени поступак подсећа испрва на маневар народног приповедача, који податком да је лично присуствовао догађају о којем приповеда уверава слушаоце у истинитост свог излагања, претварајући га у *сведочење*; у овом случају, Данило Киш био би гарант поенте Дармолатовљеве судбине — елефантијазе као спољашњег показатеља моралне и интелектуалне изопачености совјетског песника. Истовремено се, међутим, до краја трансформише и природа истинитости његовог наратива: почетна симулација искуственог јединства између приповедача и читалаца, преко њихове сарадње у процесу реконструкције Дармолатовљеве биографије имплициране употребом приповедног *ми*, разрешење добија управо у тренутку у којем биографски аутор, као онај који при-

поведа, преузима одговорност за текст и сва његова значења, самога себе имплицитно одређујући као онога који наводи читаоце и управља њиховим закључцима. На тај начин, циљеви приповедне активности смештени су у област манипулације, подвргавања перцепције читалаца ауторовим намерама.

Стога би у интерпретацији „Кратке биографије”, по нашем мишљењу, начину на који приповедач употребљавања Дармолатовљев животопис требало придати исти онај значај који се обично придаје самим тим подацима; пуни смисао приче ефекат је њиховог садејства и међусобног прожимања.

2.

Приповедач—Киш читаоцима на различите начине ставља до знања да између „биографског” Дармолатова и Дармолатова који њега занима постоји одређени размак: преко појединих догађаја из његовог живота који се чине крупнима, попут ратовања у Галицији, на пример, он прелази у трен ока, рекавши само да „за ову причу нису од већег значаја” (Киш 1977: 139), док у другим случајевима читалачку пажњу хотимично расејава, више него на самом јунаку задржавајући је на атмосфери епохе или на његовим истакнутим савременицима. То говори о његовој намери да јунака не представи као личност, већ као типичног експонента епохе и поднебља, због чега Дармолатовљева биографија и „ова прича” нису до краја подударни појмови: из целине јунаковог животописа, која му је позната и доступна, приповедач—Киш издваја једино оне моменте који се уклапају у његову *идеју Дармолатова*, која „Краткој биографији” претходи; та идеја, дакле, а не сам Дармолатов право је полазиште његовог приповедања.

Требало би, стога, приметити да је Дармолатовљева биографија сведена на неколико основних момената — на јунакове пориве, амбиције и начин њиховог остваривања — као и да је из ње изостављено све оно што би негативну слику о Дармолатову могло да доведе у питање.

Карактер и држање јунака примарно су мотивисани његовим провинцијским пореклом, малограђанском средином у којој је васпитан и комунистичком епохом у којој је довршено његово морално и интелектуално обликовање. О жилавости таквог наслеђа посредно сведочи Дармолатовљев избор супруге — речено је да је Татарка, „бременита” и „буновна” — као и ентеријер његовог дома у којем, иако се налази у престоници, доминирају фолклорни детаљи, јастуци „на којима су се шепурили дречећи декоративни мотиви пуни шарене граје татарских вашаришта” (Киш 1977: 143).

Приповедач је Дармолатова представио и као не нарочито плодног и даровитог песника: доводећи га у везу са различитим узорима, од Баратинског и Буњина до Мандељштама, он није настојао књижевноисторијски да га ситуира, већ да укаже на епигонску природу и осредњост његовог стваралаштва; позивајући се на суд анонимног књижевног критичара, рећи ће и да ни у најбољим од Дармолатовљевих песама „нема ни правог жара, ни правог мајсторства, ни искрених осећања, па ни изразито слабих места” (Киш 1977: 139).

Упркос томе, Дармолатов има статус признатог песника, што у сиротињском совјетском друштву није много: објављују се његове књиге и преводи, на списку је књижевничких требовања и добија дозволу да се у градском мањезу појављује двапут недељно. У овом аспекту биографије, карактерна својства јунака и особености совјетског миљеа међусобно се осветљавају: Дармолатовљев напредак на друштвеној лествици није последица ни његових заслуга ни талената, већ веза које

је успео да успостави, политичких моћника који га узимају у заштиту — од Бориса Давидовича до Максима Горког — и његове спремности да, кад год му се за то укаже прилика, седне у туђу столицу; стаљинистички режим и његов поданик се, на тај начин, међусобно и легитимишу.

То не значи, међутим, да је у очима истог режима Дармолатов више од пуког чиновника; приповедач на то скреће пажњу посредно, позивајући се на мишљење Максима Горког: када је, међу књижевничким требовањима, идеолошки наједном осетљиви јунак одбио шубару од дабровине због њеног „хетманског изгледа”, зачетник соцреализма направио је „неку алузију на усијану главу Дармолатова и да овај 'умало није умро као Чеховљев чиновник“ (Киш 1977: 143); зато се и свођење јунаковог имена на иницијале А. А. у тумачењима често и доводи у везу са Акакијем Акакијевићем, протагонистом Гогољевог „Шињела”.

Пошто је свестан да је политички поредак којем служи злочиначки, Дармолатов затвара очи пред стварношћу и, у различитим периодима живота, доследно се опредељује за кетман; приповедач зато његов поглед и описује као одсутан, а лице му пореди са каменом маском која „не одаје ништа”; као његов најгори грех, одредио је вишеструко доказану спремност да се, као опасног терета, одрекне пријатеља: Манделштама је, на пример, када је овај „пред полазак у Саматиху, где су га чекали хапс и погибељ [...] навратио к њему да се опросте”, оставио пред вратима лифта, изговарајући се обавезама у мањежу (Киш 1977: 141, 144—145).

Све је то, ипак, било продавање душе „на ситно”, без драме романтичарских антијунака; једина плата коју је за своје издаје Дармолатов добијао била је голо преживљавање, без достојанства; а како је као једина алтернатива таквој судбини сугерисана она Манделштамова — „хапс и погибељ” (Киш 1977: 144) — питање је и да ли је Дармолатов икада заиста бирао између добра и зла. Током

пловидбе бродом „Ј. В. Стаљин” по Беломорско-балтичком каналу,¹ на пример — како у причи то није речено, од читалаца се очекује да знају да су споменути канал, уз огромне жртве, изградили заточеници гулага — он је пре приказан као жртва него као сарадник злочиначког режима: приповедач ће рећи да „Дармолатов је нагло остарио” и да је „загледан у празно”, док ће међу сто двадесет његових сапутника издвојена бити једино имена Вере Ибнер, Бруна Јасенског и Михаила Зошченка, које — и то би читаоцима из вантекстовне реалности требало да буде познато — ни та срамна пловидба прогона, па ни смрти није спасила.

Резултат таквог живота јесу гротескна обољења Дармолатовљеве душе и тела, „психолошка чума” (Киш 1977: 144) и елефантијаза. Описујући како „између раскречених ногу песникових, под излизаним панталонама, већ се бубрила грозна отекина” (Киш 1977: 145), јунака кажњава и сâм приповедач, бирајући да, у финалу приче, његову болест прикаже као вулгарну а њега самог као неопростиво примитивног и физички одбојног човека; у детаљу јунакових излизаних панталона сакривена је алузија на економску исцрпљеност совјетског друштва у којем је поникао.

Из наведенога проиходи да је *идеја Дармолатовова* била чврсто конципирана: као оличење спреге између књижевника и власти, провинцијског порекла, малограђанског укуса и помодарства у књижевности, А. А. Дармолатов представљен је као специфичан производ совјетске културе и стаљинистичког режима. Негативна појава *дармолатовишине*, која је на тај начин била дефинисана, представљала је, у ствари, формулу дисквалификације: имплицирајући да су само лоши и недовољно

---

1 Овај географски појам се код Киша појављује у облику „Беломорско-Балтајски канал” (Киш 1977: 144), што и јесте његов назив на руском језику.

талентовани аутори у дослуху са носиоцима политичке моћи ради материјалне користи и друштвеног признања — што је културноисторијски неодбрањива тврдња — Киш је легитимисао комбинацију естетског оспоравања и политичке оптужбе као поетичко-етички принцип, односно као средство легитимисања нове елите у српској култури.

Важно је, притом, имати у виду и да су сви наведени моменти, на којима почива грађевина Дармолатова као књижевног јунака, Кишовом читаоцу познати и из његових других, фикционалних и нефикционалних текстова: писац је о свом односу према народном стваралаштву, на пример, највише говорио у контексту полемике са представницима стварносне прозе, у првој половини седамдесетих година, интерес за фолклор експлицитно повезујући са национализмом и антисемитизмом; мотиву издаје учитеља, са друге стране, враћао се радо, од „Приче о Мајстору и ученику”, из јула 1976, до неких од својих последњих интервјуа, користећи га у посредној интерпретацији односа са некадашњим пријатељем, Бранимиром Шћепановићем (уп. Тријић 2023); због тога се у тумачење „Кратке биографије” спонтано укључује и добар део ауторовог публицистичко-есејистичког опуса.

У појединим случајевима, наведено проширивање контекста разумевања јесте неопходно, јер у приповедном тексту има појединости које се без њега не би ваљано могле протумачити: жељени смисао атрибута, на пример, које је приповедач употребио у опису Дармолатовљеве супруге и перјаних јастука у њиховом дому заснива се на подразумеваном естетском омаловажавању и политичкој дисквалификацији сваког, па и татарског фолклора. Чешћи ће, ипак, бити случајеви у којима се укључивањем ауторових ставова, изнетих у другим приликама, у интерпретацију „Кратке биографије” нарушавају њене границе као самосталне приповедне целине; тај тренд је подстакао сам аутор, који се у *Часу аналитомиије* на ову причу непо-

средно надовезао, надограђујући и прецизирајући, али донекле и модификујући њена приповедна значења.

Коментаришући, на пример, текст „Постскриптума”, саставног дела наведене приче, у којем је изабрао да биографију јунака закључи речима „да за писање нису довољна само муда” (Киш 1977: 145), Киш је у *Часу ана-џиомије* казао да се том „несрећном синтагмом” мисао, дух и ерудиција „одбацују као сувишни или чак опасни, јер све што није потекло из муда, потекло је, дакле, из главе или духа, а то не ваља, то је јасан знак и белег декаденције, ерудиције, која неминовно квари богомдани и аутентични (мудати) таленат“ (Киш 1978: 60). Из тога би происходило да се приповедачев поглед на Дармолатова у последњој реченици приче на суштински начин изменио, те да је у до тада тромом и неталентованом јунаку, чиновнику у књижевности, почео да гледа „славуја”, оличење поетичке опције која је њему самом, у актуелном књижевноисторијском тренутку, била супротстављена, таленат ценећи више од интелектуализма и академизације књижевног стваралаштва. У тексту „Кратке биографије”, међутим, за такво тумачење нема покрића: Дармолатовљево стваралаштво није приказано као даровито, већ као церебрално и епигонско, обележено дуговањима традицији и додворавању узорима. У скаредном идиому „имати муда” сусрећу се, пак, мотиви погодни за фројдовску херменеутику, који су у приповедном тексту, најзглед, неповезани: трудноћа Дармолатовљеве жене, као и развој елефантијазе сугеришу да је, у погледу на свет совјетског писца, доминација концепта испуњења жеље водила патолошком изобличењу и дисфункционалности. Како наведени идиом упућује на дрскост или одважност, његова употреба у овом контексту понајпре се односи на Дармолатовљеве *асириације*, односно на његову склоност да заузима туђе место — да пусти бакенбарде као Пушкин, да заседне у фотељу покојног Јелисејева или на

аскетску столицу Његошеву — чиме би проблем *дармолатовшћине* био, у ствари, сведен на *узурпацијорство*, на неодговарајуће друштвено позиционирање уметнички осредњих и политички корумпираних књижевника.

3.

Говорећи у *Часу анаџомије* о писцима који су му послужили као модел за јунака ове приче, Данило Киш је рекао да су посреди били „неки песници — не само руски” (Киш 1978: 108); у литератури се, овим поводом, спомиње више аутора, од Михаила Лозинског, који је боловао од елефантијазе, до Осипа Манделштама, који се у „Краткој биографији” појављује и као лик; у детаљу првих Дармолатовљевих стихова, инспирисаних мајчином смрћу и објављених у часопису „који издаје саратовски кружок револуционарне младежи” (Киш 1977: 138), препознаје се и рефлекс биографије самога Киша, чије су најраније песме настале у истим животним околностима и објављене у *Омлагинском њокрећу*, гласилу црногорске антифашистичке омладине.

Квалификатив Дармолатовљевог прототипа, међутим, завређује само један писац: Михаил Зенкевич, један од шесторице руских акмеиста и оснивач совјетске школе песничког превода (уп. Лекманов 2009). Док је у биографију јунака уплетен тек понеки детаљ из живота претходно наведених уметника, Зенкевичев животопис је нашем писцу све време служио као подлога, из које је он усвојио многе појединости, од одрастања јунака у Николајевском Городку и студирања у Берлину, преко књижевних утицаја Городечког и Гумиљова, објављивања у *Айолону*, програмског антиестетизма и дуговања Баратинском у првој збирци песама, до блискости са Аном Ахматовом, дивљења Манделштаму, пловидбе Беломорско-балтичким каналом и туговања за постра-

далим пријатељима; детаљ који најупадљивије упозорава на идентитет Дармолатовљевог прототипа, на шта је у *Часу анџиомије* и сâм Киш указао, такође потиче из биографије Михаила Зенкевича: његов превод *Горског вијенца* објављен је у Москви 1948. године.

Везе Зенкевичеве са Савезом књижевника Југославије биле су солидне: његово име спомиње се у саставима више делегација совјетских књижевника које су посећивале Београд или су овдашње писце дочекивале у Москви; осим тога, он је редиговао и бар две књиге превода наше народне и уметничке лирике на руски језик;² како је последњи пут у Београду боравио почетком шездесетих, и Данило Киш је сигурно имао прилике да га види и упозна. Зенкевичев опус, међутим, овдашњи зналци, по свему судећи, нису ценили: лирика му на српски језик није била превођена — у двотомну *Анџиологију руске њезије* Александра Петрова (1977), на пример, уврштена је само једна Зенкевичева песма — док је његов превод *Горског вијенца* био промашај — Милосав Бабовић рекао је, тим поводом, да је „племенити Рус”, што из незнања а што због мањка талента, „грдно деградирао Његошеву поему” (Бабовић 1956: 52).

Чињеница да је Михаил Зенкевич у нашој средини био слабо познат и мало цењен аутор је, по нашем мишљењу, такође одиграла одређену улогу у Кишовом избору Дармолатовљевог прототипа.

Основни, мада не и једини извор Кишових сазнања о руском песнику били су мемоарски списи Надежде Манделштам; до појаве *Гробнице за Бориса Давидовича* ни они нису били преведени на српски језик.³ То значи

2 У *Кобису* постоје библиографски подаци о збиркама *Југославске народне песне* и *Поэты Югославии* које су у Москви, код различитих издавача, објављене 1956. и 1957. године.

3 Први део мемоара Надежде Манделштам на југословенском тржишту појавио се тек две године касније, 1978, када је Знање

да већина читалаца, бар у првом кругу рецепције, није могла Дармолатова да повеже са Зенкевичем нити да његов изглед и анегдоте — о окупљањима у вили Јелисејевих, пловидби Беломорско-балтичким каналом, посетама мањежу, избегавању Манделштама, цвету дарованом Ахматовој и „психолошкој чуми” — повеже са *Сећањима и размишљањима*, на пример, или са томовима *Страх и наде* које је написала удовица највећег акмеистичког песника.

Претварајући, међутим, Надеждиног Зенкевича у свог Дармолатова, Киш његову биографију није само контаминирао појединостима из живота других аутора, већ јој је и суштински променио смисао: док је Зенкевич, код Манделштамове, описан као безазлен човек, „неспособан да пише државну поезију”, који „никад у животу није учинио ништа рђаво”, а сакупио је рукописе настрадалих пријатеља, уздишући за њима, упркос томе што су, „чак и зидови могли прислушквати његове уздахе” (Манделштам 1984: 75, 78), Кишов Дармолатов је опортуну каријериста, себичан и прост човек, бедник; док је истина Надежде Манделштам била сложена и противречна — чињеница да је пловио Беломорско-балтичким каналом и да је о томе, међу првима, написао пригодну песму у славу режима, није се у њеном виђењу косила са портретом доброћудног Зенкевича — Кишова

из Загреба објавило прву књигу *Страх и наде*, у преводу Златка Црковића. Из тога производи да највећи број домаћих читалаца, бар у првом кругу рецепције, „Кратку биографију А. А. Дармолатова” није могао да чита у односу на писање Надежде Манделштам о Зенкевичу и Лозинском. Са читаоцима на западу, међутим, то није био случај: Кишов париски издавач, Галимар, објавио је између 1970. и 1975. све књиге успомена Надежде Манделштам, под заједничким насловом *Contre tout espoir* (*Против сваке наде* — прев. В. Т.). Када је *Гробница* преведена на француски језик, 1979, Надежда Манделштам била је још увек жива.

је морала да буде једнозначна, јер је, у овој причи као и у остатку *Гробнице*, била превасходно политичка.

4.

Постоји у „Краткој биографији А. А. Дармолатова” један слој значења који се, превазилазећи проблем типа режимског писца, дотиче односа између совјетске и југословенске државе, односно између руске и српске културе у конкретном културноисторијском периоду; таква значења налазе се у наизглед ефемерним и споредним детаљима приповедног текста.

У једном од њих, приповедач—Киш, на пример, каже да је Дармолатов, као десетогодишњи дечак, радо читао романе о Шпанско-америчком рату и да је притом био „страстан бранилац Шпањолаца”⁴; узме ли се у обзир шта је све из његове биографије изоставио — као оно што „за ову причу” није „од већег значаја” — упадљивост наведеног податка нагло расте (Киш 1978: 137, 139). Како би приповедачев избор разумео, читалац је поново приморан да у помоћ призове вантекстовну реалност: оружани сукоб који је наратор у наведеном случају споменуо одиграо се 1898. године, када су америчке трупе, под маском помоћи кубанској борби за независност, први пут извршиле инвазију на Кубу. Податак о сврставању малог Дармолатова на страну поражене шпанске империје представља, отуда, знак уклапања „Кратке биографије” у кошмарну слику историје као вечног враћања, карактеристичну за целину *Гробнице*: алудирајући њиме на један од најдраматичнијих догађаја из времена Хладног рата — на Кубанску кризу и инвазију у Заливу свиња

---

4 Облик „Шпањолци” у трећем лицу множине именица „Шпанци” један је од примера Кишове употребе кроатизама у приповедању.

1961. године — приповедач—Киш је савремену улогу Совјетског Савеза посредно поистоветио са ондашњом улогом Шпаније, одређујући је као колонизаторску.

Ни чињеница да је приповедач—Киш за место на којем ће окончати Дармолатовљевоу биографију одабрао Цетиње, далеко од јунаковог матичног простора, није без политичког напона: „иако већ у годинама, незграпан и тром”, совјетски писац младићки хитро прекорачује музејску врпцу и седа у „Његошеву голему столицу”, у којој се, онда, копрца (Киш 1977: 145); иако је његов гест двоструко скандалозан — у односу на музејски експонат, као и у односу на Његоша — окупљени му аплаудирају, поданички на тај начин повлађујући политичкој моћи Совјетског Савеза која је у њему оличена.

Ни избор јубилеја — стогодишњице *Горској вијенца* — није у овом погледу био неутралан: писању *Гробнице за Бориса Давидовича* претходиле су вишегодишње и жучне расправе о Његошевом месту у српској култури, испровоциране планом за рушење песникове капеле на Ловћену и за подизање, на њеном месту, маузолеја за који је нацрте израдио Иван Мештровић; противници овог вандалског чина — а међу српским писцима било их је на десетине — политички су у јавности били жигосани као националисти; у исто време, Радомир Константиновић објавио је *Философију њаланке* (1969), у којој је, на линији либералног крила партије, које је тада било на власти, Његошев опус сводио на епско-херојску и племенску компоненту *Горској вијенца*, читаву српску културу посредно представљајући као примитивну и патријархалну (уп. Ломпар 2018).

Требало би, стога, приметити да приповедач—Киш уобичајеној музејској пракси — одвајању експоната врпцом од простора предвиђеног за посетиоце — придаје у „Краткој биографији” нарочити значај: наглашавајући, најпре, да је врпца црвена и свилена, он каже да

је „Његошеву голему столицу, налик на престо каквог бога, одвајала од песника и од смртника” (Киш 1977: 145). На тај начин, он је наговестио идентитет оних на које се његова критика непосредно односила, а који су Дармолатову полтронски и *дармолајшовски* аплаудирали: радило се о чуварима Његошевог култа, о српским интелектуалцима с десног крила партије.

Стога ни реченица која опис Дармолатова раскреченог у столицу песника *Горској вијенца* непосредно прати — „Ја (ја који причам ову причу) стајао сам са стране и [...] искористивши аплаузе, шумгнух из сале са портрета” (Киш 1977: 145) — није без потенцијала политичке провокације: њоме је Киш, на граници између фикције и биографије, самога себе представио као онога који друштву окупљеном око Његошеве столице окреће леђа и одбија да буде (као) Дармолатов. У том гесту, етичка порука — критика *дармолајшовијине* — укршта се са политичком — критиком српског национализма.

Политичке поруке које су у Кишов приповедни текст имплементирани, а од пресудног су значаја за разумевање како „Кратке биографије” тако и њене рецепције — о Совјетском Савезу као колонијалној сили и о српским националистима као његовим симпатизерима и штићеницима — нису средином седамдесетих година, када је *Гробница* објављена, биле у домаћој јавности ни нове ни субверзивне, напротив: оне су давале печат изјавама припадника југословенске политичке и интелектуалне елите, од Јосипа Броза до Оскара Давича, већ деценијама уназад (уп. Мировић 2022). И детаљи Дармолатовљевог описа, на које смо скренули пажњу — од његове лоше гардеробе и „татаризма” до неуротичности и непристојног понашања — припадају општим местима русофобне пропаганде која се, након Резолуције Информбироа, у нашу средину са Запада штедро прелила.

Из тога производи да се пише избор да о негативним појавама у српској култури говори посредством биографије једног совјетског писца заснивао на политичкој предрасуди: кроз њега су проговарали идеолошки шаблони којима је својевремено правдано постојање логора на Голом отоку, а према којима су за све што није ваљало у југословенској држави криви били Совјети и приврженост њима.

На плану, пак, ондашњих глобалних политичких кретања, обележених популаризацијом неотроцкистичког наратива, „Кратка биографија А. А. Дармолатова” представља пример поетичко-политичког прилагођавања српског писца хоризонтима француске публике, за које је *Гробница*, према речима самога Киша, превасходно и била писана.⁵ То прилагођавање огледа се у избору теме која је имала транснационалну препознатљивост — након Солжењициновог *Архийелага Гулаја*, није било популарније теме од совјетских логора — као и у претходно изложеним политичким импликацијама књижевног дела. Посредно идентификовање српске интелигенције као националистичке и ропски везане за Совјетски Савез којем је, у финишу ове приче као „наравоученија целе књиге” Киш прибегло, могло би се, у овом контексту, тумачити и као потказивачко: наш писац је западном читаоцу „изручио” сопствену културу, удовољавајући још једном од тамошњих стереотипа — о Србима као Русима на Балкану (Киш 1978: 60).

5 Према Кишовим изјавама из *Часа анатомije* и, доцније, из интервјуа „Између политике и поетике”, његова инспирација за рад на *Гробници* потекла је из неспоразума до којих је долазило у политичким расправама са студентима у Бордоу: „Био сам истински уплашен монолитним незнањем и идеолошким фанатизмом младих. Само споменути совјетске логоре било је светогрђе”; они нису желели „да се суоче са одређеним чињеницама јер би оне могле извршити у њиховој свести и духу дубоке потресе и нужно ревидирање њихових младалачких идеала” (Киш 1990: 207; Киш 1978: 65).

5.

За приповедача—Киша, Дармолатов је, као датост која је у фикционалном свету приче самом тексту претходила, потпуно дехуманизована фигура, не човек, већ грађа, скуп расположивих биографских података и нарочито одвратан патолошки случај. На тај начин, кроз наратив је провучена наизглед саморазумљива сугестија да би његов приступ јунаку — у којем нема елементарних људских обзира — могао да буде морално легитиман; приповедачев коментар, на пример, да призор младог Дармолатова који на галицијском фронту проналази искасапљено тело свога брата није „без привлачности” (Киш 1977: 139) имплицира садистичку насладу јунаковом патњом, али не као догађајем из његовог живота, већ као потенцијалним предметом уметничке дескрипције.

Током приповедног процеса, међутим, презир биографа према недовољно занимљивом податку меша се са презиром према самом јунаку из чијег се живота тај податак преузима. У завршној епизоди, природа овог односа се и експлицитно разоткрива: троји Дармолатов, поздрављен аплаузима, копрца се у Његошевој столици, док приповедач—Киш, наглашавајући биографску утемељеност свога *ја*, напушта просторију, истовремено згађен и забављен гротескношћу призора. Тиме се предочени однос вредносне и егзистенцијалне надређености између аутора и јунака из простора стваралачке активности изричито пресељава у вантекстовну реалност, у којој се историјски Данило Киш морално и интелектуално узвисује над Дармолатовим, односно над појединцима и појавама које је у њему оличио. На плану друштвено-политичког ангажовања наратива, наведени однос снага имплицира да су појединци оличени у Дармолатову — претходно представљени као српски националисти са психологијом коју је обликовала стаљинистичка тира-

нија — инфериорни у односу на политички и поетички еманципованог Данила Киша.

Поетички смисао мешања стварности и фикције, које је и до тада већ деценијама било део књижевне моде, налазио се у подривању традиционалних представа о поузданости сазнања и о постојаности истине. Наш писац је наведени поступак у разним приликама користио и за надоградњу властитог идентитета, хотимично замагљујући границу између самога себе и својих литерарних двојника. Тако је поступио и у „Краткој биографији”, где је дефинисање и критику *дармолатовићине* искористио за промоцију наратива о самоме себи као супериорном а маргинализованом усамљенику на домаћој књижевној сцени; он није само Дармолатовљев опонент и антипод, већ и јунак из сенке у „Краткој биографији”. Овај слој значења приче накнадно је разрађиван и допуњаван, како у нефикционалним текстовима Данила Киша, преваходно у *Часу анаџиомије*, тако и у делима више генерација његових тумача; на њему је утемељен и мит о аутору *Гробнице* као о бескомпромисном идеалисти и праведнику који спасава част српске културне елите.

Данило Киш је, међутим, у властитој биографији, и пре и после објављивања *Гробнице за Бориса Давидовича*, имао већину престапа које је приписао Дармолатову: по цену многих компромиса долазио је под окриље различитих утицајних фигура на домаћој и међународној књижевној сцени,⁶ затварао је очи пред парадигматским

6 Како би се обезбедио од непријатности, Киш је рукопис *Гробнице за Бориса Давидовича* послао миљенику режима, Мирославу Крлежи, који је у култури био што и Броз у партији; хрватски писац побринуо се за објављивање књиге, али у самој полемици непосредно није учествовао.

У предговору првом америчком издању *Гробнице за Бориса Давидовича*, Јосиф Бродски је књигу промовисао наративом о Кишовом прогону у Југославији који су, наводно, по наредби

појавама титоистичког режима, попут Голог отока и рушења капеле на Ловћену, или се чак отворено стављао на страну репресивне власти;⁷ из полемике поводом *Гробнице за Бориса Давидовича* изашао је као победник добрим делом захваљујући управо ангажовању појединих органа и истакнутих чланова Савеза комуниста,⁸ а има сведочења и да је уживао подршку високих функционера Удбе, који су највероватније имали и крви на рука-

---

државног врха, спроводили „конзервативни 'стаљинистички' елементи из првог ешалона југословенске књижевне хијерархије” и „српскохрватски националисти”, који су „традиционално про-руски и традиционално антисемитски оријентисани, јер већину јунака Данила Киша чине Јевреји, што је и он сам” [прев. В. Т.] (Бродски 2008: 9). Нема података да је наш писац ове грубе неистине икада покушао да демантује.

- 7 Поводом интервјуа „Доба сумње” (1973), у којем је Киш говорио о национализму, Драгослав Михаиловић је писао Пекићу: „О том тексту не мислим ништа лепо, а онај његов политички део је напросто дегутантан [...] Непосредно иде наруку политичарима, који непрестано желе да заводе ред у литератури [...] Он је нашао да расправља о неким стварима које су малтене потпуно личне у тренутку кад велики број његових колега покушавају да искључе из литературе, при чему се сваки од тих његових јавних иступа може тако протумачити као да напада управо њих” (Пекић 2002: 356—359).
- 8 Документи „афере Киш” показују да се подршка коју је аутору *Гробнице* пружао Савез комуниста не може свести на утицај појединих његових пријатеља на високим положајима, попут Ивана Стамболића: градски комитети Савеза комуниста Београда и Загреба јавно су током полемике подржали Киша — један од његових најангажованијих бранилаца био је Милорад Вучелић — док су поједини партијски руководиоци деловали и испод жита, приређујући Кишовим опонентима разне непријатности (Шпиро Галовић, од 1978. члан Централног комитета, на пример, интервенисао је код чланова жирија Октобарске награде како је не би дали Драгану Јеремићу, док је Влада Јовичић, секретар Агитпропа, стајао иза серије чланака објављиваних у *Полицији* у којима је исти критичар описиван као миљеник четничке емиграције).

ма;⁹ његов однос према Иви Андрићу, са друге стране, на репрезентативан начин сажет у беседи коју је писац прочитао приликом уручења Андрићеве награде 1984. године (уп. Тријић 2021), упоредив је са Дармолатовљевим седањем у Његошеву столицу, покушајем заузимања места уметника већег од себе.

Ако би се, дакле, из ове перспективе, бацио поглед на „Кратку биографију А. А. Дармолатова”, њене политичке поруке деловале би популистички, као политикантске, а њени етички закључци лицемерно, као симулаторски.

6.

Нема сумње, дакле, да је „Кратка биографија А. А. Дармолатова” писана са одређеним политичким намерама: приказујући српске интелектуалце, окупљене на прослави јубилеја *Горској вијенца*, како аплаузом поздрављају непримерено понашање једног совјетског писца, Данило Киш је јасно дефинисао подручје културне политике унутар којег је желео да се крећу значења његовог приповедног текста. Наведена епизода је, у таквом оквиру, била моменат посредовања између књижевности и политике у конкретној културноисторијској ситуацији: преусмеравајући значења „Кратке биографије” ка огољеној политичкој сврси, аутор им је дао употребну вредност и подстакао је процес њихове инструментализације.

---

9 Мирко Ковач је у мемоарима открио да се Киш, током полемике, подаље од очију јавности, два пута састао са Вељком Милатовићем, тадашњим председником Председништва СР Црне Горе, чију биографију обележавају похађање Школе за посебне намене енкаведеа у Москви (*Школа особого назначения НКВД*) и високи положаји у Озни и Удби. О истим догађајима нешто детаљније пише и Милатовићев биограф (Ковач 2008; Маровић 2006).

Из тога производи да „Кратка биографија” није била само литерарна реакција на одређене културнополитичке прилике, већ и облик ауторовог непосредног ангажовања у њима. Комбинујући идеолошке клишеје на којима се темељила културна политика тзв. либералног крила партије — онога чији је главни политички циљ, према речима његовог челника, била борба против српског национализма (Ломпар 2018: 63—64) — он је концепт *дармолайовишиине* изградио као средство којим би, у интересу ове унутарпартијске опције, на српској књижевној сцени ефикасно могла да буде извршена политичка *чисџка*. Киш је био и први који је то средство, у запаљивом контексту полемике око *Гробнице за Бориса Давидовича*, и употребио, настојећи да своје опоненте не само дискредитује, него и уништи.

Осим актуелно-политичких алузија, у „Краткој биографији” налази се и мноштво значења која су такође увезена из друштвенополитичке реалности, али као имплицитна или неосвешћена, те приповедни текст настоји да их потисне. На неке од њих смо, током анализе, и указали: то су русофобни стереотипи, дубоко укореењени у јавној свести, као и њихова нераскидива повезаност са критиком српског национализма, па и са србофобним елементима, као и вољна ауторова идентификација са идејама помодне, прозападне политичке пропаганде, у једној варијанти ждановизма са неотроцкистичким залеђем.

У књижевнокритичкој рецепцији, међутим, политичност књижевног искуства нашег писца поистовећивана је са његовом етичношћу; посредни је било морализам нове врсте, којим су естетске вредности књижевног дела и људске вредности биографског аутора биле интерпретиране као подударне са истином једне политичке опције. Инсистирајући, у чланцима и интервјуима, на естетским аспектима свог приповедног поступка — који је оценио као плод поетичке иновативности и припо-

ведачке виртуозности — сâм Киш је такво разумевање легитимисао. Како је деловао у симбиози са друштвено-политичким чиниоцима који су однели превагу у култури, медији су обезбеђивали повратни трансфер значења Кишовог дела, претходно увезених из политике, у главни ток (*main stream*), али сада у облику уметничких истина, са којима је наставак полемике био неумесан или немогућ.

Тиме је примарни културнополитички циљ „Кратке биографије А. А. Дармолатова” — као „наравоученија” *Гробнице за Бориса Давидовича* и „најмање разговетне јединице у суштини антагонистичких колективних расправа друштвених класа” (Џејмсон 1984: 89) — био испуњен.

Литература

- Бабовић 1956: М. Бабовић, „Зенкевичев превод *Горског вијенца*”, *Стварање* 1 (јануар 1956): 52.
- Бродски 2008: J. Brodsky, „Introduction”, in: Danilo Kiš, *A Tomb for Boris Davidovich*, Champaign: Dalkey Archive Press.
- Ковач 2008: М. Ковач, *Писање или nostalgia*, Запрешић: Fraktura.
- Киш 1990: D. Kiš, *Gorki talog iskustva*, Beograd: BIGZ; SKZ; Narodna knjiga.
- Киш 1977: D. Kiš, *Grobница за Borisa Davidoviča*, Beograd: BIGZ.
- Киш 1978: D. Kiš, *Čas anatomije* (Beograd: Nolit, 1978), 69.
- Лекманов 2009: О. Лекманов, „Михаил Зенкевич: штрихи к портрету”, *Зборник Матице српске за славистику* 76 (2009): 81—94.
- Ломпар 2018: М. Ломпар, *Дух самојорицања*, Београд: *Catena mundi*.
- Маровић 2006: М. М. Marović, *Veljko Milatović*, Podgorica: Matica crnogorska.
- Мандељштам 1984: N. Mandeljštam, *Sećanja i razmišljanja*, *Knj. I*, prev. Anđelija Demetrović Matijašević, Beograd: Prosveta.

- Мировић 2022: Д. Мировић, *Русофобија код Срба*, Београд: *Catena mundi*.
- Пекић 2002: В. Пекић, *Korespondencija kao život: prepiska sa prijateljima (1965—1986)*, Novi Sad: Solaris.
- Тријић 2021: В. Тријић, „Иво Андрић у делу Данила Киша”, *Прича о Андрићу: антиколонијални разговори*, ур. Марко Крстић, 29—55, Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Тријић 2023: В. Тријић, *Књижевности између њолиџике и кулџуре: Бранимир Шћејановић и Данило Киш*, Андрићград: Андрићев институт.
- Џејмсон 1984: F. Džejmson, *Političko nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolični čin*, prev. Dušan Puhalo, Београд: Rad.

Vesna M. Trijić

SOVIET WRITER AS IDEOLOGICAL STEREOTYPE:
„A BRIEF BIOGRAPHY OF A. A. DARMOLATOV
(1892—1968)” BY DANILO KIŠ

Summary: In this work, „A Brief Biography of A. A. Darmolatov (1892—1968)” by Danilo Kiš has been interpreted from the perspective of Fredric Jameson’s philosophical and literary theoretical concept of political unconscious. It has been pointed out that various forms of political meanings have been implemented in the narrative text, from ideological stereotypes concerning Yugoslav—Soviet relations to those relating to the most important questions of Serbian contemporary culture, like position of Njegoš’s figure. Those meanings, as intentional or unintentional implications of the literary text, have strongly influenced the author’s artistic choices, from narrative procedures to explicit poetic and political statements mediated by the text. Ways of Kiš’s use of prototypes has also been analysed, showing that he wrote with certain and well thought out political intent, resulting literary text which could and had been

used in concrete and long political conflicts on Serbian literary scene.

Key words: poetics, ethics, prototype, political unconscious, Russophobia

Бошко Милосављевић*   УДК 821.161.1.09-31:929 Ајматов Ч.
Земунска гимназија, Београд

СВЕТ РУСИЈЕ И КИРГИЗИЈЕ У ДЕЛИМА ЧИНГИЗА АЈТМАТОВА

Сажетак: Чингиз Ајтматов (рус. Чингиз Айтматов, 12. децембар 1928 — 10. јун 2008), класик руске, совјетске и европске литературе, Киргиз који је са великом уметничком снагом приказао свет двадесетог века — али и својих родних крајева — објављује се широм света и данас. Рад је покушај да се прикаже његов живот, уметничко деловање, али и припадност поменутиим корпусима — руској, киргиској, совјетској и европској литератури.

Кључне речи: СССР, човекољубива књижевност, роман, филмска адаптација, преводна књижевност

Када се каже или напише име Шолохова или Горког, сетимо се неког прохујалог времена. Совјетски писци обележили су и део наше културне историје. Исто тако, када се помену емигранти из совјетске државе и литературе, попут Буњина, Шмељова, Газданова или Мерешковског, за које смо, након Другог светског рата сазнали касније, због идеолошког правца који је усмеравао токове културе — примећујемо да је и њихово присуство код нас врло видљиво. Бурни двадесети век донео је на просторе Србије и тадашњих Југославија многе несреће, али је велика књижевност из Русије ипак, све време, стигла до нас. И, читана је.

---

* Професор књижевности, boskomilosavljevic77@gmail.com.

Такође, писци као Бабел, Фазил Искандер, Василиј Гросман, Фридрих Горенштајн, Максуд Ибрахимов — сви су стварали у Совјетском Савезу, на руском језику, иако нису Руси пореклом. Међу њима је и аутор о коме је овде реч, Чингиз Ајматов.

Књижевност 19. века, а затим и ону са почетка 20, емигрантску и совјетску књижевност, на евроазијском континенту сигурно не треба раздвајати, бар по једном параметру. Огроман квалитет. Не само у домену уметности о којој говоримо, већ и у доменима које та уметност садржи у себи, а то су историјски, теолошки, филозофски, општељудски, надуниверзални мотиви и идеје. Руску књижевност чинили су и чине је писци разнородног талента, темперамента, образовања; међу ауторима који су поседовали способност „да буду глас читавог човечанства, а не само свој сопствени”,¹ а и данас је поседују, било је људи скоро свих нација, вероисповести и схватања живота и његове рационалне и ирационалне стране.

Савременици Чингиза Ајматова били су Иван Богомолов — по његовој причи снимљен је филм Андреја Тарковског „Иваново детињство“, Јуриј Казаков, Валентин Распутин, Василиј Шукшин, Виктор Астафјев, Јуриј Мамлејев, Георгиј Владимов... Иако су неки од њих објављивани код нас, њихове узвишене приче и романи тек ће бити читани и обрађивани кроз критике и теорије.

Околности у којима су радили поменути ствараоци, као и они које нисмо поменули, а поменули бисмо их да се није десило оно што је Солжењицин тако верно, са високом емотивном нотом, описао у говору који је требало да прочита приликом доделе Нобелове награде² као и у читавом свом стваралаштву, биле су горе него катастрофалне.

1 Алесандро Барико, *Хомер, Илијада*, превела с италијанског Ана Србиновић, Паида, Београд, 2005, стр. 135.

2 *Најлепше беседе књижевника нобеловаца*, избор Јован Радуловић, *Evro Giunti*, Београд, 2008, стр. 108, 109 — први пут штампан у „Годишњаку Нобеловог комитета”, 1972. године.

Наиме, ако сте читали Шаламова, морали сте да наиђете на причу о одсеченим рукама које путују из гулага у Енглеску. Ако сте читали Солжењицина, могли бисте да наслутите како изгледа преживљавати на минус тридесет степени, свакодневно. Ако сте читали Астафјева или Распутина, осетили сте сву страхоту пропадања људи који се фанатично боре само за то да им деца и ближњи — бар преживе.

Те страшне околности, произашле из непојмљиве репресије, дакле, забележене су и у литератури. Али то не значи да су руски писци писали само о страхотама и недаћама. Можда најлепше од свега јесте што је многе од њих највише фасцинирала људскост и човечност оних који су успели да је задрже, без обзира на перманентно зло којим су били окружени.

Један од оних који су одрасли у тим злехудим временима, репрезент највиших литерарних домета руске и светске литературе, и један од оних које је надасве фасцинирала људскост у свим епохама био је Киргиз, Чингиз Ајтматов.

Рођен је у селу Шекер, у Киргизији, 1928. године. Мајка Нагима Абдулвалијева, по рођењу Татарка, била је позоришна глумица.

Чингиз Торекулович Ајтматов још као дете остаће без оца. Његов отац Торекул био је функционер Киргиске Совјетске Републике, а стрељан је у чисткама 1938. Његов лик забележила је филмска камера, током неке агитације, тридесетих година.³

Међу многобројним сличним судбинама је и прича о оцу писца Василија Шукшина, који је, као кулак, убијен пет година раније.⁴

3 Д/ф „Торекул Айтматов” (1993) реж. Бакыт Карагулов (youtube.com), <https://www.youtube.com/watch?v=LrF7gMu02xU>

4 *Антологија руске модерне њриче*, избор и превод Владимир Јагличић; превод Славица Величковић, Драган Бунарџић, Београд — Стари Бановци, 2011, књ. 3, стр. 216.

Очева мајка, бака — као и код нашег Боре Станковића, у детињству врши пресудан утицај на дечака — води га својим причама, кроз легендарне приче Азије — истовремено, води га на венчања, сеоске саборе, па чак и сахране.

Није чудо што Ајтматов, доцније, описујући Киргизију, али и села Узбекистана, Азербједана — влада детаљима и знањима која су за нас изненађујућа. Он их је носио од детињства.

Иако најчешће обликује своје приче кроз тадашњу, послератну совјетску стварност, или једну слику совјетске стварности — готово паралелно је урођен у свет древних обичаја, легенди, митова — а често и сурове традиције — своје постојбине, Киргистана.

Ајтматов слика такозване обичне, једноставне људе. Радња његових приповести готово увек одвија се у аулу (киргистанско село) где су често припадници партије, заслепљени бољшевици — али и невероватно издржљиве и верне жене, и неки мудри, добри људи који често показују емпатију на најбољи могући начин. По тону приповедања, неусиљеним дијалозима, по бризи за човека и емпатији од које се неминовно рађа нека посебна катарза — подсећа на нашег Селимовића.

Има споменик у Бакуу, Узбекистану, Киргизији, неколико широм Русије — а његове приповетке и романи имају више од двоцифреног броја екранизација у Русији и Киргизији. Преведен је на више од стотину језика — а Лариса Булина, руска новинарка, тврди да је број дупло већи.⁵

Џамиља, или „Џамиљина љубав“ се први пут се појавила у часопису „Нови мир“ 1958. године. Претворена је у оперу у Киргизији већ 1961. године, а по њој је снимљен и филм.

---

5 „Он прощал предателей...”, *Воспоминания сына Чынгыза Айтматова*, Проект Ларисы Булиной (youtube.com), <https://www.youtube.com/watch?v=XlDzMpsVl1I>.

Луј Арагон преводи је на француски 1959. године — и то много утиче на рецепцију овог писца у свету. Исте године Ајтматов ступа у комунистичку партију, следеће добија Лењинову награду. Такође, више од двадесет година, од 1964. године, обавља функцију Секретара Уније синеаста Киргизије. Добијао је бројне награде по свету — у Аустрији, Јапану, Луксембургу. Био је високо-позиционирани дипломата Совјетског Савеза, а једно време и саветник Горбачова.

Код нас, прве приче овог писца преведене су 1964. године, у издању београдске „Културе“ — под насловом „Џамиљина љубав“. Следе приповетке у збирци „Камиље око“, које је објавио „Прогрес“, затим „Збогом, Гуљсари!“; у издању куће „Рад“ 1969. године. Након тога „Просвета“ објављује „И дуже од века траје дан“ 1981, а „Дечије новине“ објављују „Губилиште“ 1987. године.

Сабрана дела овог писца објавио је пре двадесетак година мој познаник Владимир Меденица. Писац ових редова био је дирнут гестом Чингиза Ајтматова — којим је одобрио Меденици штампање својих сабраних дела. То се десило на сајму књига, у Бакуу. Дозволио му је да на српском објави баш све, уз услов да му, као хонорар, пошаље по један примерак сваке књиге.

У књизи „Збогом Гуљсари!“, као и у романима „Губилиште“ и „Дуже од века траје дан“ приказане су сцене раскулачавања — најчешће дате кроз сећања главних јунака, или разговор о том тужном периоду — који се одвија тридесетак година касније, након што је завршен и Други светски рат.

Слично је и са епизодама из грађанског рата. У роману „Губилиште“ дата је потресна прича, која је на граници са легендом, романтизован приказ поражених, који су били на страни белих. Ова уметнута, ретардациона епизода, да поменемо Селимовића још једном, има неку сличност, по финим нитима неког драматичног лирског осећања —

са сећањима главног јунака романа „Тврђава“, на самом почетку, у монологу Ахмета Шаба...

Његов најпознатији роман вероватно је „Дуже од века траје дан“ — али књига „Збогом, Гуљсари!“ — објављена 1966. године, невелика по броју страна — савршена је да почнете са упознавањем овог величанственог писца из Азије — који је, пишући о двадесетом веку, врло често умео да дочара и живот из древних времена Џингис Кана и његових наследника...

Пре свега — то је повест о животу човека и коња у степи — која пред нас простире јединствени, чаробни свет Киргизије — егзотичан као и све што је далеко и мало познато. Иако је радња романа смештена у време Совјетског Савеза, иако приказује колхознике и њихове успехе и неуспехе — ова књига говори и о вечитим људским тежњама, надама, радостима, страстима — као и о људским неуспесима, разочарањима и страдањима. У најбољем духу руске прозе Достојевског, Булгакова — или — савременика — Леонова, Распутина или Казакова — Киргиз Чингиз Торекулович Ајтматов доказује да је и совјетска ера дала свету и људима јединствену, човекољубиву књижевност.

Након смрти писца, у *Полиџици* је објављен текст Бошка Ломовића.

„Наравно да сам читао Стендала и Балзака, Достојевског, Толстоја и Шолохова, Бекета, Зилахија, Томаса Мана и Хесеа, Нагиба Махфуза, Сингера, Кетрин Ен Портер, Маркеса, Гомбровича, Крлежу, Андрића и Црњанског. Али, кад год ме ђаци, којима већ дуго говорим своје стихове, питају који ми је најдражи писац, одговарам: Чингиз Ајтматов. Неизоставно следи њихово питање: ко је тај? Кажем им да је то приповедач из далеке Киргизије, да је написао прелепе приче и романи, па им набројим неке: „Први учитељ“, „Џамиља“, „Тополице моја у црвеној марами“, „Збогом,

„Гуљсари”, „Пегави пас”... Кажем им да је био кандидат за Нобелову награду, али им не кажем да му је измакла (по мом суду), јер је писао на киргиском и руском и није био комунистички дисидент. Био је песник за нас егзотичног краја, песник традиције и душе свога народа.“⁶

Boško Milosavljević

THE WORLD OF RUSSIA AND KYRGYZSTAN IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Summary: Chingiz Aytmatov (russian: Чингиз Айтматов, December 12, 1928 — June 10, 2008), classics of Russian, Soviet and European literature, Kyrgyz who depicted the world with great artistic power, the 20th century — but also its native lands — is published all over the world and today. Work is an attempt to show his life, artistic activity, but also belonging to the aforementioned corps — Russian, Kyrgyz, Soviet and European literature.

Key words: USSR, philanthropic literature, novel, film adaptation, translated literature.

---

6 Бошко Ломновић, „Након смрти писца“, *Политика*, 28. 6. 2008, страна 37.

Слободан Антонић*   УДК 821.161.1.09:929 Солжењицин А.
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за социологију

СПОР ОКО СОЛЖЕЊИЦИНА

Сажетак: У првом делу рада описује се утицај Солжењицинове прозе на читаоце у Србији, у време социјализма, као и политичка позадина тог утицаја. У другом делу представљена је слика совјетског социјализма, коју налазимо у Солжењициновој књижевности и публицистици. У трећем делу даје се преглед критика Солжењициновог „антисовјетизма”, пре свега његових преувеличених бројки жртава тоталитаризма у СССР 1917—1953. У закључку аутор се залаже за уравнотеженију оцену Солжењицина као критичара совјетског ауторитаризма, као и његове стварносне прозе.

Кључне речи: СССР, тоталитаризам, политичке репресије, критичка књижевност

Једна од функција књижевности у ауторитарним системима је и критика друштвеног поретка, као и саопштавање запретених, а често и забрањених истина, наравно на уметнички начин. Управо то је средишна тема главнине књижевног дела Александра Солжењицина (Александр Исаевич Солженицын, 1918—2008).

---

* Редовни професор, santonic@f.bg.ac.rs. Овај рад је урађен у оквиру истраживања које је финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду — Филозофском факултету (број уговора 451—03—66/2024—03/200163).

Његов основни уметнички поступак најчешће се састојао у контрастирању званичне, идеолошке верзије историјског збивања или актуелних дешавања у друштвеној стварности, са сведочењем о ономе шта се стварно дешавало или како живот збиља изгледа у актуелном поретку (Суботић, 2007: 18). Ова стварносна, а често и документаристичка проза — у којој се износи оштра критика совјетског комунизма методом „контрастирања истине и лажи”, а која је код читаоца често остављала горак укус лицемерја (*истио*) — прославила је Солжењицина и уздигла га у ред најзначајнијих савремених руских писаца.

У Русији је и раније постајала традиција да се писци доживљавају као *савесѝ друшѝва*, а књижевно дело као уметничко сведочанство истине која је *судбински важна за целу нацију*. У времену совјетског социјализма (1917—1990) таква традиција је само учвршћена, а Солжењицин је био њен можда најистакнутији представник (Суботић, 2007: 8—11).

Међутим, баш инсистирање на истиноносној димензији Солжењициновог књижевног дела изложило га је историографским и политиколошким оспоравањима, тачније критикама због претеривања и пристрасности у рефлексјама *истине бића* социјализма. Управо о томе је реч у овом раду.

Значај Солжењицина за критику социјализма у Србији

За моје поколење Солжењицин је — када је реч о критици „стаљинизма” (1924—1953), затим критици совјетског модела социјализма (тзв. реалсоцијализам, 1917—1990), па и критици социјализма уопште — био од особите важности. *Један дан Ивана Денисовича* (1. рус.

изд. 1962) имао сам прилике да читам већ негде у основној школи. Мој отац је имао цео издање те новеле, коју је београдска „Култура” штампала само годину дана после првог објављивања на руском. До краја гимназије више пута сам је прочитао. Отац је из библиотеке узимао *Одјел за рак* (изд. „Отокар Кершовани”, Ријека, 1968), *У њрвом крују* (изд. „Отокар Кершовани”, Ријека, 1969) и *Август четрнаесте* (изд. Српска књижевна задруга, Београд, 1973), и те књиге сам већ тада просто „прогутао” (како се то онда говорило). Утисак који су на мене оставила та дела био је за цео живот — урезала ми се слика једног злог, нехуманог система, уз олакшање што је Југославија то „зло” избегла и „1948. кренула својим путем”...¹

Код нас је *Архијелаї Гулаї* (т. 1—3) преведен кад сам већ био изашао из формативног периода („Рад”, Београд, 1988), тако да је његов утицај на мене био нешто мањи. Али, сећам се како је нама, неколицини аналитичара из Информативно-аналитичког одељења Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије, у једној од канцеларија у Хошиминовој 27 (данас Булевар уметности, на Новом Београду), Милутин Џинових читао и показивао одломке из *Архијелаїа*, згрожен оним што је ту стајало.² Слично о утицају Архипелага сведочи и Ранко Гојковић:

---

1 Михиз (2019: 368—369) бележи да је, у доба социјализма, његов „лакмус” за одређивање личног карактера писца или књижевног теоретичара из Источне Европе „био врло једноставан: просто питам човека шта мисли о Солжењичину”. Од одговора је зависило колико ће пажње и љубазности Михиз посветити страном госту. Незадовољан одговором једног пољског професора књижевности (истина, питање се није тицало Солжењичина већ Чеслава Милоша), „неучтиво и сасвим недомаћински нисам више са професором прозборио ниједну реч и нисам му на растанку пружио руку” (Михиз, 2019: 369).

2 О тој дружини из ИА РКССОС (1985—1989) видети више у Бранковић, Антонић и Џинових, 2002.

„Морам признати да сам, као млад студент монархистичких схватања (који је са мајчиним млеком усисао одвратност према комунизму), крајем осамдесетих година, када се код нас појавио *Архийелаї Гулаї*, био одушевљен појавом руског писца који раскринкава `комунистичку олош` и `тиранина Стаљина`, да сам тада гутао Солжењицинове књиге” (Бабић, 2021).

Данас знамо да је иза промоције опуса овог совјетског дисидента великим делом стајала и политика, како у СССР, тако и на Западу, а наравно и у Југославији. Приповетка *Јеган дан Ивана Денисовича* објављена је у СССР 1962. захваљујући лично Хрушчову (Никита Сергеевич Хрушчџв, 1894—1971), првом секретару Комунистичке партије Совјетског Савеза (1953—1964), а у склопу фракцијске борбе „против култа личности”, односно обрачуна са „стаљинистима” (Суботић, 2007: 14; Стојановић, 2022: 68). Хрушчов је ту новелу чак назвао „делом Партије” (нав. у Станковић, 2020: 258), а Солжењицин је предложен за Лењинову награду (1963), тада највеће признање у СССР. Ова кандидатура, међутим, била је одбијена, што су западни совјетолози протумачили као наговештај да ће Хрушчов ускоро пасти — што се убрзо и десило (Стојановић, 2022: 69). Тек после тога Солжењицин је склизнуо у истинско књижевно дисидентство.

Архийелаї Гулаї он пише после пада Хрушчова, од фебруара 1965. до априла 1968. године (Фурсов, 2021: 121), објављујући при том више у иностранству него у СССР. До 1970. године, када је добио Нобелову награду за књижевност, на Западу су већ била изашла и његова сабрана дела у шест књига (*Собрание сочинений*, в 6 т. Frankfurt a/M.: Посев, 1969—1970), а УМСА—Press му је 1973. штампала *Архийелаї Гулаї* (због чега му је 1974. одузето држављанство, а он протерн из СССР). Данас знамо да је „америчка обавештајна служба била стварни

власник емигрантских медија, укључујући УМСА — коју су финансирали ЦИА и руско одељење Стејт департамента” (Фурсов, 2021: 119).

Из Солжењицинове библиографије на српском, коју је урадио Аранитовић, види се да је *Један дан Ивана Денисовича* код нас штампан готово истовремено кад и на руском. Свеска часописа *Новый мир*, с овом новелом, била је у продаји од 18. новембра 1962,³ а српски превод је излазио у *Полијици*, у 33 наставка, од 24. новембра до 21. децембра 1962. године (Аранитовић, 2017: 238/37). Појавио се, дакле, свега шест дана по објављивању руског оригинала! Ово је било немогуће без директног одобрења, а вероватно и наређења, с највишег места у Београду, као и без уплива наших дипломатско-конзуларних, а по свему судећи и обавештајних органа. Таква брзина превођења и објављивања може се објаснити само политичким интересом југословенског руководства да се, преко Солжењицина, још једном у јавности оправда партијска линија „разлаза Тита и Стаљина”, односно изградња специфичног, „социјализма с људским ликом” у СФРЈ.

Солжењицин је, пошто је доспео у дисидентску, па онда и у емигрантску фазу, затим још полетније објављиван у СФРЈ. *Одељење за рак* је штампано исте године (1968) кад и на Западу (в. Носов, 2018: 281), иако књига још није била објављена у СССР, већ само у прашко-пролећној Чехословачкој, од источних земаља (Стојановић, 2022: 72). Ово дело је, затим, у југословенској штампи почело да буде публикувано и у наставцима, а похвалила га је чак и *Борда*. Због свега тога је 1968. протествовао совјетски амбасадор у Београду, а слични протести су пренети и представнику југословенске амбасаде у Москви (Стојановић, 2022: 72—73). Широка популари-

3 Према одредници о овој приповеци у руској *Википедији* (<https://sn.rs/f5vu2>).

зација Солжењицина у СФРЈ била је разлог да совјетске дипломате негодују и 1969. године (в. Стојановић, 2022: 74), а пошто је 1970. у Клубу књижевника Србије одржан скуп посвећен Солжењицину, совјетска амбасада је поново морала да изрази свој протест (Стојановић, 2022: 75—76). У мају 1972. совјетски аташе за штампу унапред се жалио због сазнања да ће Српска књижевна задруга ускоро штампати *Авјуси 1914*. — на шта му је из нашег Министарства спољних послова одговорено да су „југословенске издавачке куће независне” (Стојановић, 2022: 76). Ово дело се, међутим, следеће године појавило истовремено на српском (СКЗ, Београд), словеначком (Младинска књига, Љубљана) и на македонском језику (Нова Македонија, Скопље) — чудновата координација иза које се ипак могао наслутити јасан друштвено-политички интерес.

Да је Солжењицин у Југославији објављиван дозирао и под будним оком Партије, види се и из чињенице да се на штампање *Архипелага Гулаи* (1973) овде морало чекати све до 1988. године. Солжењицин је, наиме, у овом делу имао прилично разумевања за власовце, припаднике Руске ослободилачке армије (РОА) који су у Другом светском рату сарађивали с Немцима (Солжењицин, б. г. и. [1973] I, 6, стр. 131—139), као и за бандеровце и све украјинске националисте који су се борили против СССР (Солжењицин, б. г. и. [1973] V, 2, 648—649). Али, ако су антикомунизам и национализам могли да буду оправдање за колаборацију, онда је то југословенском читаоцу давало право да другачије посматра равногорце, недићеваце или љотићевце — другачије у односу на третман какав су ове формације имале у званичној идеологији. Због тога је, од саме појаве *Архипелага Гулага* на Западу (1973), југословенска штампа оштро критиковала ово дело (Стојановић, 2022: 77).⁴

4 „Жељко Брихта и Драго Бувач (Vjesnik) и Зоран Жујовић (НИН) — само су неки од аутора који су у својим текстовима

Дом совјетске културе у Београду је 1974. чак, у 10.000 примерака, штампао брошуру *У њоследњем крују* у којој су се налазили чланци против Солжењицина („Непријатељ мира”, „Он је више пута слагао”, „Архипелаг лажи” и др.). Али, наше власти одуговлачиле су с издавањем одобрења за њено растурање (Стојановић, 2022: 78—79). Јуна 1975. у *Полијици* је објављена изјава Сантјага Карилја (Santiago Carrillo, 1915—2012), генералног секретара Комунистичке партије Шпаније (1960—1982), који је похвално говорио о *Архийелају Гулај*. Због тога је представник совјетске амбасаде у Београду уложио жалбу Савезном комитету за информације, али је умирен ставом домаћина да се југословенска оцена овог Солжењициновог дела није променила — „југословенске власти сматрају да је *Архипелаг Гулаг* антисоцијалистичка и антикомунистичка књига” (Стојановић, 2022: 79).

Међутим, Видак Рајковић, библиотекар Централне народне библиотеке на Цетињу, одлучио је да сам преведе *Архийелај Гулај*, те је рукопис превода, у јесен 1986, донео Ивану Ловреновићу, уреднику издавачке куће „Веселин Маслеша” (Сарајево). Ловреновић тврди да су штампање *Архийелаја* тада онемогућили Милан Узелац (1932—2005), председник Председништва Централног комитета СК Босне и Херцеговине (1986—1988) и Фуад Мухић (1941—1992), председник Издавачког савета „Веселина Маслеше” (Lovrenović, 2009). Ипак, Ловреновић је имао договор с Јовицом Аћином, уредником „Рада”, да ако се с објављивањем не успе у Сарајеву, превод изађе у Београду. Тако је 1988. године *Архийелај Гулај* коначно публикован и на српском језику. Тада је Никола Милошевић изјавио:

оптуживали Солжењицина за антисоцијализам” (Стојановић, 2022: 77).

„У једној прилици сам на себе преузео ризик да просудим који је издавачки догађај, у периоду после рата код нас, највећи и најзначајнији. Моје мишљење је било да је то *Архийелаї Гулаї*, из два разлога. Пре свега, Солжењицин је незамењив као сведок. Сведока, наравно, има разних: има сведока који су умни, има сведока који то нису; има сведока који имају књижевног дара, а има и оних чији је дар сасвим скроман. Александар Солжењицин је велики писац, писац оног жанра у који спада *Архийелаї Гулаї* и незамењиви сведок — јер је истина његово основно начело, приликом такозваног историјског сведочења” (нав. у Симић, 2024: 2).

Солжењицинова оцена социјализма

У главнини својих дела Солжењицин даје слику социјализма као тоталитарног система потпуног безакоња и самовоље власти, у коме се за најмању ситницу лако добија дугогодишња робија по логорима, или чак и смртна казна. Он у *Архийелаїу*, у коме се „СССР представља као тоталитарни пакао” (Фурсов, 2021: 125), описује како „бољшевици, у славу социјализма, кољу, жаре, потапају, стрељају и даве своју земљу” (Солжењицин, б. г. и. [1973] I, 9, 191), те како оправдавају „улазак у социјализам путем максималног јачања затвора” (исто, III, 4, 359). Па и након смрти Стаљина, репресија је неподношљива, посебно према православнима: „на сваку активну цркву — двадесет их је запуштено и оскрнављено”, те је већини Руса „најближа црква удаљена сто или чак двеста километара” (Солжењицин, 2020[1972]: 217).⁵ „Чак ни Јеванђеље нигде код нас не може да се набави, чак нам и Јеванђеље доносе из иностранства”, жали се он (исто), док се свештеницима забрањује било какав контакт

5 О уништеним црквама и побијеним свештеницима у СССР видети опширније у Антонић, 2023: 57—59.

с верницима изван цркве — због чега морају да траже дозволу од градског совјета за сваку посету болеснику, или за свако опело на гробљу (*истио*, 218).

Солжењицин је „негирао могућност ма каквог `социјализма са људским лицем`” (Суботић, 2007: 19), сматрајући да је стаљинизам заправо квинтесенција совјетског социјализма:

„Помно проучавање наше новије историје показује да *никаквој стаљинизма* — ни учења, ни животног правца, ни државног система — није било (...). Сви данашњи поклоници Стаљина гранитно се држе тога да је он био веран лењинавац и да никада ни у чему битном од Лењина није одступио. И аутор ових редова данас мора признати да таква битна одступања не може пронаћи” (Солжењицин, 2020[1969]: 197; 196; истакао Солжењицин).⁶

Посебно страшне биле су бројке жртава социјализма, које је наводио Солжењицин. Он је у *Архивелају* тврдио да је комунистичка репресија, „према прорачунима професора статистике, емигранта Н. А. Курганова, од 1917. до 1959. године, без ратних губитака — искључиво од терористичког уништавања, угушивања, глади, повећане смртности у логорима, укључујући и дефицит од смањеног наталитета — она нас је коштала... 66,7 милиона људи (а без споменутог дефицита — 55 милиона). Шездесет шест милиона! Педесет пет милиона!” (Солжењицин, б. г. и. [1973] III, 1, 309). У интервјуу шпанској телевизији, 20. марта 1976. (објављен доцније и у *Комсомолској љавди*⁷), он је на 66 милиона жртава репресије, поуздавши се потпуно у про-

6 О бољшевичким репресијама и злочинима, почињеним још за време Лењина, опширније сам писао у Антонић, 2022б: 22—56.

7 „Размышления по поводу двух гражданских войн: Интервью А. И. Солженицына испанскому телевидению в 1976 г.,” *Комсомольская правда*, 4 июня 1991 г.

цене овог контроверзног емигранта—власовца,⁸ ипак додао још и наводне ратне губитке од 44 милиона:

„Професор Курганов је индиректно израчунао да је од 1917. до 1959. године само од унутрашњег рата совјетског режима против свог народа, односно од помора глађу, од колективизације, од прогонства сељака до истребљења, од затвора, логора, једноставних егзекуција — само од тога је 66 милиона људи погинуло, укључујући и грађански рат. (...) По његовој рачуници, изгубили смо 44 милиона људи у Другом светском рату, због немара и алкавости у његовом вођењу. Дакле, укупно смо изгубили од социјалистичког система — 110 милиона људи!” (нав. у Земсков, 2012: 10).

Солжењицинова слика СССР као апсолутне „империје зла” углавном је наилазила на одобравање на Западу, што је још више учвршћивало његово безусловно оспоравање совјетског, али и сваког другог социјализма. Лицитација неодмереним бројкама, барем када је реч о жртвама социјализма, потпуно је одговарала западној антисовјетској пропаганди. Хрушчов је затекао два милиона затвореника, али је из пропагандних разлога говорио о десет милиона, а Солжењин је отишао још даље и стигао чак до 110 милиона људи које је, наводно, уништио совјетски социјализам. Запад је тиме директно из руских руку добио савршено пропагандно оружје. Чим би неко нешто критички прозборио о капитализму, одмах је потезан аргумент о „сто милиона” жртва у СССР—у, „по сведочењу Солжењина”.

---

8 Курганов — чије је право име било Иван Алексеевич Кошкин (1895—1980), са слободе је прешао 1942. на страну Немаца и ставио се у њихову службу. Повлачио се заједно с њима до Берлина, а онда избегао у САД, где је у емигрантским публикацијама објављивао тенденциозне, антисовјетске радове. Добар преглед оцена квалитета тих радова може се наћи у одредници о Курганову у руској *Википедији* (<https://sn.rs/ijh7x>).

После пропасти СССР нове власти у Русији, бојећи се рестаурације социјализма, такође су неговале ауторитет Солжењицина као сведока комунистичких злочина и његову, често прилично једнострану и неодмерену критику совјетског система.⁹ Тек с консолидацијом Путинове власти (Антонић, 2009) нестали су озбиљнији страхови од рестаурације, па је објективније сагледавање стварних учинака социјализма могло да дође до изражаја.

Критика Солжењицина

Великом писцу најчешће се замерало неопрезно баратање с очигледно пренадуваним бројкама жртава социјализма. Пошто је у тој ствари рушен његов кредибилитет, онда је он проглашаван непоузданим сведоком-хроничарем и за друга питања.

Солжењицинове бројке, рецимо, поткрепљено је оспорио историчар Виктор Николајевич Земсков (1946—2015) — главни истраживач Института за историју Русије при Руској академији наука. Позивајући се на изворе који су након 1990. постали доступни — попут података из КГБ СССР и Првог специјалног одељења МУП СССР — Земсков даје број осуђених, у раздобљу 1921—1953, „за контрареволуционарне злочине и друга посебно опасна кривична дела по државу”, од 4.060.306 људи, од чега је осуђено на смрт 799.455 (Земсков, 2012а: 95; Земсков, 2012б: 8). Између 1930. и 1953. године још око 1,8 милиона затвореника умрло је у местима заточеништва (логорима, колонијама и затворима).¹⁰ „Ове

9 „Нечувени, јак антисовјетизам заправо је била званична `идеологија` Јељциновог режима” (Фурсов, 2021: 135).

10 Од тога је 1,2 милиона умрло у логорима, а 0,6 милиона у колонијама и затворима (Земсков, 2012б: 10).

калкулације нису процене, већ су засноване на документима”, истиче Земсков (2012б: 10). Од тога су осуђени политички затвореници чинили трећину, односно око 600 хиљада умрелих, док су већину чинили затвореници кажњени због других кривичних дела (*исто*).

Процена ратних губитака од 44 милиона људи је, по мишљењу Земскова, такође „крајње прецењена” (Земсков, 2012а: 101). Он је скептичан и према широко прихваћеној процени од 27 милиона жртава Другог светског рата у СССР. Ако се погинулим војницима (11,5 милиона) — укључив и умрле у заточеништву, придодају сви цивилни губици, као и губици партизана, „коначна бројка не прелази 16 милиона људи” (Земсков, 2012а: 102).

Када је пак реч о „кулачком прогонству”, на основу извештаја Одељења за посебна насеља НКВД—МВД СССР данас се зна да је број изгнаника, за раздобље 1930—1940, износио око 2,5 милиона (од чега је око 2,3 милиона било развлашћених сељака и око 200 хиљада урбаних декласираних елемената и других „сумњиваца”). Од тога је у прогонству умрло око 700 хиљада људи (Земсков, 2012а: 111—112).

Земсков одбија да „гладомор”, и његових 3 милиона жртава, сврста у политички геноцид. То није била никаква „вештачки организована глад са циљем изазивања масовне смрти”, како се тврди, већ резултат природне катастрофе (суше). „Политичко руководство СССР није предвидело и није очекивало овакве негативне последице своје фискалне политике у условима суше” (Земсков, 2012а: 113). Поготово нема говора о томе да је глад 1932—1933 била „последица антиукрајинске политике”, односно „намерни геноцид над Украјинцима” — „у потпуно истим околностима нашло се и становништво Северног Кавказа, Поволожја, Казахстана и других области где је владала глад” (*исто*). Комунистичко руководство у Москви може бити одговорно за то што

се није довољно добро снашло пред изазовима суше, али ипак не може бити окривљено за намерно сатирање сопственог становништва из политичких разлога.

Све у свему, Земсков сматра да „уз прилично широко тумачење појма `жртве политичког терора и репресије`” — засновано на четири критеријума из „Црне књиге комунизма” (СКК, 1999)¹¹ — у ту категорију „улази највише 2,6 милиона људи”, и то: 800 хиљада осуђених на смрт из политичких разлога; 600 хиљада политичких затвореника који су умрли у затвору; и 1,2 милиона људи који су умрли у изгнанству (укључујући и „кулачко прогонство”; Земсков, 2012а: 116).

Наравно да је и то страшна бројка, и да је међу жртвама било много недужних. Од 3 милиона 854 хиљаде осуђених из политичких разлога рехабилитовано је 2 милиона 438 хиљада (63,3%; Земсков, 2012а: 119). Нерехабилитовани остатак од 1,416 милиона чине првенствено саучесници фашистичких окупатора — у совјетском законодавству постојала је одредба која је забрањивала њихову рехабилитацију, а ту одредбу је преузело и руско законодавство (*исџо*). Бројка од 0,8 милиона стрељаних по политичким пресудама сразмерна је, према броју становника тадашњег СССР (око 200 милиона), броју од 80.000 стрељаних под Франком (када је Шпанија имала 20 милиона становника; Земсков, 2012а: 108—109).

Други аутори указују да је Солжењицин у 44 милиона жртава Другог светског рата урачунао и 13 милиона људи који су 1941—1946. умрли природном смрћу, у оквиру тада уобичајене мирнодопске стопе морталитета (1,3 одсто годишње; Кожинов, 2011). „Неко ко је у стању

---

11 Та четири критеријума су: 1. „стрељање, вешање, утапање, пребијање на смрт”; 2. „депортација — смрт током транспорта”; 3. „смрт на местима депортације”; 4. „смрт као последица принудног рада (исцрпљујући рад, болест, неухрањеност, хладноћа)”; Земсков, 2012а: 116.

да толико олако искористи потпуно неразумну цифру — 44 милиона, може тако исто да поступи и у другом случају” (Кожинов, *истио*) — односно, губи кредибилитет и по другим ставкама. Фурсов примећује да у *Архийелаїу Гулаї* има превише неодређености, тенденциозности и непоузданости не само када су у питању бројке,¹² већ и остали део грађе, која се углавном састоји из препричанавања логорских скаски и гласина:

„Нема цитата, нема имена, нема извора информација. Уместо тога: `један затвореник је говорио`, `вјерујемо`, `рекао је један лекар`, `не гарантујемо за бројеве, али других нема`... Са таквом `базом сведочења умјетника` можете написати шта год желите” (Фурсов, 2021: 126).

Солжењицин се критикује и да је социјализам и СССР прогласио апсолутним злом. „Прогласити три четвртине века у животу народа некаквом празником, потпуно негативном појавом?! Али, током 70 совјетских година урађено је много потребног и вредног за земљу. Имали смо више личних библиотека него у свим другим земљама света заједно. Знам раднике који су сакупили најбогатије личне библиотеке” (Кожинов, 2011). „У праву је онај ко мисли да је *Архийелаї* скуп митова које је у информативном и психолошком рату против СССР користила најприје Гебелсова пропаганда, а последије рата и западна пропаганда” (Фурсов, 2021: 125). Чак и у најгоре време великих Стаљинових репресија, обичан свет није био непрестано заплашен да ће му НКВД закуцати

12 „На несрећу Солжењицина деведесетих година биле су отворене архиве. Заједничке руско-америчке студије показале су: од 1921. до 1954. године за контрареволуционарне злочине осуђено је не 110 милиона, не 50 милиона, или чак 10 милиона, већ 3.777.380 људи; од њих је око 770 хиљада људи осуђено на смртну казну” (Фурсов, 2021: 126).

на врата, како то описује Сложењџин у *Архијелају*. Критичари Солжењџина се у том смислу позивају на америчког историчара Роберта Терстона и његову књигу *Животи и терор у Стаљиновој Русији 1934—1941*, по којој утицај терора на совјетско друштво током Стаљинових година није био значајан: није постојао масовни страх од одмазде, репресије су биле ограничене природе и нису утицале на већину народа; совјетско друштво је више подржавало Стаљинов режим него што га се плашило; за већину људи, систем је пружао могућност за узлазну покретљивост и веће учешће у јавном животу (Thurston, 1996; Земсков, 2012а: 119). Стога је Солжењџин непоуздан и као креатор шире слике друштва у доба социјализма.

Посебно се Солжењџину замера изједначавање Стаљиновог и Хитлеровог тоталитаризма. Разматрајући питање победе и пораза на примеру Великог отаџбинског рата, он у *Архијелају* пише:

„благословене су не победе у ратовима већ порази! Победи су потребне владама, порази — народу. После победе траже се нове победе, после пораза — слобода, и она се најчешће добија. Порази су потребни народима, као патње и несреће појединцима: они нас гоне да се окренемо нашем унутрашњем животу, да се духовно уздигнемо. Полтавска победа била је за Русију несрећа: она је повукла за собом два века великих напора, разарања, неслободе и све нових и нових ратова. За Швеђане је полтавски пораз био спасоносан: изгубили су вољу за ратовањем и постали најпросперитетнији и најслободнији народ Европе. Ми смо се толико навикли да се дичимо нашом победом над Наполеоном да испуштамо из вида: баш због ње ослобођење сељака није извршено пола века раније (француска окупација за Русију није била реалност). Док нам је Кримски рат донео слободе” (Солжењџин, б. г. и. [1973] I, 6, 144).

Међутим, пораз у Великом отаџбинском рату донео би Русији не веће слободе, већ катастрофу. „Солжењицин је тешко могао да схвати да би то била `слобода` у њемачким концентрационим логорима, с уништењем 30 милиона најактивнијих Руса према плану `Ост`, док би преостали Руси били избачени из културе и историје” (Фурсов, 2021: 126; они би, тачније, постали кметови на немачким досељеничким латифундијама или би били протерани иза Урала; в. Антонић, 2022а: 29—31).

Солжењицину се, заправо, пребацује што је у *Архипелагу* мање више изједначио Стаљина и Хитлера, односно последице њихове личне власти по обичан свет. Победа Немаца, посматрано из те визуре, не би много променила живот малог човека у Русији: „Из школе ће се морати изнети бркати портрети и, можда, унети они с брчићима” (Солжењицин, б. г. и. [1973] V, 1, 631), односно све би било исто, само би на зиду уместо слике Стаљина висила слика Хитлера (Ранко Гојковић, у Бабић, 2021). Али, „истински велики руски писац никада не би могао стављати овакав знак једнакости између свог и окупаторског владара” — у том смислу „могуће је поредити Солжењицина са Смердјаковим” (*истио*).

Дакако, Солжењицину се није могло опростити ни разумевање које је показао за власовце и бандеровце. „Која је разлика између Солжењициновог приступа бандеровцима, забиљеженог у *Архипелагу*”, пита се Фурсов (2021: 127), „и онога што се данас слави у Украјини?”. Солжењицина су још у совјетско време звали „књижевни власовац”, и тај му надимак заправо сасвим лепо пристаје (*истио*, 115; 121). Жалосно је, међутим, што се данас подижу споменици том „књижевном власовцу”, јер то отвара могућност да се колико сутра крене и са отварањем споменика правом Власову (*истио*, 135). Но, „власовштина — у било ком облику, сасвим је неспојива са слављењем Бесмртног пука” (*истио*, 136).

То што је Солжењин готово пригрлио Власова није случајно, јер овај писац и по другим ставкама оправдава издају отаџбине уколико нам се не свиђа њено унутрашње уређење.

„Није изненађујуће што главни јунак романа *У њрвом крују*, И. Володин, алтерего аутора, жури да обавјести Американце да ће СССР ускоро нарушити њихов атомски монопол. Због чега то ради? Да би Американци нешто предузели. Да предухитре како? Атомским бомбардовањем. А знамо за велики број америчких планова, с краја четрдесетих година, да се атомским ударима уништи сто највећих градова у СССР. Само је совјетска производња атомске бомбе 1949. године — што је тежио да спријечи управо овај алтерего Солжењина из његовог романа — спасила нашу државу и свијет. Остаје нам само да се чудимо зашто у роману Володина шаљу у логор, а не стријељају га, као што би то требало учинити с издајницима земље и с непријатељима сопственог народа” (Фурсов, 2021: 124—125).

У том смислу се испољава негодовање што је *Архийелај Гулај* уврштен у школски програм (од 2009; Фурсов, 2021: 126). Поготово је то негодовање изражено након отпочињања Украјинског рата (2022). Захар Прилепин (Евгений Николаевич Прилепин) каже да је „недавно поново прочитао поглавља везана за Бандеру и власовштину — у суштини, Александар Исајевич то оправдава, проналази паметне формулације и све доводи до закључка: *ако је држава зла, издаја је разумљива*” (Прилепин у: Алфимов, 2023). Стога се овај писац залаже за то да се *Архийелај* избаци из школских програма Русије, а да се уместо њега стави нешто од Сложењинове мале прозе (*истио*).

Уопште, са заоштравањем односа Русије и Запада појачана је перцепција Солжењина као „корисног идиота” западне пропаганде. Као „ватрени *анџисовјетџик*”,

Солжењицин је објективно био тек „официр Хладног рата на страни Запада”, атлантистички „брат по оружју” (Фурсов, 2021: 135). „*Архийелаї Гулаї* у суштини представља симбиозу Гебелсове и америчке русофобне пропаганде. (...) Више је него очигледно да се ради о `пројекту Солжењицин`, пројекту америчке обавештајне службе” (Ранко Гојковић, у Бабић, 2021). „Солжењицин је дао велики допринос образовању *йеїше колоне*”, па и данас „она посебно слави овог `просветитеља`” (Фурсов, 2021: 135). Солжењицин који је био тек „осредњи, трећеразредни писац” (*исїю*, 120), неоправдано је унапређен у књижевног великана, и тако добио својих 30 сребрењака за *лаж* захваљујући којој су многи совјетски и руски људи почели да мрзе и своју земљу, и своју историју.

Закључак

Нема сумње да је Солжењицин, у времену потпуне затворености информација и одсуства веродостојних статистичких показатеља, умео да претера с бројкама жртава политичких репресија и пострадалих због немарности ауторитарне власти. Али, то што није било 110 милиона већ „само” 2,6 милиона мртвих у тоталитаристичким прогонима не мења оцену једног система као крајње нехуманог, насилног, чак и злочиначког.

Такође, нема никакве сумње да је совјетски социјализам имао и своју светлу страну, и да је за седамдесет година било и напретка, обичне људске радости, научних и културних успеха, бољег живота... Али, стоји и питање цене по којој је све то постигнуто, као и питање зашто би књижевност морала да у сваком делу исказује уравнотеженост у приказивању добрих и лоших страна неког поретка.

Исто тако, јамачно да је и Солжењицинова критичка књижевност коришћена у пропагандном рату Запада

против СССР. Али, злоупотреба неке ствари није доказ њене безвредности, већ увек само показатељ лоших намера манипулатора. Уосталом, у својим јавним наступима, као и у публицистичким делима, Солжењицин је био готово једнако оштар критичар Запада (Суботић, 2007: 25—39),¹³ залажући се за својеврстан, *руски* пут у будућност (*исџо*, 12; 40—59)¹⁴. Због тога је овај писац високо уважаван и у доба Путинове власти (в. Антонић, 2009),¹⁵ а сам Путин је, приликом уручења Државне

13 Чувена је „Харвардска беседа” (1978) Солжењицина (2020: 85—100), у којој је Запад описан као декадентан, конзумеристички, колонијалистички и дубоко антихришћански. Главни симптоми пропадања Запада су конформизам, материјализам, псеудолегалizam (изједначавање легалног и исправног/ моралног), површност и манипулативност медија, као и култура права без обавеза. У овом говору Солжењицин је упозорио Запад и на то да не постоје само два света — Запад и комунистички Исток, већ да их има много — попут индијске, кинеске или исламске цивилизације (које су позападњачене само површински, док унутар себе садрже аутентично другачије културе и традиције). Због своје критике Запада Солжењицин је и проглашаван „православним ајатолахом”, „окорелим мрачњаком” и „фашистoidним руским националистом” (Суботић, 2007: 6).

14 Солжењицин је износио визију народне државе у чијем срцу је Руска православна црква, са својом духовношћу, моралом, традицијом и уметношћу. Циљ Русије не би био ни стварање најбогатије државе на свету, нити места апсолутне једнакости, већ уобличавање друштва у коме већина становништва ужива у високој култури и основној материјалној удобности. Русија не би смела да буде држава којом управља тржиште, већ тржиште којим управља држава (Солжењицин, 2020: [1990] 137—188; [1996] 219—231).

15 „Не знамо да ли је Путин, с оловком у руци, читао Солжењицина и у његовом делу налазио стратешке идеје за своју политику. Али, Солжењицин је свакако изражавао онај дух традиционалне Русије, у коме је и сам Путин државнички стасавао. Путин је био најбољи практички израз тог духа, Солжењицин га је најбоље артикулисао. Солжењицин и Путин — то су две велике историјске личности које су, вероватно, кључне за

награде Солжењицину, у пишевом дому (2007), изјавио да су „неки од корака које сад предузимамо у много чему сагласни с оним што је писао Солжењицин” (нав. у Суботић, 2007: 84).

Стога, Солжењицина као сведока свога доба и као критичког мислиоца треба оцењивати уравнотежено, баш као што се и од њега захтевало да уравнотежено и диференцирано пише о социјализму и СССР. А оцена Солжењицина као књижевника не може да зависи од исправности његових историографских података и политичких рефлексија — ту су на делу сасвим друга мерила вредновања, други оквири сагледавања и другачији начини поређења.

ЛИТЕРАТУРА

- Алфимов, Валентин (2023): „Прилепин: У школским програмима Русије не треба да буде Солжењицинов *Архипелаг Гулаг*”, *Факт*, 10. септембар 2023. <https://sn.rs/i9qez> (руски извор: Валентин Алфимов, „Захар Прилепин: Большинству убежавших стоит дать шанс. Мы же русские”, *Комсомольская Правда*, 5 септембра 2023, <https://sn.rs/ym95a>).
- Антонић, Слободан (2023): *Украјински рай — буђење Царсџива*, Београд: Catena mundi, <https://sn.rs/04tjt>.
- Антонић, Слободан (2022а): *Два завешта на народа: Руси и Срби*, Београд: Catena mundi, <https://sn.rs/pqrsm>
- Антонић, Слободан (2022б): *Досадна социологија: о једној заморној теми каква је класа*, Београд: Универзитет, Филозофски факултет, Институт за социолошка истраживања, <http://skr.rs/zkrE>.
- Антонић, Слободан (2009): „Путинизам — идеја патриотске елите”, *Национални интерес*, год. V, бр. 1—2, стр. 331—339, <https://sn.rs/2eiu6>.

постављање стратешког правца деловања савремене Русије” (Антонић, 2009: 354).

- Аранитовић, Добрило (2017): „Солжењџин код Југословена (1962—2016) — библиографија, *Hereticus*, год. 15, бр. 1—2, <https://sn.rs/w66pe>, стр. 235—262.
- Бабић, Милана (2021): „Ранко Гојковић: Запад је искористио Солжењџина (3)”, *Нови Стандард*, 29. април, <https://sn.rs/m72ok>.
- Бранковић, Србобран, Слободан Антонић и Милутин Џиновић (2002): *Случај њиројџице: документи*. Београд: Нова српска политичка мисао.
- Кожин, Вадим Валерианович (2011): *Уроки руског: Роковие сили*. Москва: Эксмо, интернет издање, <https://sn.rs/qssd1>.
- Земсков, Виктор Николаевич (2012а): „О масштабах политических репрессий в СССР”, *Политическое просвещение*, № 1 (66), с. 92—119, <https://sn.rs/zuyx3>
- Земсков, Виктор Николаевич (2012б): „О масштабах политических репрессий в СССР (против спекуляций, извращений и мистификаций)”, *Былые годы*, № 4 (26), с. 6—17, <https://sn.rs/so5fa>.
- Lovrenović, Ivan (2009): „Kako u Sarajevu nije objavljen *Arhipelag Gulag*”, *Novi izraz: časopis za književnu i umjetničku kritiku*, Sarajevo, P.E.N. Centar Bosne i Hercegovine, No. 45—46, 147—150, <https://sn.rs/tsh4r>.
- Михиз, Борислав Михајловић (2019): *Аутобиографија — о друћима*. Београд: Контраст издаваштво.
- Носов, Николай Н. (2018): „Зарубежные издания произведений А. И. Солженицына на русском языке: к 100—летию со дня рождения писателя”, *Библиотекосведение*, Т. 67, № 3. С. 277—286, <https://sn.rs/eo677>.
- Симић, Драгослав (2024). „Солжењџин — незаменљиви сведок”, *Полиџика*, 2. март, Културни додатак, стр. 2—3, <https://sn.rs/027qe>.
- Солжењџин, Александар (2020): *Не живејџи у лажи*. Београд: Catena Mundi.
- Солжењџин, Александар (б. г. и.): *Архипелаг Гулаг 1918—1956: покушај књижевног истраживања*, прев. Видак Рајковић, интернет издање, <https://sn.rs/8o1lj>.
- Станковић, Сњежана Н. (2020): „Распуштање редакције часописа *Нови свијет* након објављивања *Једног дана Ивана*

- Денисовича”, *Слависти́ка*, књ. XXIV, св. 1, <https://sn.rs/y0hta>, стр. 256—270.
- Стојановић, Душица (2022): „Александар Солжењицин у совјетско-југословенским дипломатским односима (1962—1980)”, *Годишњак за друшћивену историју*, год. 29, св. 2, стр. 67—83, <https://sn.rs/lxdvo>.
- Суботић, Милан (2007): *Солжењицин: анђео историје*. Београд: Логос.
- Thurston, Robert (1996): *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934—1941*. New Haven: Yale University Press, <https://sn.rs/hg6og>.
- Фурсов, Андреј Иљич (2021): „Солжењицин и власт: живот у лажи”, *Аргументи: часопис за друшћивена / њолићичка иићиања*, год. 15, бр. 42 (април), стр. 113—137, <https://sn.rs/b629s>.
- СКК (1999): *Crna knjiga komunizma: kriminal, teror, represija*, napisali Stefan Kurtoa i drugi. Sarajevo: Bosančica print.

Slobodan Antonić

DISPUTE ABOUT SOLZHENJITSIN

Summary: The first part of the paper describes the influence of Solzhenitsyn's prose on readers in Serbia, during the socialist era, as well as the political background of that influence. The second part presents the image of Soviet socialism, which we find in Solzhenitsyn's literature and journalism. The third part provides an overview of the challenges and criticisms of Solzhenitsyn's „anti—Sovietism”, primarily his exaggerated numbers of victims of totalitarianism in the USSR 1917—1953. In conclusion, the author argues for a more balanced assessment of Solzhenitsyn as a critic of Soviet authoritarianism, as well as his realistic prose.

Keywords: USSR, totalitarianism, political repressions, critical literature.

Дејан Мирковић*
Универзитет у Приштини
Косовска Митровица
Правни факултет.

УДК 340.13:342.4(47+57)“1936“

УСТАВ СССР ИЗ 1936: ФОРМАЛНЕ ПРАВНЕ НОРМЕ И ЊИХОВА ПРИМЕНА

Сажетак: Устав СССР из 1936. године је заснован на идеологији Маркса и Лењина. Идеологија и партија су изнад права и устава. Устав СССР је пример за доминацију партије над правом. Платон и Аристотел сматрају да су закони важнији од воље човека. Слободан Јовановић критикује Устав СССР из 1936. године. Устав ДФЈ из 1946. године и Устав СФРЈ су последица Устава СССР из 1936. године.

Кључне речи: СССР, Слободан Јовановић, устав, Маркс, Платон, Аристотел

Слободан Јовановић о Уставу СССР из 1936.

Велики српски правник Слободан Јовановић у својој књизи „Поратна држава“ анализира совјетски правни систем и Устав из 1936. године (Стаљинов устав). Он пише да је он „од демократије узео само правну форму, без оне слободне друштвене средине, без оне борбе идеја и утакмица група која је ту форму оживљавала... по свој прилици, совјетски режим, да је хтео примити нешто више од правне форме демократије, морао би порећи себе

---

* Редовни професор, dejan.mirovic@pr.ac.rs.

сама”.¹ Јовановић наводи да је Устав формално гарантовао слободно право гласа и слободу вероисповести чак и „враћање поделе власти”, али се то у пракси није спроводило јер је комунистичка партија о свему одлучивала. У суштини, идеологија коју су осмислили Маркс и Лењин а спровео Стаљин је била заснована на диктатури једне класе односно једне партије. Овакав систем није могао да дозволи постојање реалне поделе власти и поштовање људских права. Универзално поштовање људских права је у било супротности са са комунистичком правном доктрином која је форсирала економска и социјална права. Малколм Шо на пример, истиче да је су западни правници у време Хладног рата сматрали да постоји универзално и приоритетно право слободе изражавања и вероисповести. Совјетски правник Тункин је одговорао да су важнија економска и социјална права која могу да обезбеде само социјалистичке државе.² Дакле, Устав из 1936. године је само формално гарантовао правне норме. У пракси је најважнија била воља владајуће партије и њеног лидера. Оваква идеологија јединства власти је утицала и на Србију кроз југословенске уставе који су се заснивали на Стаљиновом уставу из 1936. године.

Маркс, Лењин и јединство власти

Маркс се у својим радовима залагао за партијско или револуционарно јединство власти. Он је сматрао да уопште није важно гласање за парламент.³ Са друге

-
- 1 Јовановић С. „Поратна држава”, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 163.
  - 2 Shaw M. „International Law”, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, p. 265.
  - 3 Маркс К., „Пролетерска револуција — Поуке Париске комуне”, БИГЗ, Београд, 1973, стр 101. Марксове формулације и одредбе

стране „важно” је да су извршна и законодавна власт „заједно”. Када се ради о трећој грани власти, Маркс сматра да влада треба да смењује судије. Начело јединства се наравно, не зауставља само на државним институцијама већ се и шири на друге институције и друштво у целини. Према Марксу, црква и свештенство „заглупљују” друштво. Зато целокупно друштво а не само државу треба да воде револуционари. Јединство власти се шири и на војску и полицију. Треба укинути државну војску и полицију и створити партијско револуционарне формације уместо њих, писао је Маркс.

Лењин је на основу оваквих теза Маркса отворено заступао тезу да је права демократија јединство власти и јединство воље у једном човеку.⁴ Судска власт треба да ради на основу „револуционарне правне свести” а не на основу закона. Она је само део органа управе. Буржоаско право „треба одбацити”. Нису потребни „углађени устав и парламент“. Економија и градња путева су била изнад политичких тема. Треба користити што више статистике. Интелигенција која шири „очајање” је „непријатељ”. Може постојати само партијска интелигенција. Техничке науке су изнад друштвених. Штампa мора васпитавати а не извештавати. Образовање на радним местима је важније него оно у школама. Брест-литовски мир којим је комунистичка Русија предала Немачкој балтичке земље, Белорусију, Пољску, Украјину, Карс и Батуми, био је „неопходан” ради останка партије на власти и борбе са унутрашњим непријатељем. Партија је важнија од нације.

из Устава ДФЈ из 1946. године дају и објашњење зашто се у Србији 2023. ниједна државна институција није успротивила Француско-немачком плану и зашто је Вучић могао да приграби овлашћења Владе иако га она финансира.

4 Лењин В. И., „Држава и револуција: задаци пролетаријата”, БИГЗ, Београд, 1973, стр. 160, 166, 167, 172, 181, 195, 197, 199, 220, 221

Устав ДФЈ 1946. и Устав СФРЈ 1974.

Марксове и Леџинове теорије о јединству власти су преко совјетских устава дошле и у другу Југославију, а затим и у Србију. Академик Коста Чавошки пише да је се један од аутора Устава ДФЈ из 1946. године професор Јован Ђорђевић такође залагао за „јединство власти и грађана”.⁵ Он је то образлагао речима да је такво решење преузето из Стаљиновог устава 1936. године. Ђорђевића су подржали и други аутори Устава из 1946. године. Лео Гершковић је тврдио да је „судство део извршне власти” и да су извршна и законодавна власт „једно”. У том контексту је донето решење да тужилилаштво буде орган Народне скупштине, односно законодавне власти. Овакав Устав су подржали војска и „поштена интелигенција”. Наравно, у пракси је „јединство” власти персонализовано у Јосипу Брозу Титу. Он је био истовремено министар одбране, премијер и врховни командант. Броз није долазио у Народну скупштину да образлаже своју политику већ су се одлуке доносиле у Политбироу КПЈ, примећује Чавошки.

Јединство власти је нешто касније довело и до дисолуције државе. Проф. др Владан Кутлешић пише је да уставним амандаманима стављен ван снаге Устав из 1963. године.⁶ Амандмани су имали већу правну снагу од неизмењених делова Устава из 1963. године. Кутлешић то назива „каучук клаузулом”. Фактички је престала да постоји савезна власт и прешло се на усаглашавање

5 Чавошки К., „Устав као средство агитације и пропаганде”, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 64, 90, 103.

6 „Два века српске државности: зборник радова са научног скупа одржаног 11—12. марта 2010”, уредници Александар Фира и Ратко Марковић; Владан Кутлешић, „Федерализам у Другој Југославији”, САНУ, Правни факултет у Београду, Београд, 2010, стр. 349—366.

република. То више није био федерализам већ „аранжман република”. Федерација је саму себе укинула 1971. године. СФРЈ је постала *sui generis*. Јединство власти се претворило у конфузију власти. Овакав исход је био могућ јер није било институција које би могле спречити самовољу диктатора. Воља партије и једног човека је била изнад закона.

Слично се може тврдити за Француско-немачки план који је ставио ван снаге Устав из 2006. године. Србија је саму себе укинула на КиМ. Одрекла се се свог територијалног интегритета и признала други или косовски територијални интегритет на својој територији. Зато се може тврдити, уз обиље правних аргумената, да је јединство власти које су персонализовали Тито и Вучић имало сличне последице за државно јединство као и лична власт у доба Лењина. Оно је довело до конфузије у држави и распада територијалног интегритета.

Јединство власти у Србији 2024.

Професор Правног факултета у Београду Радомир Лукић је јединство власти дефинисао као владавину једног органа власти карактеристичну за примитивне државе.⁷ Јединство власти је у данашњој Србији без сумње, наслеђе комунистичког и недемократског система власти, као што примећује професорка Јелена Вучковић са Правног факултета у Крагујевцу. Јелена Вучковић у својој анализи уставног поретка у Србији такође подсећа да постоје два основна система власти, председнички и парламентарни.⁸ Србија се формално, нема сумње,

7 Лукић Р. „Увод у право”, прерадили Јасминка Хасанбеговић и Марко Божић, Службени гласник, Београд, 2020, стр. 131.

8 „Председник Републике и Устав”, зборник радова; уредник В. Петров; Ј. Вучковић, „Однос Председника Републике и Владе

определила за други систем у којем је влада доминантна. Већина уставних надлежности припада Влади. Председник се њој „прилагођава” јер Влада финансира Председника. Она истиче да српски председник изражава јединство државе, али не у смислу јединства власти као што је било у време социјализма већ у смислу „јединства грађана”. У том контексту, професорка сматра да се надлежности Председника могу поделити на непосредне и оне које су у складу са Уставом. Вучковић, као и њене колеге, сматра да је кршење члана 6 Устава о неспојивости функција веома штетно (професор Ђорђе Марковић наводи да чак и у албанском уставу постоји забрана председнику државе да буде члан странке).⁹ Акумулирање страначких и државних функција је „партијско-комунистички” начин понашања, истиче она. Председник евентуално може само да задржи чланство у странци, не и руководећу функцију. Коначно, она оштроумно примећује несагласност између овлашћења и одговорности у пракси. Она поручује да ако Председник жели надлежности Владе он треба да преузме и њену одговорност.

Сличности несумњиво постоје са правном и друштвеном ситуацијом у којој се Србија налази после закључивања Француско-немачког плана или трећег државног удара који је извео Александар Вучић за време 12 година његове личне власти.¹⁰ Он исто тврди да је Француско-не-

---

у Уставу и уставном законодавству Републике Србије”, Правни факултет Београд, Београд, 2018, стр. 87—101.

9 „Председник Републике и Устав“, зборник радова; уредник Владан Петров; Марковић Ђ. „Начин избора Председника Републике”, Правни факултет, Београд, 2018, стр. 123—142.

10 Александар Вучић је извршио три државна удара или три пута је ставио ван снаге Устав из 2006. године. Први државни удар је извршио закључивањем Бриселског споразума 2013. године. Тада је велики број уставних одредби стављен ван снаге. Вучић је најодговорнији за то јер је управо он према начелу ефективности као шеф најјаче владајуће партије био главни преговарач

мачки план добар за „будућност” Србије. Партијско начело власти и персонализација власти су важнији од закона и Устава. Статистика и пропаганда, нови путеви и осуда оних интелектуалаца који критикују режим је начело којим се руководи лична власт Вучића. Партијска интелигенција све то оправдава уз ритуализацију националног и пристајање на забрањене табу теме као што је она која се бави непостојањем овлашћења Председника за закључивање Француско-немачког плана. Мило Ломпар ту појаву дефинише као „организовано лагање” или „избацивање” националног националним средствима.¹¹

Закони или воља једног човека

Платон и Аристотел су давно дефинисали вечни сукоб између власти једног човека и власти закона. Платон пише у „Законима” да они треба да ограничавају сувише велику личну власт. Закони одржавају државну творевину. Она дуго траје ако се владар њима повинује. Зато постоје две основне врсте државног уређења. У првом свако по своме влада. У другом владају закони.¹² Аристотел пише у „Политици” да је човек без закона и правде „најгоре” од свих живих бића. Закон је разум без прохтева, Бог и закон треба да владају јер ако један човек влада онда је то „пожудна или животињска власт“.

у Бриселу у априлу 2013. године. Други државни удар је извршио као Председник Републике 2020. године када је закључио Вашингтонски споразум. Тада је суспендовано преко 40 чланова Устава. Он је са места Председника Републике извршио и трећи државни удар закључивањем Француско-немачког плана 2023. године.

11 Ломпар М. „Манекени лажи”, *Catena mundi*, Београд, 2023, стр. 20, 117, 119.

12 Платон, „Закони”, БИГЗ, Београд, 1990, стр. 100, 124, 147.

Власт треба да припада законима јер је човекова душа подложна страстима. Корисност не може бити разлог за мењање устава а држава више зависи од устава него од састава становништва.¹³ Дакле, Устав из 1936. године је само формално гарантовао правне норме. У пракси је најважнија била воља једног човека. Оваква идеологија јединства власти и непоштовања формалних правних норми је утицала и на Србију кроз југословенске уставе.

Dejan Mirović

THE 1936 CONSTITUTION OF THE USSR:
FORMAL LAWFUL NORMS AND THEIR
IMPLEMENTATION

Summary: The 1936 Constitution of the Soviet Union is founded on the ideology of Marx and Lenin. It is an example of the ruling party's domination over the lawful order. The party and the ideology are above law and the constitution. Plato and Aristotle consider law more important than man's own will. Slobodan Jovanović critiques the 1936 Constitution of the USSR. The 1946 Constitution of DFY and the Constitution of SFRY are a consequence of the Constitution of the USSR.

Key words: USSR, Slobodan Jovanović, Constitution, Marx, Plato, Aristotle.

---

13 Аристотел, „Политика”, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 6, 41, 54, 83.

БОЉШЕВИЧКА НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА У ВРЕМЕ ОБРАЗОВАЊА СССР (С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА УКРАЈИНУ)

Сажетак: У раду се национална политика бољшевика у периоду револуције и грађанског рата и у првим годинама након формирања Совјетског Савеза, анализира из угла најважнијих партијских и државних политичких и правних аката. У склопу тога аутор посебно обрађује два важна инструмента националне политике бољшевика — право нација на самоопредељење и федерално уређење. Полазећи од тезе да је за разумевање националне политике у раној фази СССР од посебног значаја расветљавање тадашњег модела решења украјинског националног питања, аутор се посебно бави политиком украјинизације у периоду од оснивања УССР 1919. године па до краја треће деценије 20. века.

Кључне речи: национална политика, Совјетски Савез, право нације на самоопредељење, федерација, украјинизација

Политичко-правне основе бољшевичке националне политике

Околности у којима се наша руска држава током Првог светског рата, Фебруарске и Октобарске револуција и доцнијег грађанског рата, погодовале су бољшевицима да реализују своје виђење решења националног

---

* Редовни професор, zcvorovic@jura.kg.ac.rs.

питања у Русији, сходно познатој Лењиновој вишезначној паролу с почетка 20. века: „Да бисмо се ујединили, потребно је да се коначно и неповратно раздвојимо”¹

У националном програму Руске социјал-демократске радничке партије (РСДРП) постојале су бројне противречности, а осим тога ова партија је временом мењала и поједине кључне програмске тезе које су се тицале уставно-правних модела за решење националног питања у Русији. Иако се РСДРП, која је до Фебруарске револуције деловала у илегали, од почетка залагала за право нација на самоопредељење, које је укључивало и право на отцепљење, по чему се разликовала од свих политичких групација у ондшњој Русији, њени вођи су истовремено у интересу ефикасније класне борбе заговарали и очување велике државе.² Следствено томе, Лењин и бољшевици су све до Фебруарске револуције одбацивали идеју федералног преуређења руске државе, сматрајући да би она „ослабила државно јединство и ометала економски развитак земље”, али су већ средином 1917. године, „узимајући у обзир развитак националних односа у земљи”, допуштала могућност федерализације државе.³

Поједини аутори разлоге таквим програмским противречностима проналазе у чињеници да су бољшевици „потцењивали националне и цивилизацијске вредности, а придавали велики значај класним интересима у животу многонационалног руског друштва”⁴. Док други аутори

1 В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, Т. 4, 358, <https://marxism.online/lenin—v—i/volume—4/358/>, приступљено: 20. 3. 2024.

2 Л. И. Семенникова, *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, Издательство „КДУ”, Москва, 2009, 542;.

3 *История отечественного права государства и права*, Часть 1, под ред. О. И. Чистякова, Юрайт, Высшее образование, Москва, 2010, 452.

4 Л. И. Семенникова, *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, 542.

истовремено залагање бољшевика за право нација на самоопредељење и за очување велике државе објашњавају тиме, да су вође ове партије „правилно претпостављале, да ће мали број народа Русије хтети да се од ње одвоји”.⁵ С тим у вези, Стаљин је у реферату који је прочитао на 7. Сверуској конференцији РСДРП у априлу 1917. године истицао, да свака од „угњетених нација” има право да сама одлучи „хоће ли остати у саставу руске државе или ће формирати самосталну државу, али и да не треба мешати питање права нације на слободно издвајање са питањем обавезног издвајања нације у том или другом моменту”. Ово друго питање, по речима Стаљина, „партија пролетаријата треба да решава потпуно независно од случаја до случаја, а у зависности од конкретних околности”. У истом реферату Стаљин је изразио уверење, да ће после „нестанка царизма” и „нестанка његове политике угњетавања” доћи до „слабљења неповерења”, те да ће „расти тежња ка Русији”, због чега „партија предлаже уређење аутономија за области које неће желети да се одвоје, а које се одликују посебним начином живота, језиком, као, примера ради, Закавказје, Туркестан, Украјина”. Притом ће „географске границе таквих области одредити сами становници сходно привредним, животним и другим околностима”.⁶

Чини се ипак да је врх бољшевичке партије приликом ревизије појединих кључних програмских ставова о националном питању после Фебруарске револуције, пре свега испољавао крајњи макијавелизам. Док је Привремена влада својом некредибилном и слабом влашћу подстицала процес етничко-територијалне дезинтегра-

5 *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 452.

6 *Документы по истории Советской конституции*, Сборник документов под ред. А. Я. Вышинского, Юридическое Издательство, Москва, 1938, 11—12.

ције Русије и истовремено одбијала да крене у решавање националног питања пре окончања рата и стварања услова за сазивање Уставотворне скупштине, дотле су бољшевици истицањем захтева за преуређење државе на принципима федерализма и права нација на самоопредељење преузели политичку иницијативу, придобијајући на своју страну различите сепаратистичке и аутономашке политичке снаге.⁷ Стога се један од првака фебруарског режима, П. Н. Миљук, касније у емиграцији јавно кајао због тога што Привремена влада није пре бољшевика истакла предлог за федерализацију државе.⁸ Да су бољшевици користили право на самоопредељење нација како би на почетку револуције придобили на своју страну сепаратистички настројене делове неруских нација јасно се види из обраћања које су 3. децембра 1917. године радничким масама муслиманских нација Русије и Истока упутили председник бољшевичке владе В. И. Лењин и комесара за националности Ј. В. Стаљин. У обраћању се, између осталог, истицао став бољшевика, да „муслимани Русије, Татари Поволожја и Крима, Киргизи и Сарти Сибира и Туркестана, Турци и Татари Закавказја, Чеченци и горштаци Кавказа, сви они којима су цареви и тлачитељи Русије рушили џамије и богомоље, а веровања и обичаје газили”, имају право да „уреду свој национални живот слободно и несметано”.⁹

---

7 Т. Мартин, *Империја „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Москва, 2011, 11, 13, 14.

8 *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 453.

9 Занимљиво је да су у покушају придобијања муслимана Русије и целог Истока Лењин и Стаљин посебно истицали, да су „тајни уговори свргнутог цара о заузимању Цариграда, које је потврдио свргнути Керенски, сада раскинути и поништени”. Даље се у наведеном обраћању наглашавало, да је „Руска република и њена влада, Савет народних комесара, против освајања туђих земаља: Цариград мора остати у рукама муслимана”. *Документы по истории Советской конституции*, 293—295.

Право нација на самоодређење

Независно од наведених примера програмске контрадикторности и недоследности, у бољшевичком програму решења националног питања ипак се може издвојити руководно начело од кога партија није одступала. Реч је о праву нација на самоодређење, које је уврштено у параграф 9. Програма РСДРП на 2. конгресу ове партије 1903. године. Лењин је у свом памфлету „О праву нације на самоодређење” из 1914. године показао да су руски марксистички право народа на самоодређење преузели из одлука Лондонског конгреса Друге интернационале од 1896. године.¹⁰ Вођа бољшевика ни пре револуције није крио против ког је требало да буде уперено право нација на самоодређење: „Ми се залажемо за право на издвајање, имајући у виду црностотинашки великоруски национализам, који је тако загадио ствар националног заједништва, да ће се јаче везе успоставити тек после раздвајања”.¹¹ У говору на Првом сверуском конгресу при-

---

10 Одлука Лондонског конгреса Друге интернационале о праву народа на самоодређење гласи: „Конгресс объявляет, что он стоит за полное право самоопределения (Selbstbestimmungsrecht) всех наций и выражает свое сочувствие рабочим всякой страны, страдающей в настоящее время под игом военного, национального или другого абсолютизма; конгресс призывает рабочих всех этих стран вступать в ряды сознательных (Klassenbewusste = сознающих интересы своего класса) рабочих всего мира, чтобы вместе с ними бороться за преодоление международного капитализма и за осуществление целей международной социал—демократии”. В. И. Ленин, *О праве наций на самоопределение*, <http://revolucia.ru/pravonac.htm>; Н. И. Биюшкина, *Право наций на самоопределение как основное начало советского федерализма*, *Право и политика*, бр. 10, 2021, 45.

11 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, Издательство „Европа”, Москва, 2006, 49—50. У памфлету „О праву нације на самоодређење” Лењин вели: „Такво стање ствари ставља пред пролетаријат Русије двојаки или тачније двострани задатак: борбу

падника војне флоте, 25. новембра 1917. године, Лењин је најпре указао како се у царској Русији спроводило „нечувено угњетавање” већине становништва која није припадала великоруској мањини, да би потом закључио: „Говоре нам да ће се Русија распарчати, да ће се распасти на посебне републике, али ми се тога не бојимо. Ма колико било самосталних република, ми се тога не плашимо. За нас није важно где пролази државна граница, него да се сачува савез између пролетера свих нација за борбу против буржоазије било које нације”.¹² Насупрот Лењиновој оцени царске Русије као „тамнице народа”, подаци првог пописа становништва из 1897. године показују да је у централним и локалним органима власти припадника неруских народа било 32,2%. Од 118 етничких заједница колико је укупно првим пописом потврђено да живи на територији царске Русије, чак 97 је имало своје представнике у централном и локалном апарату руске монархије.¹³

Бољшевичко истицање „општедемократског захтева ‘права на самоопредељење свих нација’ које су улазиле у састав државе” било је, према мишљењу Јелене Борисјонок, „пре свега важан тактички корак, који је у значајној мери определио њихов успех у унутрашњој политичкој борби”. Притом Борисјонок сматра да је „самоопредељење Лењин сматрао изнуђеном мером и предусловом за каснији прелазак ка централизованом унитарној демократској држави социјалистичког типа”.¹⁴ Анализирајући нацио-

---

са сваким национализмом, а пре свега са национализмом Великоруса; признање не само потпуне равноправности свих нација уопште, већ и равноправност у погледу формирања државе, тј. права нације на самоопредељење, на одвајање”. В. И. Ленин, *О праву наций на самооп-ределение*, <http://revolucia.ru/pravonac.htm>.

12 В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, Т. 35, 115, <https://marxism.online/lenin-v-i/volume-35/115/>

13 Б. Н. Миронов, Дерусификация управления в СССР, *Новейшая история России*, Т. 11, №2, 2021, 443—444.

14 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 50, 341—343.

налну политику бољшевика, харвардски професор Тери Мартин закључује, да је „партија постала авангарда националиста неруских народа”. Стога овај аутор бољшевице назива „интернационалистичким националистима”.¹⁵

Први правно-политички акт који је донет након Октобарске револуције, а у коме су бољшевици изнели своје виђење решења националног питања у Русији и следствено томе уставноправног преуређења државе, била је „Декларација права народа Русије”. Њу је 15. новембра 1917. године донео Савет народних комесара, тј. совјетска влада под председништвом В. И. Лењина, а аутор текста био је ондашњи народни комесар задужен за ресор националности, Ј. В. Стаљин. У уводу Декларације решење националног питања доводило се у везу са револуционарним решењем аграрног, односно сељачког, као и радничког и војничког питања Русији. Следствено томе, у Декларацији се наводило да је Октобарска револуција започела у знаку ослобађања сељака од велепоседника и њиховог власништва над земљом, војника „од власти царских генерала” и радника од „хицова и самовоље капиталиста”, па се сходно таквој револуционарној промени руског друштва, морају најзад „одлучно и бесповратно” ослободити и народи Русије, који су до сада „трпели угњетавање и самовољу”. Декларација је предвиђа и поновно уједињење тако ослобођених народа у „добровољни и поштени савез народа Русије”, у коме неће бити хушкања једних на друге као што је то било у време „царизма”. „Декларација права народа Русије” садржала је основне принципе на којима су бољшевици намеравали да реше национално питање у Русији: 1) једнакост и сувереност народа; 2) неотуђиво право народа Русије на слободно самоопредељење до отцепљења и образо-

---

15 Т. Мартин, *Империја „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 28, 29.

вања самосталних држава; 3) укидање свих националних и национално-религиозних привилегија и ограничења; 4) слободан развитак националних мањина и етничких група које насељавају Русију. На крају Декларације стајало је да ће совјетска власт на основу овог политичко-правног акта „неодложно” донети одговарајуће „декрете”.¹⁶

Бољшевици су основне принципе решења националног питања у Русији изложили и у „Декларацији права радног и експлоатисаног народа”, коју су поднели Уставотворној скупштини првог дана њеног рада, 5. јануара 1918. године, и у којој су била изложена начела новог државног и друштвеног уређења Русије. Одбијање есерско-мењшевичке уставотворне већине да прихвати овај политичко-правни акт служило је бољшевичкој фракцији као оправдање за насилно распуштање Уставотворне скупштине, 6. јануара 1918. године. После распуштања Уставотворне скупштине од стране бољшевичке револуционарне мањине, Декларацију је 31. јануара 1918. године усвојио Трећи сверуски конгрес радничких, војничких и сељачких депутата. Пошто је „Декларација права радног и експлоатисаног народа” замишљена да буде својеврсни социјалистички пандан грађанским револуционарним декларацијама, она је по узору на француску Декларацију права човека и грађанина од 1789. године, која је била узета за преамбулу француских устава, на исти начин унета у први Устав Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Република (РСФСР) од 1918. године.¹⁷

Усвајајући је у жеку Првог светског рата, бољшевици су текстом *Декларације њрава радној и експлоатисаној*

16 *Декреты Советской власти*, Том 1 25 октобра 1917 г. — 16 марта 1918 г., Государственное издательство политической литературы, Москва, 1957, 39—41.

17 И. А. Исaaев, *История государства и права России*, Юрист, Москва, 2004, 558—559, 581; М. Павловић, *Развитак права*, изд. Надежда Павловић, Крагујевац, 2018, 257.

народа поручили свету да су за постизање „револуционарним мерама демократског мира” између представника радничких и сељачких маса ратујућих страна. Под „демократским миром” бољшевици су подразумевали мир „без анексија и контрибуција”, а „на основу слободног самоопредељења нација”.¹⁸ Реч је о спољнополитичкој употреби права на самоопредељење нација у циљу подстицања револуција у другим државама и ширења социјалитичких режима по свету.¹⁹ Будући да се ради о уставноправном документу, *Декларација њрава радној и експлоатисаној народа* дефинише и нову, постреволуционарну правну природу руске државе. Следствено томе, нова социјалистичка држава у настајању је истовремено одређена према класном и националном принципу, као „Република Совјета радних, војничких и сељачких депутата” и као „слободан савез слободних нација, као федерација совјетских националних република”.²⁰

Федерација као „комуналка”

Већ из основних принципа организовања совјетске државе садржаних у *Декларацији њрава радној и експлоатисаној народа* уочавају се два кључна елемента совјетског решења националног питања. Совјетска држава је федерација састављена од федералних јединица које имају својство националних држава, а које се формирају употребом права нације на самоопредељење. Тиме што се совјетска држава дефинише као „савез слободних

---

18 *Декреты Советской власти*, Том 1 25 октобра 1917 г. — 16 марта 1918 г., 342.

19 Н. И. Биљошкина, *Право наций на самоопределение как основное начало советского федерализма*, 46; М. Павловић, *Развитак права*, 257—258.

20 *Декреты Советской власти*, Том 1: 25 октобра 1917 г. — 16 марта 1918 г., 341.

нација” и „федерација слободних националних република”, сугерише се да је федерална совјетска држава настала методом агрегације. По речима Ратка Марковића, ради се о „настанак федерације од раније самосталних држава или држава сличних људских колективитета које су се удружиле у федерацију”. Сходно томе, „касније федералне јединице нису правне творевине федералног устава, него су историјске творевине настале пре федералног устава”, па се „осећање сопственог идентитета које постоји код таквих субјеката и које је настало у њиховој предфедералној фази, обезбеђује добијањем својства федералне јединице у федерацији”²¹

Пошто је по типу државног уређења царска Русија била унитарна, притом асиметрично децентрализована држава, у њеном уређењу бољшевици нису могли наћи упориште за тезу о образовању федерације методом агрегације. С обзиром на такво уређење царске Русије, федерална форма нове државе могла је бити само плод деволуције, тј. „разједињавања једне унитарне државе, њено цепање на неколико државних целина које добијају својство федералних јединица”²²

Међутим, политичка стварност коју је у условима Првог светског рата произвела Фебруарска, а потом Октобарска револуција и грађански рат, обезбедила је бољшевицима политички материјал за оправдање тезе о формирању совјетске федерације „одоздо”, коришћењем права на самоопредељење од стране појединих неруских нација. Према запажању Наталије Бијушкине, право нација на самоопредељење бољшевицима је „послужило као организационо-правни механизам за укидање Руске

21 Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2008, 375.

22 *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 450; Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције*, 377.

империје и формирања на истој основи Руске Совјетске Социјалистичке Републике”.²³

После присилне абдикације цара Николаја II Романова и рушења бирократског централизма својственог Руској империји, Привремена влада је „катастрофално брзо изгубила контролу над локалним органима власти и управом”. У условима фактичког двовлашћа у земљи, које су оличавали органи под контролом Привремене владе и совјети под контролом РСДРП, дошло је до „приметног јачања сепаратистичких покрета”, па су на тлу руске државе „почеле да се образују нове државне формације”.²⁴ Бољшевици не само да нису покушали да зауставе процес дезинтеграције и распада по националним шавовима територије бивше Руске империје, већ су прокламовањем права нација на самоопредељење, које је подразумевало и право на отцепљење, тај процес на изванредан начин легализовали и убрзали.²⁵ Са очигледним планом да на територијама захваћеним сепаратизмом (изузев Пољске и Финске чију су независност бољшевичке власти признале одмах по доласку на власт) уз помоћ партијске војске — Црвене армије — формирају бољшевичке националне државе и тиме онемогуће формирање или консолидацију већ образованих комунистичких (буржоаских) националних државних творевина. Следствено томе, право нације на самоопредељење послужило је бољшевицима у условима светског и грађанског рата и револуција као врло ефикасно средство за освајање власти, пошто је његова употреба довела до брзе дисолуције старе државе.

23 Н. И. Биюшкина, *Право наций на самоопределение как основное начало советского федерализма*, 47.

24 В. В. Груздев, Д. А. Бабичев, Н. А. Бабичева, *История самоопределения народа Донбасса. Опыт Донецко—Криворожской Советской Республики*, Вестник КГУ, бр. 3, 2019, 150.

25 Т. Мартин, *Империя „положительной деятельности”: Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 28.

Тако је у периоду од 1917. до 1921. године формиран читав низ независних држава или аутономних државо-ликих творевина на територији Прибалтика, Белорусије, Украјине, Молдавије, Крима, Закавказја, Туркестана, али и више од 20 национално-аутономних република на територији будуће РСФСР.²⁶ Речју правног историчара Исајева, „у периоду од 1918. до 1921. године на територији бивше Руске империје створила се конфедерација република совјетског типа”. Само мали део територије бивше Руске империје није ушао у такву конфедерацију, пошто су се на Прибалтику формирале три независне некомунистичке државе: Литванија, Летонија и Естонија. Националне совјетске републике груписале су се око РСФСР као центра, а као „основа конфедерације служио је војно-политички (а касније и привредно-политички) савез република”. Четири независне републике — Руска, Украјинска, Белоруска и Закавказска Совјетска Социјалистичка Република — закључиле су у децембру 1922. године Уговор о формирању СССР.²⁷ Тако се у политичком процесу који се на територији бивше Руске империје одвијао у периоду од 1917. до 1922. године потврдила као тачна теза конституционалиста, да „настанак федерације путем агрегације обично пролази кроз два стадијума: први је конфедерација држава, други је прелажење конфедерације у федерацију”.²⁸

Тери Мартин указује на још једно важно обележје совјетске федерације, које није довела у питање ни каснија политичка и привредна централизација СССР. Речју Мартина, „карактеристична црта” СССР била је „систематска подршка спољним формама постојања нације — територији, култури, језику и елити.” Према оцени овог аутора, „бољшевици су покушали да обједине захтеве

26 И. А. Исаев, *История государства и права России*, 623—628; *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 454—456.

27 И. А. Исаев, *История государства и права России*, 629—630.

28 Р. Марковић, *Уставно право и политичке институције*, 377.

националиста за сопствену националну територију, културу, језик и елиту, са захтевима социјалиста чији је циљ био стварање економски и политички јединствене државе”. Следствено томе, модел моноетничке државе совјетска власт је заменила моделом многобројних националних република”, а „оригиналност совјетске политике састојала се у томе што је она подржала спољне форме у много већем степену код националних мањина него код националне већине”. Стога је СССР, према Мартину, по свом уређењу био прва „империја позитивне дискриминације (*Affirmative Action Empire*)”.²⁹

Ово кључно обележје совјетске националне политике определило је и територијално-националну структуру совјетске федерације, јер „Руси за разлику од других националности нису имали своју територију”. С тим у вези, А. А. Воронович закључује, да „РСФСР није била руска национална република, већ оно што је остало након што су све друге националности добиле своју националну територију у виду совјетске републике или аутономне јединице”.³⁰ Чини се да је природу совјетске федерације, као резултанте права нација на самоо-

---

29 Т. Мартин, *Империја „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 28, 31. Коментаришући закључке до којих је дошао Тери Мартин, руски истраживач А. А. Воронович закључује, како је Мартин дошао до закључка „да су и друге државе пре Совјетског Савеза из различитих разлога подржавали културу, језик и локалне елите националних мањина, али је само у совјетском случају то било на рачун титулатурне нације — Руса.” А. А. Воронович, *Противоречивые истории советского многонационального государства: Некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историографии*, *Прошлый век*: Сборник науч. тр., гл. ред. А. И. Миллер, ИНИОН РАН, Москва, 2013, 371.

30 А. А. Воронович, *Противоречивые истории советского многонационального государства: Некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историографии*, 371.

предељење и принципа „позитивне дискриминације” (велико)руске нације, најпрецизније описао амерички истраживач руског порекла Јуриј Сљозкин. Цитирајући речи партијског руководиоца Јосифа Михајловича Варејкиса, Сљозкин вели да је СССР наликовао на један велики заједнички стан (*комуналка*) у коме „националне државне јединице, посебне републике и аутономне области, представљају засебне собе”, које су им додељене у посед по основу права нација на самоопредељење. Поред тога у „центру совјетског стана (*комуналке*, прим. З. Ч.) било је огромно пространство, не баш налик соби, неукрашено националним обележјима, необележено да је својина домаћина и насељено са милионима грубих, али тактичних пролетера”. Јер, „Руси су могли бити национална мањина на територијама које су додељене другим националностима, али у самој Русији (РСФСР, прим. З. Ч.) они нису имали националних права и националних привилегија (зато што су их злоупотребљавали под старим режимом)”. Речју Сљозкина, „Рус је могао добити предност као пролетер, а онај који није био Рус добијао је предност као ’нерус’“, јер док су „’Удмурт’ или ’Узбек’ били важни појмови зато што су замењивали класу” дотле је „’Рус’ била празна категорија, осим ако није означавала извор великодржавног шовинизма или историју империјалистичког угњетавања”.³¹ Парафразирајући Сљозкина, А. А. Воронович закључује, да су Руси у совјетском федералној „комуналки” живели, заправо, „у заједничким просторијама (ходници, кухиња и сл.)”.³²

31 Ю. Слџкин, *СССР как коммунальная квартира, или Каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность*, https://sputnikipogrom.com/politics/395/ussr_communal/, приступљено: 27. 03. 2024.

32 А. А. Воронович, *Противоречивые истории советского многонационального государства: некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историографии*, 371.

Украјинизација под грађанским режимима

Украјински случај је по много чему парадигматичан за разумевање начина на који су бољшевици решавали национално питање у време формирања СССР и у првим годинама постојања нове државе. Притом су бољшевици материјал за реализацију своје програмске идеје о формирању федерације националних република титулатурних неруских нација методом агрегације, црпили из друштвених и политичких процеса који су након Фебруарске револуције захватили територију данашње Украјине. Без њиховог познавања није могуће целовито сагледавање бољшевичког решења украјинског националног питања у раној фази СССР.

Дезинтеграција Руске империје, коју је иницирала Фебруарска револуција, не само да није мимоишла територију данашње Украјине, него је у овом делу бивше Руске империје тај процес по многим обележјима био најрадикалнији, а истовремено и најкомплекснији. Већ 7. марта 1917. године украјински националисти су у Кијеву основали Централну раду на челу са водећим идеологом украјинства — Михаилом Сергејевичем Грушевским.³³ У састав Централне раде ушли су, пре свега, представници фракција есера, украјинских социјалдемократа и социјалиста-федералиста. Пошто су у том тренутку у украјинском националном покрету већину имали поборници територијалне аутономије, а не присталице потпуне државне независности, Централна рада је 10. јуна 1917. прогласила аутономију Украјине. Иако је у почетку одбацивала било какву идеју прекомпозиције државног уређења док траје рат, петроградска Привремена влада је у јулу 1917. године постигла компромисни

---

33 *История отечественного права государства и права, Часть 1, 455; Е. Борисёнок, Феномен советской украинизации, 41.*

споразум са Централном радом. Следствено томе, кијевска Централна рада је признала врховну власт петроградске Привремене владе, док је ова друга признала аутономију на територији по влашћу Централне раде и Генералног секретаријата као носиоца извршне власти. Реч је о Кијевској, Подољској, Волинској, Полтавској и делу Черњиговске губерније.³⁴

После избијања Октобарске револуције, Централна рада је 20. новембра 1917. године прогласила *Украјинску Народну Републику* (УНР) у федералном савезу са Републиком Русијом. Грушевски је тих дана приметио, да ће реализација совјетског модела организације државе учинити управо оно што су намеравали да остваре украјински сепаратисти.³⁵ Међутим, тежња једних и других за апсолутном влашћу проузроковала је врло брзо сукобе између украјинских сепаратиста и бољшевика.

Пошто нису успели да обезбеде већину у Всеукрајинском конгресу радничких, војничких и сељачких депутата, који је као нека врста конституанте одржан у Кијеву 3—4. децембра 1917. године, бољшевици су 12. децембра у Харкову основали *Украјинску Републику Совјета*, која је у зиму 1917/18. контролисала највећи део територије на левој обали Дњепра. Разлоге неуспеха бољшевика да у оквирима Всеукрајинског конгреса обезбеде већину, Јелена Борисјонок проналази у чињеници да је у том тренутку две трећине чланова бољшевичке партије живело

34 В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение (особенности исторической кодификации восточнославянской этнической среде юге Российской империи и ее проявление в новейшую эпоху)*, Омега—Принт, Ростов на Дону, 2015, 191—195; *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 455—456; *История отечественного права государства и права*, Часть 1, 623.

35 В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение*, 201—202.

у проруском и антисепаратистички настројеном рударско-индустријском басену Донбаса.³⁶

Након избијања Октобарске револуције на територији крајњег југоистока данашње Украјине, као и у Ростовској области, почело је окупљање белогардејских снага под командом атамана Донског козаштва генерала Каледина.³⁷ Тако су се у децембру 1917. године на територији Украјине формирале три структуре власти: грађанско-сепаратистичка окупљена око Централне раде у Кијеву, бољшевичка са центром у Харкову и белогардејска тзв. Донска влада на крајњем југоистоку земље.

Централна рада је 25. јануара 1918. године прогласила независност *Украјинске Народне Републике*. Почетком фебруара бољшевици су успели да ставе под своју контролу највећи део Украјине, укључујући и Кијев, али су убрзо морали да одступе након што су власти УНР склопиле сепаратни мир са Централним силама. Према одредбама Брест—Литовског мировног споразума, који су совјетске власти потписале са Немачком 3. марта 1918. године, званични Петроград се обавезао да призна независну Украјинску Народну Републику, која је у том тренутку заправо била обична марионетска творевина Централних сила.³⁸

Користећи се немачким покровитељством, бивши руски царски генерал Павел Скоропадски извршио је

---

36 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 35.

37 И. А. Исаев, *История государства и права России*, 623; Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 36; *История Донбасса: От древности до современности*, Учебное пособие, ГОУ ВПО „Донецкий национальный университет, Донецк, 2018, 363.

38 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 36; *История Донбасса: От древности до современности*, 366—367. У вези са таквим исходом Брест—Литовског мира Стаљин је приметио, да су „Октобарска револуција и Брестки мир само продубили и даље развили процес распадања”. В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение*, 206.

29. априла пуч у Кијеву и прогласио нову марионетску државолику творевину — *Украјинску државу* (УД), а он сам био је проглашен за њеног првог хетмана. На територији тзв. Левообалне Украјине и у Донбасу, на којима становништво није признавало власт сепаратистичких и марионетских режима УНР и УД, формирана је средином фебруара 1918. године совјетска Доњецко—Криворошка Република са седиштем у Харкову, која се сматрала делом РСФСР. Међутим, до краја априла исте године немачка војска је успела да окупира и територију Доњецко—Криворошке Републике, након чега је и на њој успостављена власт марионетске сепаратистичке Украјинске државе на челу са хетманом Скоропадским.³⁹

Након капитулације Централних сила, у децембру 1918. године, обновљена је, сада под пољским војним покровитељством, независна *Украјинска Народна Рејублика*, на челу са Директоријумом у коме су главну реч водили познати украјински сепаратисти С. В. Петљура и В. К. Вињиченко. Убрзо након тога УНР се ујединила са Западно-Украјинском Народном Републиком која је после капитулације Аустроугарске била образована на тлу Галиције.⁴⁰ С друге стране у Харкову је 10. марта 1919. године на III Всеукрајинском конгресу совјета била проглашена Украјинска Совјетска Социјалистичка Република (УССР) и усвојен њен први Устав по узору на Устав Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Република (РСФСР) од 1918. године. Иако се УССР налазила под фактичком војном и политичком влашћу бољшевичког центра из Петрограда, односно Москве, она је формал-

39 *История Донбасса: От древности до современности*, 367—369; В. В. Груздев, Д. А. Бабичев, Н. А. Бабичева, *История самоопределения народа Донбасса. Опыт Донецко—Криворожской Советской Республики*, 150—151.

40 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 36—41; И. А. Исаев, *История государства и права России*, 623.

но-правно била независна и ту независност је сачувала све до децембра 1922. године, када су четири независне републике — Руска, Украјинска, Белоруска и Закавказска Совјетска Социјалистичка Република — потписале уговор о формирању СССР.⁴¹ Да би успоставила пуни суверенитет УССР је морала да победи у грађанском рату, где су украјинским бољшевицима главни противник током 1919. и 1920. године биле јединице „белих” под командом генерала Дењикина, а знатно мање војнички слабе трупе УНР („петљуроваца”) и интервencionистичке трупе држава Антанте.⁴² Одредбама Ришког мира, који је 1921. године закључен између представника Пољске, РСФСР и УССР, бољшевичка УССР изгубила је значајне територије у Галицији и Волињској губернији, које су углавном препуштене Пољској.⁴³

Са принудном „украјинизацијом” руског становништва некадашње Малорусије започело се у условима изразите државне и друштвене нестабилности које су произвеле Фебруарска и Октобарска револуција, а под марионетским и сепаратистичким режимима *Украјинске Народне Републике* и *Украјинске државе*. И реч „украјинизација”, према Јелени Борисјонок, први је употребио родоначелник идеологије „украјинства” и председник Централне раде — Михаил Сергејевич Грушевски.⁴⁴ Почев од 1917. године

41 И. А. Исaeев, *История государства и права России*, 623.

42 *История Донбасса: От древности до современности*, 370—375.

43 Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей — с другой, *Культура в нормативных актах Советской власти 1917—1922*, ЗАО „Юридический Дом Юстициформ”, Москва, 2009, 272—307.

44 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 41. Иначе се у науци сматра да је тих година Централна рада, као представнички орган УНР, била главни носилац и трибина украјинских сепаратистичких идеја. С. Л. Дударев, *Этнополитическая и социокультурная обстановка на Украине в конце 1918 — начала 1919 г. (По произведениям М. А. Булгакова)*, Вест-

под утицајем сепаратистичке пропаганде почиње да се употребљава у јавној комуникацији и именица Украјинац. Међутим, становништво у „малоруским губернијама” није разумело такав идентитет, пошто „до 1917. године опште-прихваћени украјински идентитет није постојао”. Чак и на подручју аустроугарске Галиције, одакле је у Малорусију била „увезена” именица Украјинац, почетком 20. века се том речју још увек није означавао етнички идентитет који је различит од општеруског идентитета.⁴⁵

Иако је украјинизација, која се сматрала сублимацијом и симболом процеса суверенизације Украјине, према ставу њених иницијатора „требало да обухвати све стране друштвеног живота”, околности светског рата, револуције и грађанског рата нису дозволили да се реализује све што је замишљено. Следствено томе, власти УНР и УД главну пажњу су посветили увођењу украјинског као службеног језика у законодавство, администрацију, војску, образовање, издавачку делатност, позоришну и музичку уметност и музејску делатност.⁴⁶ У кратком и сложеном периоду од лета 1917. до краја 1919. године сепаратистичким и марионетским режимима УНР и УД ипак је пошло за руком да у политици украјинизације постигну не тако мале резултате и то пре свега када је у питању формирање институционалне структуре за спровођење ове политике.⁴⁷

ник Армавирскогo гoсударствeннoгo педагогичeскoгo университeта, бр. 2, 2019, 89.

45 В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное*, 182—183, 203.

46 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 40—42; Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930—х гг*, *Вестник сляянских культур*, 2014, 34.

47 Успех у реализацији институционалне стране политике „украјинизације” када је у питању руководство Централне раде и УНР, Павел Миљуков је видео у „фанатизму” главних вођа сепаратистичког покрета, пре свих Грушевског. В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение*, 190.

Тако је само у 1917. години било отворено 215 виших основних школа (*высшие начальныи училища*) на украјинском језику, док је до краја 1918. године број отворених гимназија на украјинском језику достигао 150. Када је у питању штампа на украјинском језику, 1917. године било је покренуто 106 новина, да би се 1918. године тај број повећао на 212. На новоствореном украјинском језику 1917. године издато је 747, 1918. године 1084, а 1919. године 665 књига. У 1918. години основана је и Украјинска академија наука. При рускојезичним универзитетима и факултетима осниване су катедре *украиनावедения*, а у Каменц—Подољску био је отворен универзитет на украјинском језику. Осим тога, Народни универзитет у Кијеву проглашен је за Украјински државни универзитет, а отворен је и украјински Филолошко-историјски факултет у Полтави за пропагирање локалне украјинске историје, културе и фолклора.⁴⁸

Наметање од стране режима УНР и УД новог украјинског националног идентитета, а нарочито новог украјинског језика, наилазило је, с обзиром на ратне и револуционарне прилике, на релативно масован и скоро свакодневни отпор становништва. Један од водећих људи Украјинске Народне Републике, заменик председника Централне раде Владимир Вињиченко, забележио је да су протести против украјинизације били масовни и свакодневни: „Започело се са низом заседања школских савета, школских родитељских комитета и на њима, заједно се ујединивши, црностотинаш и демократа почеше сложено да улажу протест за протестом, шаљући их влади. Протествовали су против 'насилне украјинизације'“. Са поруком — Протествујем против насилне украјинизације Југозападне области — у новинама „Руска мисао“ објављен је дугачак списак потписника, а међу њима су се нашла не само великоруска, већ и мало-

---

48 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 40—41.

руска презимена. Да се насилној украјинизацији није противио само традиционално проруски југ и југоисток Украјине (Новорусија и Донбас), види се из обраћања властима управе Савеза државних чиновника Винице које је објављено у „Гласу Кијева” 13. јуна 1918. године. У тексту саопштења се указивало да нема потребе да се у поступку пред администрацијом прелази на украјински језик, јер „узајамног неразумевања између ових установа, с једне стране, и локалног становништва, с друге стране, никада није било.” Управа чиновничког удружења Винице је истовремено упозоравала, да ће такви случајеви „неразумевања постати могући након увођења украјинског језика, јер његова књижевна форма нема ничег заједничког са локалним народним говором”.⁴⁹

Иако је према попису из 1897. године 93% оних који су се изјашњавали као Малоруси живело на селу, украјинско село су у периоду рата и револуције од 1917. до 1919. године у првом реду преокупирали социјално-економски проблеми, па је стога сељаштво било незаинтересовано за украјинизацију. С друге стране, у градском становништву режими УНР и УД нису могли пронаћи велики број присталица за политику украјинизације, пошто су према подацима из пописа од 1897. године у градовима доминирали заједно Великоруси (34%) и Јевреји (27%).⁵⁰

Познати етнограф и украјински функционер у марионетском режиму хетмана П. Скоропадског (УД), Николај Михаилович Могилански, написаће у емиграцији, да је „на том историјском стадијуму на коме се тада нала-

49 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 42—43.

50 С. Л. Дударев, *Этнополитическая и социокультурная обстановка на Украине в конце 1918 — начала 1919 г. (По произведениям М. А. Булгакова)*, 90; Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 33; Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-е гг. на примере Юго—Востока Украины, История повседневности*, № 4, 2022, 121.

зило становништво Украјине, оно било више него равнодушно на све покушаје и замисли украјинизације”. Такав генерални утисак додатно је прецизирао запажањем, да су „жалосни догађаји” везани за Кијев, Харков и Одесу показали да је „становништво градова исказивало отворену приврженост бољшевизму, а да је село свугде гладно само једног — земље”. Према Могиљанском, у политици украјинизације режиму Скоропадског „једини савезници су били Немци, који су били заинтересовани за продубљивање украјинизације због успешнијег цепања Русије.”⁵¹ Представник аустроугарске војске при марионетском режиму Украјинске државе, генерал Валдште-тен, писао је у мају 1918. године свом Министарству иностраних послова, да „нема никакве украјинске националне мисли, у крајњем случају у Јужној Украјини. Сви живе, говоре и мисле на руском. Украјински нико не разуме.”⁵² Чак је и први председник Украјинске академије наука, чувени историчар и један од родоначелника евроазијства, В. И. Вернадски, у априлу 1918. године забележио: „Тешко да у условима који сада постоје у земљи може да се успостави Украјина са чисто украјинским језиком и културом. За тако нешто не постоји ни један слој, који би подржавао и био захваћен том идејом.”⁵³

Јединствени слој становништва у коме је марионетски режим Украјинске државе, а потом и режим Директоријума УНР, пронашао одане савезника за спровођење политике украјинизације, били су украјински заробљеници из Галиције, које је Аустроугарска после закључења сепаратног мира плански ослободила и пустила на територију под контролом кијевских власти.⁵⁴

51 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 43—44.

52 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 34.

53 Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 35.

54 С. Л. Дударев, *Этнополитическая и социокультурная обстановка на Украине в конце 1918 — начала 1919 г. (По производе-*

Украјинизација под бољшевицима

Неколико је разлога због којих су се бољшевици још током револуције определили не само да „заиграју на карту” украјинског национализма, већ и да постану главни извођачи у социјалном инжењерингу формирања украјинске нације.

После извесних почетних недоумица бољшевици су у позицију патрона украјинског националистичког покрета неминовно довела програмска начела права нације на самоопредељење и „принцип главне опасности”. Овај принцип Лењин је први пут јасно формулисао 1914. године, а потом као програмско начело 1922. године. Он је значао, према речима бољшевичког вође, да је „неопходно разликовати национализам нације која угњетава и национализам угњетене нације, национализам велике нације и национализам мале нације”. Речју Лењина, „у односу на други национализам ми припадници велике нације скоро смо увек у историјској пракси криви због бескрајне количине (почињеног) насиља”.⁵⁵

И неке специфичне друштвено-политичке околности на територији Украјине биле су разлог да бољшевици врло рано пригрле украјински национализам. Становништво на територији Украјине је у социјалном погледу у огромној већини припадало сељаштву, а Лењин је сходно

ням М. А. Булгакова), 92; В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение (особенности исторической кодификации восточнославянской этнической среде юге Российской империи и ее проявление в новейшую эпоху)*, 214—217.

55 Према Т. Мартину, Лењин и Стаљин су се још 1922. године разишли управо на програмском принципу „главне опасности”, пошто је Стаљин сматрао, имајући у виду однос грузијског национализма према Осетима и Абхазима, да може итекако да буде опасан и национализам неруских нација. Т. Мартин, *Империя „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 18—19; Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 33.

свом уверењу страховао да ће сељаштво својом стихијом угушити малобројну радничку класу и на тај начин спречити реализацију идеје диктатуре пролетеријата. Зато је вођа бољшевика желео да на своју страну благовремено придобије украјинско сељаштво, играјући не само на карту земљишног питања, већ и на карту националног питања, а узимајући притом у обзир да је чак 93% оних који су се према попису од 1897. године изјашњавали као Малоруси живело на селу.⁵⁶

Бољшевицима је кокетирање са украјинским национализмом и сепаратизмом у условима грађанског рата током 1919. и 1920. године служило као средство којим су слабили позицију свог главног противника на територији Украјине — белогардејаца под командом адмирала Дењикина, који су се залагали за рестаурације велике руске империје. Тако је Лењин још 21. новембра 1919. године саветовао украјинске бољшевице да се с великом пажњом „односе према националистичким традицијама”, те да је неопходно да се „доследније поштује једнакост украјинског језика и културе”. Лењин је истовремено позивао бољшевице да „посебно пажљиво мотре на учитељски савез, удружења и ‘на сличне ситнобуржоаске организације’ у Украјини”. Све њих је према његовом мишљењу требало „ставити под посебни надзор”. На овакве Лењинове инструкције додатно светло баца чињеница, да је управо градска ситнобуржоаска интелигенција, углавном састављена од сеоских синова, и пре револуције чинила носећу осовину украјинског национализма. У Резолуцији ЦК бољшевичке партије о совјетској власти у Украјини од 2. децембра 1919. истичало се: „Пошто се на наслеђу вишевековног угњетавања

---

56 А. К. Дегтярёв, Политика украинизации советского государства 20-х годов XX века в контексте современной общественно—политической ситуации, *Наука. Искусство. Культура*, Выпуск 2 (18), 2018, 111.

у заосталом делу украјинских маса примећују националистичке тенденције, чланови бољшевичке партије су обавезни да се према њима односе са великом толерантношћу и пажњом”. Истовремено се у овом документу истицало како би украјински језик требало претворити у „оруђе комунистичког просвећивања радничких маса”.⁵⁷

Међу факторима који су утицали на московско бољшевичко вођство да врло рано присвоји украјински национализам као своју идеологију, Тери Мартин наводи и улогу украјинског националног питања у спољној политици бољшевика, нарочито након формирања СССР крајем 1922. године. Пошто су после закључења Ришког уговора 1921. године велике територије некадашње Руске Империје насељене Белорусима и Малорусима припале Пољској, совјетске власти су због стратешког карактера ових територија у конфликту са буржоаским Западом нарочити значај придавали „привлачењу симпатија украјинског становништва Пољске”. С циљем прикључења ових територија СССР-у, совјетска Украјина се промовисала као „Пијемонт 20. века, од кога се очекује да постане центар уједињења (с почетка културног, а потом и политичког) подељеног украјинског народа Пољске, Чехословачке и Румуније”. У том духу је 1924. године главно гласило совјетске Украјине писало: „Некада је Галиција била Пијемонт украјинске културе. А ево сада када се украјинска култура гуши у „културној”, „европској” Пољској, њен центар се сасвим природно преместио у Украјинску СССР”.⁵⁸

---

57 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 33—34, 57—58; В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение (особенности исторической кодификации восточнославянской этнической среде юге Российской империи и ее проявление в новейшую эпоху)*, 218.

58 Т. Мартин, *Империя „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 21.

У независној УССР

Преузимајући од грађанских проукрајинских странака политику насилне украјинизације, бољшевици су са њеним спровођењем почели одмах након проглашења независне УССР у марту 1919. године. Иако је УССР формално била независна од марта 1919. до децембра 1922. године, основни правац политике украјинизације дефинисао је московски врх бољшевичке партије, пре свих Лењин и Стаљин. А они су под украјинизацијом подразумевали, поред територијалног проширења Украјине и „украјинизацију у области кадрoвске политике, образовања и културе”⁵⁹

Као последица става московског партијског врха о потреби проширења УССР, дошло је до припајања Слободске Украјине, Донбаса и Новорусије УССР, те последичног гашења Доњецко—Криворошке Републике противно вољи локалних бољшевика.⁶⁰ Када су у питању културно-језички аспекти бољшевичке политике украјинизације у независној УССР, Всеукрајински централни извршни комитет је 21. фебруара 1920. године донео одлуку о обавези свих цивилних и војних органа да као службене језике равноправно користе украјински

---

59 А. К. Дегтярёв, *Политика украинизации советского государства 20-х годов XX века в контексте современной общественно—политической ситуации*, 111.

60 Савет одбране РСФСР донео је 17. фебруара 1919. године одлуку следеће садржине: „Замолити друга Стаљина да се кроз Биро ЦК спроведе укидање Криводонбаса”. В. В. Груздев, Д. А. Бабичев, Н. А. Бабичева, *История самоопределения народа Донбасса. Опыт Донецко—Криворожской Советской Республики*, 151; В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное измерение (особенности исторической кодификации восточнославянской этнической среде юге Российской империи и ее проявление в новейшую эпоху)*, 253—259; А. К. Дегтярёв, *Политика украинизации советского государства 20-х годов XX века в контексте современной общественно—политической ситуации*, 111,

и великоруски језик, уз посебну напомену да је „било какво првенство великоруског језика недопустиво”.⁶¹ А у септембру исте године Савет народних комесара (влада) УССР донео је одлуку о увођењу украјинског језика у школе. Истовремено је било наложено да се у свим окружним (*уезг*) и губернијским градовима формирају за совјетске чиновнике вечерње школе за учење украјинског језика. Осим тога било је предвиђено да се у сваком губернијском граду издаје „најмање једна новина на украјинском језику”.⁶²

И поред предузетих мера, резултати бољшевичке политике украјинизације у независној УССР до краја 1922. године били су скромни. Тако је 1922. године основних школа на украјинском језику било тек 50%, док је број средњих и виших школа са наставом на руском језику вишеструко био већи од школа на украјинском језику. У периоду од 1921. до 1922. године излазило је само између седам и десет новина на украјинском језику.⁶³

Различити су фактори утицали да украјинизација у УССР у овом периоду не буде нарочито успешна. Најпре у самој бољшевичкој партији Украјине број оних који су се 1922. године изјашњавали као Украјинци износио је тек неких 23%. На то је свакако утицала чињеница да се првобитно упориште бољшевика налазило у индустријским градовима проруског Донбаса. С тим у вези, Ј. В. Стаљин је на 10. конгресу бољшевичке партије, 1921. године, признао да „у градовима у Украјини још увек преовлађују руски елементи,” али је истовремено закључио да ће се „временом ти градови неминовно украјинизовати”. Важан фактор који је негативно утицао на политику украјинизације, био је анимозитет који је велики број

61 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 61.

62 Исто, 62.

63 Исто, 65.

бољшевика у Украјини имао према украјинизацији, јер их је она подсећала на буржоаске политичаре УНР и УД, какви су пре свих били Грушевски или Скоропадски.⁶⁴

Украјинизација као облик совјетске „коренизације”

За реализацију политике насилне украјинизације у раној фази СССР пресудне су биле, речју Т. Мартина, резолуције о националном питању XII конгреса бољшевичке партије (РКП[б]) из априла 1923. године и специјалне конференције ЦК РКП[б] посвећене националном питању из јуна исте године. Ове резолуције, заједно са говорима у њихову подршку комесара за националности СССР Ј. В. Стаљина, биле су, по речима овог америчког истраживача, „бољшевички нормативни документи о националној политици” и „као такви остали су током целе стаљинске епохе”.⁶⁵

На XII конгресу бољшевичке партије званично је проглашена политика која се популарно називала „национализацијом”, а још чешће „коренизацијом”, а подразумевала је да се на територијама федералних јединица или територијалних аутономија које припадају титулатурним неруским нацијама „протежирају локалне елите и коришћење локалних језика, државна подршка националној култури и економско уједначавање путем привилегованог спонзорисања територија неруских народа”. Сходно таквом свом садржају политика „коренизације” је на терену означавана речима „украјинизација”, „белорусизација” и сл.⁶⁶ Радило се заправо о потпуној кадров-

64 Исто, 51—54, 65, 66, 78.

65 Т. Мартин, *Империја „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 21—22.

66 А. А. Воронович, *Противоречивые истории советского многонационального государства: некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историо-*

ској, образовној и културној етницизацији појединих федералних јединица и територијалних аутономија.

Према оцени Ј. Борисјонок главни иницијатор политике „коренизације” био је ондашњи народни комесар за националности Ј. В. Стаљин, који је основне правце политике „коренизације” дефинисао полазећи од оних обележја нације које је издвојио у својим теоретским расправама о националном питању. А по њему нација је заједница језика, територије и економског живота, осим тога нација формира заједнички психички тип и посебну културу. Политика „коренизације” требало је да протезира у пракси свако од наведених обележја националног идентитета оне неруске нације која је била титулатурна у појединим субјектима совјетске федерације.⁶⁷ По речима Т. Мартина „Лењин и Стаљин су нарочито инсистирали на субјективном дејству политике „коренизације”, „захваљујући којој је совјетска власт требало да постане ‘своја’, ‘блиска’, ‘народна’ и ‘разумљива’”. У конгресној резолуцији се истицало да ће захваљујући таквој политици „совјетска власт постати не само власт Руса, како је до тада било, већ и вишенационална, своја за сељаке разних угњетаваних националности”. Речју Мартина, бољшевици су рачунали на то да ће „матерњи језик учинити совјетску власт разумљивом, локални кадрови, који знају ‘нарави, обичаје и начин живота’ локалног становништва помоћи ће да се совјетска власт доживи као своја, изворна, а не наметнута споља царском влашћу Руса”.⁶⁸

Да је проглашавање политике „коренизације” значило да је бољшевичка партија преузела водећу улогу у послу формирања националне свести и националних установа

графии, 370; Т. Мартин, *Империя „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 23.

67 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 77.

68 Т. Мартин, *Империя „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 24.

код неруских нација и да ће се таква политика спроводити на штету (велико)руске нације, јасно се видело из излагања Г. Е. Зиновјева на XII конгресу партије: „Ми смо пре свега дужни да одбацимо теорију ‘неутралности’. Ми не можемо да стојимо на гледишту ‘неутралности’... Ми смо дужни да помогнемо (неруском народу) да створи своју школу, дужни смо да му помогнемо да створи своју администрацију на матерњем језику... Комунисти (не смеју) да стоје по страни и да измишљају мудру реч ‘неутралност’”.⁶⁹

По окончању XII конгреса одмах је при бољшевичкој партији Украјине формирана Комисија за национално питање и Специјална комисија за украјинизацију гранских синдиката, док је при Савету народних комесара (влада) Украјине формирана Централна свеукрајинска комисија за украјинизацију совјетског апарата. Осим тога, бољшевичка партија Украјине је у складу са одлукама XII конгреса одмах упутила захтев украјинском комесаријату (министарству) просвете да у најкраћем року сачини план украјинизације државног и привредног апарата Украјине. С тим у вези, водећи национал-комунисти из Украјине, Х. Г. Раковски и Н. А. Скрипник, жалили су се да је у том тренутку у централном управном и привредном апарату Украјинаца било у најбољем случају 1/5, а неретко и 1/10, док је у локалном апарату ситуација била нешто боља, али ни тамо број оних који су се изјашњавали као Украјинци није прелазио 50%.⁷⁰

У циљу спровођења политике „коренизације” власти украјинске федералне јединице су већ 1923. године донеле бројне декрете, који су предвиђали низ адми-

---

69 Т. Мартин, *Империја „положительной деятельности”*: *Нация и национализм в СССР 1923—1939*, 29—30; А. А. Воронович, *Противоречивые истории советского многонационального государства: некоторые проблемы советской национальной политики в современной зарубежной историографии*, 370; Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 36.

70 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 106, 107.

нистративних мера за принудну украјинизацију становништва. Тако се актом од 1. августа 1923. године прописивало да ће украјински језик имати предност у службеној комуникацији, иако је на територији УССР руски језик и даље имао статус службеног језика. Од лица која се буду запошљавала у државном апарату УССР тражило се да у року од шест месеци науче украјински језик, док су већ запослена лица то морала да учине у року од годину дана, у супротном претио им је отказ. Од 1926. године сви државни органи и државна трговачка и индустријска предузећа била су дужна да унутрашњу администрацију воде на украјинском језику.⁷¹

Сходно одлуци XII конгреса да бољшевичка партија кроз политику „коренизације” преузме водећу улогу у процесу образовања совјетских нација и њиховог националног идентитета, Савет народних комесара (влада) Украјине формирао је 1925. године државну комисију за састављање правописа украјинског језика, а 1928. године почела је званична примена новог правописа. У складу са Стаљиновим упутством да мрежа вечерњих школа буде главни инструмент украјинизације, већ од 1925. године се у 78% вечерњих школа изводила обука на украјинском језику. Уз вечерње школе, украјинизација наставе најбоље резултате је постигла у политичким школама, које су биле украјинизирани 60,7%. Занимљиво је да је од укупног броја партијских школа у школској 1925/26. године у градским срединама тек 10% било на украјинском језику, док их је у селима било 55%. Нешто другачије је било стање у редовним школама, па је тако школске 1925/26. године 51,9% средњих стручних школа у целој УССР одржавало наставу на украјинском језику.⁷²

71 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 107—108.

72 Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-е гг. на примере Юго—Востока Украины*, 124—125; Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 109—110.

Разлог за спорији прелазак редовног школства на украјински језик био је недостатак наставника и уџбеника украјинског језика. Ово питање је решено тако што је народни комесаријат просвете Украјине довео у УССР из Галиције под пољском влашћу велики броја образованих емиграната украјинофила, нарочито у периоду од 1927. до 1933. године када је комесар за просвету био један од водећих украјинских национал-комуниста Н. А. Скрипник. Међу повратницима је био и родоначелник идеологије украјинства Грушевски. У наредним годинама ове придошлице из Галиције ће уз подршку совјетских власти постати главни промотери радикалног украјинског национализма.⁷³ Ако се пре почетка бољшевичке украјинизације „украјински национализам може окарактерисати као архаични, сељачки или повезан са галицијским месијанизмом, украјинизација (совјетска, прим. З. Ч) отворила је пут масовном национализму”. С тим у вези се примећује да је совјетска украјинизација из треће деценије 20. века не само поново мобилисала старе украјинофиле, какав је био Грушевски, већ је и анимирала „нову интелигенцију, не само хуманистичку, него и научно-техничку, која је прихватила идеју украјинске нације”.⁷⁴

Бројне административне мере које су бољшевичке власти УССР донеле у периоду од 1923. до 1930. године у циљу принудне кадровске и језичке украјинизације дале су врло брзо резултат. Тако је, примера ради, у Политбироу ЦК бољшевичке партије Украјине 1924. године било 42,8% Украјинаца, а после само две године 66,6%. Занимљиво је да је у влади УССР 1925. године било 36,3% Украјинаца, али је само њих 23,9% владало украјинским језиком. Пословна администрација се 1925. године водила

73 Е. Борисёнок, *Феномен советской украинизации*, 111.

74 А. К. Дегтярёв, *Политика украинизации советского государства 20-х годов XX века в контексте современной общественно—политической ситуации*, 113.

у 25% државних установа и предузећа, а после само две године у 65%. Укупна издавачка делатност на украјинском језику 1927. године износила је 53,9%, а 1931. године 76,9%. Језичка украјинизација је довела до потпуне маргинализације другог службеног језика на територији УССР — руског, па је, следствено томе, 1930. године било укупно 14 430 основних школа на украјинском и тек 1 504 на руском језику. Исте године на територији УССР издавале су се само четири новине на руском језику, и то по једна у Одеси, Стаљину (Доњецк), Мариопуљу и Луганску. Истовремено је убрзано растао и број Украјинаца међу студентима, али и међу научним радницима. Тако је 1928. године било 54% студената који су се изјашњавали као Украјинци, да би тај проценат после само две година порастао на 70%. Број научних радника који су се изјашњавали као Украјинци 1925. године износио је 28%, а 1929. године тај број је нарастао на 45,9%.⁷⁵ Повећање учешћа Украјинаца у студентској популацији на рачун Руса и Јевреја, сведочи, према Ј. Борисјонок, и о промењеном социјалном саставу студентске омладине, јер је „уместо интелигенције и грађанства, који су у већини говорили руски, дошла радничка и сеоска омладина”, а у овој последњој је убедљиво највише било оних који су се на попису у царској Русији изјашњавали према критеријуму говора као Малоруси.⁷⁶

Национални састав студената по појединим универзитетским центрима јасно показује да резултати адми-

75 Е. Борисјонок, *Феномен советской украинизации*, 109—111; Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-е гг. на примере Юго—Востока Украины*, 123—125; Е. Борисјонок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 36.

76 Е. Борисјонок, *Феномен советской украинизации*, 111; В. А. Матвеев, *Украинский кризис 2014 года: ретроспективное изменение (особенности исторической кодификации восточнославянской этнической среде юге Российской империи и ее проявление в новейшую эпоху)*, 271.

нистративне (насилне) украјинизације нису били исти у свим регионима УССР и на свим високошколским установама. Тако је 1929. године на Кијевском политехничком институту институту било 45% студената који су се изјашњавали као Украјинци, док их је на Кијевском институту народног образовања било 69%. Исте године на Каменц—Подољском институту народног образовања међу студентима било је 80% Украјинаца, на Одеском институту народног образовања 41%, на Харковском политехничком факултету 37%, а на Дњепропетровском државном универзитету 50%.⁷⁷

Украјинизација, као отеловљење политике „коренизације”, на територији УССР подразумевала је не само изградњу и промоцију кључних идентитетских обележја совјетске украјинске нације, већ сходно ставу XII конгреса РКП[б], и истовремену легитимну дискриминацију на територији УССР Великоруса и уопште становништва коме је матерњи језик био руски. Принудни и дискриминаторски карактер совјетске политике украјинизације најбоље се види из података који показују, да је, примера ради, у Одеси 1925. године, у жеку кампање наметања украјинског језика као службеног и приоритетног, од 7 000 радника градских органа и установа само њих 260 добро знало овај језик, а да је њих 530 имало задовољавајуће знање.⁷⁸ О вештачком и принудном карактеру језичке украјинизације јасно сведочи податак да, примера ради, у Артјомовску (Бахмут) на Донбасу чак 39,5% запослених није прошло проверу знања украјинског језика, а да је у Стаљинском округу (Доњецки округ) међу службеницима који су спроводили политику украјинизације само њих 6%

77 Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-е гг. на примере Юго—Востока Украины*, 126.

78 В. Савченко, *Проблемы первой компании коренизации украинизации на Юге УССР (1923—1930 гг.)*, *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*, № 1(5), 2014, 16.

знало украјински језик, мада је на попису од 1926. године у овом округу било евидентирано 53% националних Украјинаца, а у самом граду Доњецку 26,1%. И поред очигледне доминације у Донбасу становништва коме је руски језик био матерњи, на почетку 1932. године број школа на украјинском језику у Донбасу достигао је 78,6%, док је мешовитих украјинско-руских било тек 9,3%.⁷⁹

Званична партијска политика „коренизације” довела је до отворене дискриминације руског становништва у УССР не само у погледу личног права на образовање и културу на матерњем језику, већ и у погледу колективних националних права. Наиме, политика „коренизације” је предвиђала заштиту права националних мањина, тако што би се на територијама које су већински насељевале поједине мањине организовала школска настава и издавале новине на језику те националне мањине. Сходно томе на територији УССР већ од 1924. године почели су да се оснивају посебни сеоски, градски и рејонски савети — немачки, пољски, бугарски, јеврејски, али не и руски. Како примећује Ј. Борисјонок, „партијско руководство је схватало да ако се Русима у градовима да право на формирање националних савета, онда ће Харков и Одеса званично постати градови са руским саветима”. Наиме, према подацима пописа становништва од 1926. године и поред принудне украјинизације у Харкову се тек 38,3% становника изјаснило као Украјинци, а у Одеси 4%. Иако је резолуцијом Политбироа ЦК КП[б]У из 1927. године руски народ званично признат националном мањином на територији Украјине, руководство украјинске филијале большевичке партије је сматрало важним да истакне да признавање права руској националној мањини на образовање на матерњем језику „ни у ком случају не може да служи као покриће за покушај да се руској култури у Украјини

---

79 Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-е гг. на примере Юго—Востока Украины*, 127.

обезбеди владајућа позиција, коју је имала у царизму”. У истом партијском документу посебно се наглашавало, да ће поједине градове са неукрајинском већином „динамика социјалног развита неминовно довести до украјинизације, по примеру аналогних процеса измене националног карактера градова у складу са националним карактером већине становништва државе у Чешкој, Мађарској, Лето­нији и другим државама”.⁸⁰ Подаци из Одесе и Донбаса показују, међутим, да врхушка УССР није чекала окончање „динамике социјалног развита”, него је предузимала бројне мере у циљу измене етничке структуре појединих доминантно руских градова тако што је насељавала углавном сеоско становништво из Галиције или са простора тзв. Деснообалне Украјине.⁸¹

Не само да је украјински језик свуда по партијској директиви потискивао руски и уз државну подршку улазио у области знања у којима га раније није било, него је и припадност украјинској нацији „постала важан услов за успешну каријеру”.⁸² С тим у вези, подаци које је навео Б. Н. Миронов, јасно показују да је у свим совјетским федералним јединицама, а нарочито у Украјини, „дерусификација руковођења постала друго лице коренизације”.⁸³ То је било једно од значајних средстава притиска у процесу конверзије Руса у Украјинце.

---

80 Е. Борисёнок, *Русские в УССР в периоду коренизации 1920—1930-х гг.*, 36, 39; Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930—ее гг. на примере Юго—Востока Украины*, 122; В. Савченко, *Проблемы первой компании коренизации украинизации на Юге УССР (1923—1930 гг.)*, 15.

81 В. Савченко, *Проблемы первой компании коренизации украинизации на Юге УССР (1923—1930 гг.)*, 20; Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-ее гг. на примере Юго—Востока Украины*, 130.

82 Н. А. Осипов, *Политика украинизации в 1920—1930-ее гг. на примере Юго—Востока Украины*, 37.

83 Б. Н. Миронов, *Дерусификация управления в СССР*, 453.

Закључак

Вођено макијавелизмом у политици и гајећи мржњу према царској Русији и свему (велико)руском, бољшевичко вођство је у условима светског рата и револуције искористило право нација на самоопредељење како би придобили на своју страну што више присталица и лакше освојили власт. Следствено томе, бољшевици не само да нису покушавали да зауставе процес територијалне дезинтеграције руске државе који је започео под slabим и неспособним режимом фебруарске Привремене владе, већ су тај процес убрзали промоцијом права на самоопредељење и истовремено су успели да га на највећем делу територије бивше царске Русије у периоду од 1919. до 1922. године ставе под своју контролу (изузев Прибалтика, Финске и Пољске).

Тако је СССР створен крајем 1922. године удруживањем четири независне државе совјетског типа, које су бољшевици образовали претходних година коришћењем права нација на самоопредељење и истовременим кокетирањем са локалним сепаратизмима. Бољшевици су нову федералну државу образовали методом агрегације и притом су је дефинисали као слободан савез слободних неруских нација, од којих је свака имала своју федералну јединицу било у оквиру СССР или федералне РСФСР. Применом програмског принципа „највеће опасности”, бољшевици су једино руску нацију лишили права на сопствену федералну јединицу.

Почев од XII конгреса бољшевичке партије из 1923. године бољшевици прелазе у нову фазу решења националног питања у СССР, тако што званично проглашавају политику „коренизације” федералних јединица. То је значило да се на територијама федералних јединица успоставља потпуна кадровска, језичка и културна доминација титулатурне неруске нације. Истовремено, кроз политику „коренизације” бољшевичка партија пре-

узима на себе водећу улогу у формирању националних идентитета совјетских нација, нарочито неисторијских, каква је била украјинска нација.

Украјинизација, као вид „коренизације”, својим резултатима јасно показује да је и ова фаза, као и претходна, у реализацији бољшевичке националне политике била пре свега уперена против (велико)руске нације. Захваљујући совјетској украјинизацији из треће деценије 20. века формиран је посебан украјински идентитет, а украјински сепаратистички национални покрет је од маргиналног и фолклорно-архаичног са примесам галицијског месијанизма захваљујући бољшевичкој „коренизацији” постао масован јавни покрет са сопственим интелектуалним и политичко-партијским вођством.

Совјетска држава се почетком деведесетих година 20. века разбила управо по границама и идентитетима које оставила у наслеђе рана бољшевичка национална политика, оличена пре свега у политици „коренизације”. Нове антируске елите у независним државама насталим на територији бившег СССР наследници су првих „коренизованих” национал-комунистичких елита, што се најбоље види у доследном неговању у националној политици Лењиновог принципа „највеће опасности” који неизоставно упућује на „великоруски национализам и империјализам”.

Zoran Čvorović

BOLSHEVIST NATIONAL POLICY AT THE TIME OF
THE FOUNDATION OF THE USSR (WITH SPECIAL
REFERENCE TO UKRAINE)

Abstract: The text analyzes, from the point of view of the most important party and state political and legal acts, the attitude of the Bolsheviks to the national question during the revolution and the civil war and in the first years after the formation of the Soviet Union. Within this framework, the author examines two important instruments of the Bolsheviks' ethnic politics — right of nations to self—determination and federal structure. Based on the thesis that in order to understand ethnic politics at an early stage of the USSR it is of particular importance to clarify the then model of solving the ukrainian national question, the author also deals with the policy of ukrainization in the period from the founding of the Ukrainian SSR in 1919 to the end of the third decade of the 20th century.

Keywords: ethnic politics, Soviet Union, right of nation to self—determination, federation, ukrainization.

Зоран Чворович

БОЛЬШЕВИСТСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
ВО ВРЕМЯ СОЗДАНИЯ СССР (СО СПЕЦИАЛЬНОЙ
ССЫЛКОЙ НА УКРАИНУ)

Аннотация: В тексте анализируется, с точки зрения наиболее важных партийных и государственных политических и правовых актов, отношение большевиков к национальному вопросу в период революции и гражданской войны и в первые годы после образования Советского Союза. В рамках этого автор рассматривает два важных инструмента национальной

политики большевиков — право наций на самоопределение и федеральное устройство. Исходя из тезиса о том, что для понимания национальной политики на ранней стадии СССР особое значение имеет выяснение тогдашней модели решения украинского национального вопроса, автор также занимается политикой украинизации в период с момента основания Украинской ССР в 1919 году до конца третьего десятилетия 20 века.

Ключевые слова: национальная политика, Советский Союз, право нации на самоопределение, федерация, украинизация.

ДАНАС У РУСИЈИ, СУТРА У АМЕРИЦИ: РУСКИ НОВОМУЧЕНИЦИ У АМЕРИЧКОМ ОГЛЕДАЛУ ОЦА СЕРАФИМА РОУЗА

Сажетак: Рад се бави западном рецепцијом новомучеништва Руске Цркве у доба сурових прогона хришћана у Совјетском Савезу, које је спровођено у име марксистичког „скока из царства нужности у царство слободе”, чији је траг отиснут у делу јеромонаха Руске Заграничне Цркве, Серафима Роуза. Овај амерички обраћеник у православну веру сматрао је да је искуство руских новомученика извор обнове Цркве од Истока, али и упозорење хришћанима на Западу шта их чека ако победи преврат радикалне анти-теистичке левице. У свом часопису „Православна реч”, као и у књизи „Нови светитељи руских катакомби”, у низу предавања и сведочења о савременим руским хришћанима (између осталог, и о Солжењицину), отац Серафим је показао завидно духовно разумевање епохе и најавио да ће прогони верних у Русији бити окончани победом хришћанства, али да ће прогони хришћанских вредности отпочети на Западу.

Кључне речи: руски новомученици, сергијанство, Московска патријаршија, Руска Загранична Црква, катакомбе, свештеник Димитрије Дудко, Александар Солжењин

---

* Доктор књижевних наука, vladimirdimitrijevic.com@gmail.com.

Сабор новомученика земље руске

На Преображење 2000. године на Јубиларном сабору Руске Православне Цркве, уз присуство поглавара осталих Помесних Цркава, одслужена је, у обновљеном храму Христа Спаситеља, Божанствена Литургија и прослављен је Сабор Новомученика и Исповедника земље руске, пострадалих од безбожних комуниста за веру православну и истину Господњу. Преко хиљаду Новомученика унето је у календар после пажљивог и подробног испитивања њиховог сведочанског живота и кончине. На челу ове предивне жетве налази се Цар — Страсто-терпац Николај Други Романов с породицом: царицом Александром, царевихем Алексејем и царевнама Олгом, Татјаном, Маријом и Анастасијом, које су большевици убили у ноћи између 16. и 17. јула у граду Јекатаринбургу на Уралу. На Сабору је освештана икона Новомученика земље руске, на којој су они саборно представљени. Икона има петнаест малих окана на којима су представљене сцене мученичког страдања људи Божјих.¹

Прогони Руске Цркве почели су већ 1917. Врхунац су достигли уочи Другог светског рата. Само 1937. било је стрељано скоро деведесет хиљада свештеника и служитеља Цркве.²

1 *И. Цуканов*, Кто изображен на иконе „Собор новомучеников и исповедников Церкви русской“?, <https://foma.ru/kto—izobrazhen—na—ikone—sobor—novomuchenikov—i—ispovednikov—czerkvi—russkoj.html>, приступљено 31. 3. 2024).

2 Комунизам је био антихришћанска квазирелигија, која је сурово гонила Цркву. Руски делатник Светског конгреса породица, Алексеј Комов, у разговору са потписником ових редова, подсећа: „Уместо Десет заповести, имали смо партијски програм, уместо Свете Тројице Маркса, Енгелса и Лењина, уместо свештеника комесаре, уместо Царства небеског — светлу будућност на земљи, уместо крста — петокраку и пионирску мараму, уместо икона Лењинове бисте, уместо крштења пријем

Сведочење једне иконе

На главном делу иконе налази се сабор светих, које је Бог прославио. У средишту је Царска Породица, која оличава начело врховне власти, супротстављене хаосу. У позадини иконе види се храм Христа Спаситеља, срушен по наређењу безбожника 1931, а коначно обновљен 2000. године, символ распећа и васкрсења Свете Русије. На врху иконе представљена је победничка Црква у деизисном чину — поклоњења Христу, који седи на престолу благосиљајући мученички подвиг. Иза светих и апостола

у пионире, комсомолце, партију, уместо светаца — хероје социјалистичког рада, уместо васкрслог Христа — Лењинову мумију. Петокрака је вишезначно окултни симбол — у јудаизму то је звезда Соломона, у масонским ложама кључно знамење ове тајне организације, у средњовековним јересима, попут катарске, застава мржње према традиционалним облицима живота и сан о хиљадугодишњем царству човековом на земљи. Срп је симбол неизбежне смрти, који је био у рукама Плутона, цара подземног света. У средњем веку смрт је, ако се сећате, представљана са српом у руци. Чекић је масонски инструмент изградње Соломоновог храма и симбол власти над друштвом. Лењинов маузолеј, у који је смештена злокобна мумија, грађен је по узору на степенасте пирамиде Месопотамије и Мексика, а тамо су, зна се, приношене и људске жртве. Да ли је случајно да су, у име `светле будућности`, после 1917. побијени милиони: царска породица Романових, грађански слој, козаци, сељаци, дворјанство, а најпре људи хришћанске вере? Рецимо, само 1937. ухапшено је 162 500 делатника Руске православне цркве, а стрељано њих 89 600. Русија је пре доласка бољшевика имала 80 000 храмова и капела, да би их уочи Другог светског рата остало стотинак. Имала је хиљаду манастира, да би сви до једног били затворени. Кад је Стаљин решио да се обрати Цркви ради помоћи у Великом отаџбинском рату, само тројица епископа су били на слободи.” А све је почело од тврдње Маркса и Енгелса да је „религија опијум за масе”. (Алексеј Комов, Бес антихришћанских сила усмерава се на Русију, <https://www.geopolitikamagazin.com/sr—cyril—rs/intervju/2014—09—23—09—07—55>, приступљено 31. 3. 2024).

првог века представљени су руски свеци — од Светог Владимира до Светог праведног Јована Кронштатског, чиме се сведочи непрекидност руске светости. У средишту иконе су есхатолошки портрети мученика и исповедника вере, пострадалих од болшевика.

На првом окну иконе је представљено мучеништво у далеком северном Соловјецком манастиру, који су комунисти претворили у концентрациони логор за епископе, свештенике и вернике. На икони је изображена и манастирска црква посвећена Голготи, у којој су вршене масовна погубљења.

На другом окну је представљен свештеномученик митрополит Петар (Пољански), Месточувар патријаршијског престола после упокојења Светог Тихона Исповедника, патријарха московског и све Русије. У горњем делу окна он је насликан по сачуваној фотографији, како седи у далеком сибирском зимовнику Хе, а иза њега се види Ледено море. Читав свечев лик изражава несаломиву духовну силу, чак и када га убијају, што је представљено у доњем делу слике.

На трећем окну је Свештеномученик Венијамин, који је, са својим духовним саборцима, пружио отпор одузимању црквених драгоцености које је наредио Лењин 1922, тобож у име спречавања глади. Њему болшевици суде. Судија га лажно оптужује, а владика благосиља гонитеље.

На четвртом окну је страдалничка кончина двојице праведника — свештеномученика Андроника, епископа пермског и соликамског и свештеномученика Гермогена, епископа тоболског и сибирског. Оба су пострадала у јуну 1918. Архиепископ Андроник је жив закопан, а архиепископ Гермоген је бачен у реку с каменом о врату.

Разарање једне од највећих руских светиња, Тројице — Сергијеве Лавре, тема је петог окна. На њој се види скрнављење моштију Светог Сергија Радоњешког и изгон монаха из обитељи. То се десило 1920. године, а

1937. стрељан је старешина Лавре, архимандрит Кронид, оптужен за „заверу”.

Године 1918, у јулу, у јаму покрај града Алапајевска бачена је преподобномученица Јелисавета, сестра последње руске царице Александре. С њом су бачени и кнежеви Сергеј и Владимир Палеј и још неколико кнежева рода Романових са слугама, као и монахиња Варвара, њена келејница. Последње речи Свете Јелисавете биле су: „Боже, опрости им јер не знају шта раде”.

На седмом окну представљен је патријарх сверуски, Свети Тихон Исповедник, заточен у Донском манастиру, како излази да благослови народ.

Убиство Царске Породице је тема осмог окна. Цар у рукама држи болесног сина. Светли ликови Романових дати су на тамној позадини подрума дома Ипатјева, где је злочин извршен. Светлост је јача од таме, Бог од ђавола.

Девето окно представља праведнике побијене на полигону НКВД-а Бутово, у близини Москве. На десетине хиљада невиних овде су стрељани тридесетих година прошлог века, међу њима и мноштво епископа и свештеника. Сада се на том месту налази храм Светих Новомученика земље руске.³

3 Најмлађи стрељани, Миша, имао је само тринаест година, и био је беспризорник, дете без родитељског старања. Убили су га јер је украо две векне хлеба. Пошто смртна казна није могла да буде спроведе пре петнаесте године, изменили су му датум рођења. Неке су стрељали и за мање — један је имао тетоважу Стаљиновог лика на ноzi. Убијане су и целе породице, од пет до девет чланова. Људе су довозили око један увече у фургонама за робијаше, и уводили их у нарочиту бараку, тобож због „санитарног поступка”. Пре стрељања, проверавали су идентитет по фотографијама, а затим су жртве, једну по једну, приводили целатима у суседној каменој згради, који су, да би се спремили за свој крвави посао у име „светлије будућности”, по целу ноћ пили вотку. Жртве су одвођене у дубину полигонског простора, а затим су вршили пресуде, које нису

На десетом окну представљени су праведници у које пуцају бољшевичке хорде. Одмах после револуције, народ је кренуо у литије — крсне ходове сведочећи веру — и у тај народ чекисти и црвеноармејци су без зазора пуцали. Праведници су одевени у црвене одежде, јер је црвена боја — боја мученичка.

Једанаесто окно показује страдалничку и сведочанску смрт Свештеномученика Владимира, митрополита

доносили судови, чак ни преки, него тројке НКВДа. Стрељали су осуђене изнад јама, које су копали булдожери (три метра дубине, сто и више метара дужине). Углавном су им пуцали у потиљак из пиштоља, а кад се ров напуни, булдожери су га затрпавали. Пијане целате су одвозили у Москву, и сутрадан се све понављало. Дневно је убијано по триста и више људи. Приликом истраживања, стручњаци су у једној сонди од свега дванаест квадратних метара нашли остатке 149 жртава. Ни данас се не зна колико је људи тачно побијено. Постоје прецизни подаци само за период од августа 1937. до октобра 1938: 20 761 људско биће. Стрељало се до почетка педесетих година 20. века. Највећи број убијених је из Москве и Подмосковља, али их има и са других континената. Тако је стрељан извесни Џон из Јужне Африке, који је веровао у изградњу комунизма и дошао у Стаљинов СССР. Најстарији познати стрељани је митрополит петроградски (у оно време лењинградски) Серафим Чичагов, из аристократске куће, херој боја на Плевни, награђен за ратни подвиг златним оружјем од цара, духовни син Светог Јована Кронштатског и писац летописа поштовања Серафима Саровског, на основу кога је обављена канонизација великог светилника Руске Цркве 1903. године. Када су га последњи пут водили у тамницу из које је пребачен на бутовски полигон и стрељан, по њега је дошла хитна помоћ са носилима, јер више није могао да хода. Поред митрополита Серафима, побијено је много православних, од епископа до мирјана, а 330 њих је канонизовано. Старешина бутовског храма Новомученика земље руске, протојереј Кирил Каледа, каже: „Наравно да се благодат Божја не мери цифрама, али на канонској територији Руске Православне Цркве нема места на коме се налази више моштију Божјих угодника него што је то овде”. (Видети: Бутовский полигон. Земля, где покоятся сотни святых, <https://foma.ru/butovskiy—poligon.html>)

кијевског, кога су, првог од руских епископа, револуционарни безаконици убили на Украјини, почетком 1918. И он се молио за своје непријатеље.

На дванаестом окну видимо безимену свету жену са својом децом. Многе такве жене, сестре свештеника, као и монахиње, страдале су у логорима и тамницама. У најтежим годинама, ако су биле на слободи, оне су васпитавале децу у страху Божјем и честитости. Такође, овде је представљен свештеник кога бољшевици одводе са Литургије, право из олтара.

Четрнаесто окно представља разарање Саровске обитељи и отимање моштију Светог Серафима Саровског.

На петнаестом окну дат је Свештеномученик Кирил, митрополит Петроградски, који се није мирио са понижењем Цркве и њеном сарадњом са совјетским режимом. Он је окренут према нама и благосиља нас, док безбожници пуцају у њега.

Тако је, на икони Новомученика земље руске, потврђена непобедивост Цркве свуда и у сваком времену. Мучени и убијени на земљи постали су молитвеници пред Богом на небесима.

Серафим Роуз, амерички подвижник Руске заграничне цркве

Један од оних који су дубоко осетили смисао руског новомучеништва, и његов значај за Цркву и свет, био је православни Американац, јеромонах Серафим (световно име му је било Јуџин) Роуз (1934—1982). Прошавши пут обраћеника, од протестантизма у коме је рођен, преко ничеанског ниҳилизма, зена и таоизма, почетком шездесетих година 20. века обратио се у православно хришћанство и почео да мисионари, са благословом епископа Јована Максимовића (Светог Јована Шангајског

и Санфранцисканског). Са јеромонахом Германом (световно име Глеб) Подмошенским основао је, у шумским областима Калифорније, покрај места Платина, манастир Светог Германа Аљаскинског, у коме се подвизавао и писао духовну литературу, издајући часопис „Православна реч” и духовно руководећи многим обраћеницима. Као припадник Руске Заграничне Цркве, која је настављала традиције Цркве у Русији пре револуције, настојао је да сведочи о страдању хришћана под комунизмом у Совјетском Савезу, што Московској патријаршији, због положаја у коме се налазила, није било могуће.

Отац Серафим је, сведочећи то својом мишљу и делом, истицао да више воли Русију него Византију јер је Русија била средиште Трећег Рима, који је пружао отпор антихристовским силама све до мученичке кончине последњег цара, Николаја Другог. Русија је, у својим писцима и филозофима, попут Достојевског и Кирјејевског, по оцу Серафиму, развила „дубоку православну философију живота и историје насупрот планетарном богоодступништву”.⁴

По јеромонаху Дамаскину (Кристенсену), писцу Роузове биографије, „он је био убеђен да су руски Новомученици, којих је бројчано било далеко више од ранохришћанских мученика, најважнија појава двадесетог века, и осећао је да њихова прича мора да буде испричана”.⁵

Два су Божја дара људима — страдање за Христа у Русији и слобода говора на Западу, да се о томе може сведочити, говорио је отац Серафим. Он је од 1969. у часопису „Православна реч” објављивао житија нових сведока Христових, надајући се да ће она пробудити успаване западне хришћане из духовног дремежа и антиаскетске

4 Јеромонах Дамаскин: Отац Серафим Роуз — житије и дело у три књиге, део други, превели Матеј Арсенијевић, Јелена Бојовић, Милена Весић, монах Ромило Хиландарац, манастир Хиландар, 2007, 376.

5 Исто, 377.

летаргије. Примери руских новомартирских житија могли су свакога да усмере ка истини и правди вечнога живота, само ако је тај неко отворен и спреман да чује. Руски сведоци правде небеске су били живи докази да је, благодаћу васкрсења, могуће сачувати веру у држави која је проглашавала „безбожне петољетке”, са циљем да се име Божје заборави у Совјетском Савезу, тобож заувек оствареној утопији социјалне правде и једнакости. Тако је свештеномученик Илија Четверухин говорио супрузи: „Знаш, моје се срце разбуктало љубављу према Христу. Овде сам, коначно, схватио да од Христа нема ничег бољег и ничег лепшег. Умрећу за Њега!”⁶

У доба страдања Цркве у Русији показало се да атеистичка учења, попут дарвинизма, која су на Западу масама била наметана суптилније и мање насилно, углавном путем пропаганде и школског система, могу постати опасно оружје за борбу против верујућих у антихришћанској тамници каква је саграђена у Русији претвореној у Совјетију. Ту књишке полемике нису помагале: са таквим учењима морала се водити мученичка — сведочанска — борба.⁷

6 Исто, 379.

7 Комунисти су тврдили да Бог није сторио човека, него да је човек настао од мајмуна. Новомученици су, до крви, бранили веру у Бога Творца. Преподобномученику Варлааму (Никољском) (+1937) у време испитивања, иследник је поставио овакво питање: „Ви сте међу децом, ученицима, покушавали да водите религиозну пропаганду? Пре свега говорили сте о томе да у школама лажно објашњавају настанак човека?” На ово је свети одговорио: „Прошле године, када сам пролазио поред школе, обратио ми се ученик са питањем како је настао човек, рекавши да је учитељ на часу говорио о томе да је човек настао од мајмуна, и питао ме је, шта ја мислим, а ја сам на то одговорио да је настао од Бога”. У то исто време други светилник Христове вере, свештеномученик Николај (Покровски) (+1937) такође је на ислеђивању одговорио: „Ја сам човек религиозан, никада се нисам одрекао, нити ћу се одрећи својих убеђења, без обзира на то што се религија

Питање сергијанства

Положај Цркве у Русији био је такав да је совјетска власт верне, свештенство, монаштво и епископе дуго убијала и затварала у логоре, а затим је епархије и парохије, верска училишта и издаваштво, ставила под сурову контролу. Ропство је, на први поглед, било добровољно: Московска патријаршија је, преко свог епископата и званичника у мантији, порицала присуство прогона, и доказивала, пре свега на Западу, да су сведочења какво

разилази са науком. Да узмемо питање чак и о настанку човека; ја доказујем вернима и убеђен сам у то да је човека створио Бог, а наука говори супротно”. Преподобноисповедник Гаврил (Игошкин) (+1959) за време испитивања по оптужби да игнорише науку, одговорио је: „То није истина, ја науку волим и цео живот учим, а и другима саветујем да уче, јер је учење — светлост, а неучење — тама... (Али) о стварању живота и човека на земљи ја сам говорио, како је написано у Светом Писму, а другачије и не могу рећи”. У то исто време, сведок који је седео у истој ћелији са свештенумучеником Павлом (Андрејевим) (+1937) говорио је да је „свештеник Андрејев... говорио да совјетска власт проповеда Дарвиново учење, да је човек настао од мајмуна, а то је богохулство и лаж”. Још пре поменутих Новомученика, то исто је говорио свештенумученик Владимир (Кијевски) (+1918): „Тек у данашње време је себи нашла место таква дрска философија, која обара људско достојанство и труди се да свом лажном учењу обезбеди широко распрострањивање. То учење говори да човек није настао из Божјих руку. У бесконачном и постепеном преласку од несавршеног ка савршеном, он се развио из животињског царства. И као што животиња има мало душе, тако исто и човек... Колико неизмерно дубоко све то унижава и жалости човека! Са највишег степена у реду створања, човек се спушта на једнаки ниво са животињама... Нема потребе да се такво учење оповргава на научним основама, иако је то лако учинити, јер неверје уопште није доказало своје претпоставке”. За веру у Христа, а против комунистичке мајмунологије, људи су били спремни да дају живот. (Јуриј Максимов, Руски новомученици и Дарвин, превео Станоје Станковић, <https://svetosavlje.org/ruski—novomucenici—i—darwin/>, приступљено 31. 3. 2024).

је, између осталог, било и оно Александра Солжењичина, само дисидентска антисовјетска пропаганда. Руска Загранична Црква је, са своје стране, показивала и доказивала да прогони верних постоје, и да су веома сурови, то јест да совјетски систем није само секуларан (што се може подносити ако постоји слобода вероисповедања), него и богоборачки.

Једно од кључних питања са којима се отац Серафим Роуз суочавао је питање сергијанства, као покушаја политикантског мирења са безбожјем Совјетског Савеза, које није донело престанак прогона Цркве.⁸

8 Историچار Цркве Владислав Пузовић о декларацији митрополита Сергија, заменика Месточувара патријшијског престола, у логор заточеног и касније убијеног митрополита Петра (Пољанског), који је (Сергије) био на слободи у доба најжешћих прогона Цркве, каже да је то био покушај да се 1927. године направи, макар и болан, компромис Цркве са совјетском влашћу. Сергије је покушао да се у потпуности огради од Руске Заграничне Цркве и антикомунизма, називајући успехе и радости совјетске власти успесима и радостима православних верника: „Најконтроверзнији делови Декларације тичу се оних делова текста у којима је изражено разумевање за дотадашње поступке бољшевика према Цркви, оправдавано њихово преузимање власти у Русији и изношени конкретни модели за исказивање лојалности режиму. непријатељски однос бољшевичког режима према Цркви правдан је `неповерењем`, које је окарактерисано као `природно и праведно`, имајући на уму непријатељску делатност неких црквених великодостојника према бољшевицима. Овде се, на првом месту, имала на уму делатност избеглих руских архијереја, од којих је већина била у саставу Руске заграничне Цркве, са седиштем у Сремским Карловцима. Исказан је став да долазак бољшевика на власт у Русији није био плод случајности, већ израз Божје воље, да је њихова власт законита и да јој се као таквој, по апостолској заповести, треба покоравати, и то „не само због страха, већ и по савести”. Ставови по којима је могућ опстанак црквене организације у Русији без споразума са бољшевицима, названи су „занесењаштвом”, а ставови који су опстанак Цркве везивали за опстанак монархије одбачени су као нереални. Питању исказивања лојалности

Отац Серафим је сматрао да је сергијанство кључно искушење за будућност Цркве, не само у Русији, него у

према бољшевичком режиму посвећена је нарочита пажња у Декларацији. После изражене захвалности властима за „пажњу према духовним потребама православног народа” и уверавања да Црква неће злоупотребити указано поверење, наглашена је потреба исказивања лојалности властима од стране православних хришћана „не само на речима, већ на делу”. Сви чланови Цркве су позвани да прихвате Совјетски Савез као своју отаџбину „чији (отаџбине — прим. аут.) радости и успеси јесу наше радости и успеси, а неуспеси — наши неуспеси”. Сваки удар на Совјетски Савез имао се сматрати ударом на Руску Цркву. Део Декларације, у коме је најконкретније изнесен план за исказивање лојалности совјетским властима, тицао се Руске заграничне Цркве, и њеног антибољшевичког деловања, које је по виђењу аутора текста, представљало озбиљну препреку нормализовању односа између Цркве и режима у Совјетском Савезу. Осуђујући антисовјетска иступања заграничног руског клира, која су отежавала положај Цркве у Русији и изазвала расколе у руском црквеном заграничју и позивајући се на одлуку патријарха Тихона из 1922. година о укидању руске заграничне црквене управе у Сремским Карловцима, митрополит Сергије је затражио од руских заграничних клирика да писмено потврде лојалност бољшевичком режиму. Ово је поставио као услов њиховог останка у саставу Руске Цркве. Свим руским клирицима, у Русији и иностранству, који се не слажу са црквеном политиком исказаном у Декларацији, препоручено је да се привремено повуку са својих положаја у Цркви. Да би се одагнале сумње у исправност изнетих ставова, на неколико места у тексту, истакнута је приврженост аутора Православној Вери и Предању, канонском и богослужбеном поретку Православне Цркве. На крају се истиче уверење да ће ускоро бити омогућено одржавање Другог помесног сабора Руске Цркве, на коме ће бити изабрана стална црквена управа и пресечени бројни расколи широм Русије” (Владислав Пузовић, „Московска патријаршија и комунизам у XX веку: декларација митрополита Сергија (Страгородског) из 1927. године и њена рецепција почетком XXI века“, *Српска теологија данас*, 2014 (30. мај), Православни Богословски Факултет, Београд, 2015, 11—21, <https://bfspc.bg.ac.rs/wp-content/uploads/pdf/std/2014/std-2014-01.pdf>, приступљено 31. 3. 2024).

целом свету. По њему, то је губитак укуса православља, навикнутост на црквеност као обичајност, замењивање Тела Христовог пуком земном организацијом, поимање да се благодат и Свете Тајне дају „аутоматски”. То је, по речи апостола Павла, обличје побожности лишено силе. Амерички подвижник је говорио: „Сергијанство се није пројавило само у избору црквене политике, оно је, по својој суштини, много порочнија појава. Сергијанство је издаја Христа по својој сагласности са духом времена и овога света. Сергијанство је било та неизбежна последица, којој је привела црквена политика, која се владала земном логиком а не разумом Христовим.”⁹

По духовном учитељу оца Серафима, архиепископу Аверкију (Таушеву), „Православље није само нека врста световне организације коју возглављују патријарси, епископи, свештеници, предводници свештенства Цркве, која се званично назива православном. Православље је мистично тело Цркве на чијем челу је сам Христос. Црква се не може у потпуности изместити из света, јер људи који је сачињавају још увек живе на земљи. Стога је световни елемент у Њеној структури и спољашњој организацији — неизбежан. Но ипак, што је мање тог световног елемента биће боље за Њене вечне циљеве. У сваком случају, световни елемент не би требало да затамни или надвлада духовни елемент, а то је питање спасења душе и вечног живота, ради чега је Црква и основана и због чега и постоји.”¹⁰

Отац Серафим је писао: „Историја XX века нам је већ показала да не можемо да очекујемо превише од црквене организације. Осим присутних јереси и световни дух је веома ојачао. Архиепископ Аверкије (...) и наш епископ Нектарије су нас упозорили да се припремимо за доба

9 Отац Серафим (Роуз): Нада, <https://xn—80aaaahbp6awwhfaeihkk0i.xn—c1avg.xn—90a3ac/index.php/ctenie/vera—svetih/1663—serafim—rouz—nada>, приступљено 31. 3. 2024.

10 Исто.

катакомби које следе, када благодат Божија може бити чак и одузета од црквене организације и само издвојене групе верника ће остати. Совјетска Русија нам већ даје пример онога што можемо да очекујемо — само најгоре, док не дође боље време.”¹¹

Оно што се видело у Совјетском Савезу оца Серафима није лишавало наде, јер Цркву Христову, макар и гоњену, антихрист не може уништити. Ипак, сматрао је да потчињавање Цркве богоборачкој власти да би се конзервирао само привид црквености није и не може бити пут православних.

Надсветовна логика

Важно је не прихватати земну логику очувања организације која поништава органско начело истинског хришћанства, засновано на надразумној благодати Великог Архијереја Христа. Једном америчком обраћенику отац Серафим је писао: „Не веруј свом уму превише. Мишљење треба да се обликује кроз страдање. У супротном неће одолети искушењу ових окрутних времена. Не верујем да ће они који размишљају само логички бити са Христом и Црквом Његовом у данима који долазе.”¹²

Цркву чува Дух Свети, што се видело у Русији, када су обновљенци (модернисти и обожаваоци комунизма) хтели да преузму власт: „Ово самоочување и континуитет православног предања није нешто што потребује асистенцију бриљантних теолога него је резултат неометане католичанске свести Цркве која је присутна од само Њеног установљења. Та католичанска свест је очувала пуноћу руског православља двадесетих година про-

---

11 Исто.

12 Исто.

шлог столећа када су Цркву и многе њене водеће јерархе и богослове задесиле екстремне реформе „Живе цркве”. Реформистички програм отпадничке „Живе цркве” или обновљенског покрета у Русији, укључивао је залагање за ожењене епископе и други брак клирика удоваца. Иста католичанска свест је и данас присутна и наставиће да чува Цркву Христову кроз сва искушења савременог доба као што чини већ скоро две хиљаде година.”¹³

Отац Серафим је, управо зато што је веровао у непобедивост силе Господње, а не у световне компромисе са христофобима на власти, своју мисионарску пажњу поклањао житијима руских новомученика, који су доказали да Црква опстаје и у најтежим прогонима. Он је нарочито поштовао епископа Дамаскина (Цедрика), који је послат у логор јер није признавао декларацију митрополита Сергија. Владика Дамаскин је писао: „Она деца Христова, која нису поклекла под притиском жестоког сатанског напада и није их осакатио велики бродолом, су свесна ситуације и са потпуном смиреношћу и самопоуздањем ће почети да граде истинску Цркву Христову на постојећим темељима, без додатне нервозе, без додатног кукања, јер ће процес градње обухватити и целокупни смисао њиховог живота. (...) Зар човек треба да одступи пред нападом милитантног атеизма? Ни случајно. Без обзира на то колико нас је мало, сва сила Христових обећања која се тичу непобедивости Цркве остаје са нама. Христос је са нама, Онај Који је победио смрт и пакао. Историја хришћанства нам показује да су у периодима када су искушења и јереси узурпирале Цркву носиоци хришћанске истине и њени следбеници били малобројни, али је ова неколицина жаром вере своје и ревносим следовањем Истине постепено запалила све. Иста ствар ће се десити сада ако нас неколико испу-

---

13 Исто.

нимо своју дужност пред Христом и Црквом Његовом до краја. Неустрашиво исповедање вере и наде и чврсто следовање законима Цркве је најубедљивије побијање сергијанског извитоперења и непремостива препрека за непријатељске силе које су уперене против Цркве. „Не бој се мало стадо, јер би воља Оца вашег да вам да царство.” (Лк. 12,22).¹⁴

Владика Дамаскин је сматрао (а отац Серафим је ту идеју преузео од њега) да је питање декларације митрополита Сергија у ствари суштинско питање сукоба Цркве као организације и Цркве као организма.¹⁵

14 Исто.

15 Чак и у најтежим условима новомученици су доказивали да је Црква могућа као Тело Христово, распето и васкрсло. Споља окови, изнутра слобода — то је био пут. Тако је било и на Соловкам, у манастиру на леденом Северу Русије који су комунисти претворили у логор. Ево како описује такав један догађај слободе у оковима свештеник Павле Чехранов, који је, у недовршеној логорској пекари, служио службу са владикама Иларионом (свештенотучеником) и Нектаријем: „Нашавши се унутар зграде, изабрали смо зид који нас је више скривао од погледа пролазника и чврсто смо се прибили уз њега; с лева владика Нектарије, у средини владика Иларион, а ја с десна.

— Почините — проговори владика Нектарије.

— Јутрење? упита владика Иларион.

— Не, све по поретку, од полуноћнице — одговори владика Нектарије.

— Благословен Бог наш... — тихо изговори владика Иларион.

— Волноју морскоју... — запевамо ми полуноћницу.

И чудно, чудно су одјекивале у нашим срцима те речи које дубоко дирају душу: „Гонитеља, мучитеља под земљом сакривши...” И сва трагедија фараона прогонитеља у тим нарочитим приликама урезивала су се у наша срца дубоко као никада до тада. Бело море с белим леденим покровом, подне греде на којима смо стајали као за певницом, страх да нас стражари не примете. А срце је дисало радошћу што се пасхална служба одржава, упркос строгом наређењу команданта. Отпевасмо полуноћницу. Архиепископ Иларион благослови јутрење.

Московска патријаршија и катакомбни покрет

Боље је, сматрао је амерички православни подвижник, отићи у катакомбе него се одрећи Христа као, по Светом Николају Жичком, Неуједначитеља и Неуједначивог, Који је у овај свет донео духовни мач, да раздвоји добро од зла и светлост од таме. Постоје компромиси који непосредно воде у издају. Хришћанин мора бити бескомпромисан ако жели да остане одан свом Творцу и Испушитељу.

Отац Серафим је, опитујући православни подвиг као верност Предању, поштовао надљудски покрет ка Христу оних који нису хтели да праве компромисе са бољшевицима. Неки од њих су као прибежиште имали илегалну катакомбну Цркву која, по Роузу, „није супарничка „црквена организација” која захтева од верника да буду следбеници неког другог епископа, већ је, пре свега, предањски носилац *верности Христу*, који надахњује вернике да према Цркви и њеној организацији имају другачији однос од оног односа који превладава у већем делу православног света”.¹⁶ Ипак, то не значи да је званична Црква Совјетији безблагодатна пустиња: отац Серафим се држао умереног става оних катакомбника

— Да васкрсне Бог и развеју се непријатељи Његови... — не рече, већ прошапта, загледајући се у ноћну маглу, владика Иларион.

Запевасмо ‘Христос васкрсе!’ Да ли да плачем или да се смејем од радости, мислио сам. И тако сам хтео да отпевам дивне ирмосе гласно! Али опрезност нас је обуздавала. Завршили смо јутрење.

— Христос васкрсе! — рече владика Иларион и ми се сва тројица целивасмо.” (Јеромонах Дамаскин Орловски, *Житија руских новомученика; Књија сѣрадања и ушехе*, превод Зоран Буљугић, <https://svetosavlje.org/zitija—ruskih—novomucenika—knjiga—stradanja—i—utehe/>, приступљено 31. 3. 2024.)

16 Исто, 380.

који нису порицали присуство Светих Тајни у Московској патријаршији.¹⁷ Говорио је: „Било је у Московској

- 17 Приликом канонизације новомученика, Руска Православна Црква је имала разумевања за оне епископе који нису подржали декларацију митрополита Сергија, али су остали у општењу са митрополитом Петром; наравно, за канонизацију су предложени и они који са митрополитом Сергијем нису прекидали општење. Из перспективе свето предањске прошлости, и једни и други су, на основу канона Цркве и свог расуђивања, имали право: „У делима „десних” опозиционара, који се често називају „онима који не помињу” не могу се запазити злонамерни, искључиво лични мотиви. Њихови поступци су били условљени бригом за добробит Цркве, коју су схватили на свој начин. Као што је добро познато, „десне” групације су се састојале од оних епископа и њихових следбеника међу свештенослужитељима и мирјанима, који се нису слагали са црквено-политичком линијом Заменика Патријарашког Месточувара, митрополита (касније Патријарха) Сергија, којег је одредио митрополит Петар. Они су прекинули да помињу име Заменика на богослужењу прекидајући на тај начин канонско општење с њим. Али, прекинувши општење с Замеником Месточувара, они су, као и сам митрополит Сергије, признавали за поглавара Цркве митрополита Петра — Месточувара Патријарашког Престола. Зато се за канонизацију предлажу и „десни” опозиционари, као што су митрополит Казански Кирил (Смирнов, 1863—1937) и епископ Глазовски Виктор (Островидов, 1875—1934). Комисија предлаже да се збору светих после већ канонизованог митрополита Серафима (Чичагова, 1856—1937) и архиепископа Тадеја (Успенског, 1872—1937), прибroje они архипастори и пастири, који никад нису раскидали општење с законитом црквеном влашћу коју су представљали Петар (Пољански; 1862—1937) и Сергије (Страгородски, 1867—1944) и чији праведни животи су били крунисан мученичком смрћу 30—их година. На пример: архиепископ Калушки Августин (Бељајев, 1886—1937), архиепископ Семипалатински Александар (Шчукин, 1891—1937), епископ Белгородски Антоније (Панкејев, 1892—1938) и други.” (Реферат Митрополита Крутицког и Коломенског Јувеналија, председника Синодалне Комисије за канонизацију светаца, *Љубав је јача од смрти: Свети цар Николај Друи, Света царица Александра и мученици дома Романових* (житија, поуке, страдања и чуда); треће,

патријаршији и епископа — издајника... Али, у истој тој Патријаршији све је више свештеника који не учествују у овој издаји”.¹⁸

Истицао је пример свештеника Димитрија Дудка, који је настојао да, у оквиру Московске патријаршије, сведочи истину: „Он погађа право у суштину ствари када говори да не би требало да од владика и наших духовника правимо `папе`, о томе да свако треба да мисли за себе, уместо да се стално препушта другима”.¹⁹

Гледајући страдално православно хришћанство у Русији под комунизмом, отац Серафим је сматрао да питање екуменизма и апостасије, који су захватили званичне кругове Московске патријаршије, не може свести на догматско — канонски апстракционизам, него све мора да се посматра духовно. Ако врхови греше, народ се бори да остане веран Богу и себи. Екуменизам и апостасија нису поробили срце Цркве.

Отац Серафим се трудио да сведочи и о припадницима лаоса, народа Божјег, који се нису мирили са совјетском окупацијом Московске патријаршије. Пишући о Лаву Регелсону и Борису Талантову, који су се антицрквеном злу супротставили у доба Брежњева, Роуз није заборављао да нагласи да је Талантов умро у затвору 1971. Ови људи јесу били у званичној Цркви, а не у илегалним и од очију већине скривеним „катакомбама” (које су загранични „зилоти” једино и признавали, тврдећи да је Московска патријаршија у стању безблагодатне „сергијанске јереси”), али нису били спаљене савести, него су дизали глас у одбрану слободе религиозног живота, због чега су затварани и про-

---

измењено и допуњено издање, приредио Владимир Димитријевић, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског, Београд, 2019, 721).

18 Јеромонах Дамаскин, Исто, 381.

19 Исто, 382.

гањани. А где је христолико страдање, тамо је, по Роузу, истина праве вере.²⁰

Бавећи се Гулагом и логорологијом СССР-а из хришћанске перспективе, отац Серафим је истицао да комунизам јесте озбиљна и опасна идеологија, која је своје ваплоћење нашла у комунистичким целатима. Солжењициново дело о логорима показало је како је наступио тријумф нихилизма, који је најавио Ниче, при чему је Роуз тврдио да је „Архипелаг ГУЛАГ” права историја 20. века: „Историја је оно што се збива у душама људским које се опредељују за добро или за зло, што се, тек онда, пројављује у спољашњим догађајима”.²¹

Запад који не разуме

По америчком подвижнику, комунизам је у суштини напредовање револуционарног атеизма, коме су се супротставили, али епизодно, нацизам (из зависти) и Запад (из лицемерја). У наводно слободним земљама, сматрао је Роуз, суштину превратничког нихилизма који би да, у Совјетском Савезу и другде, оствари утопију бескласног друштва још увек нико озбиљно не схвата.

Када је бивши КГБ гонитељ хришћана, Сергеј Курдаков, пребегао у Канаду и сведочио о свом обраћењу у хришћанску веру, које је доживео сусревши кротке и љубвеобилне хришћане, што су крволоштво праштали

20 Канонизациона комисија Руске Цркве је ово имала у виду: „У годинама прогона Цркве заједно с архипастирима и пастирима пострадао је и мноштво мирјана; многи од њих су остварили мученички подвиг, проливши крв за Христа; било је још више оних који су подвргнути хапшењима, затварањима у тамнице, који су робијали у логорима због исповедања православне вере и у њима завршавали живот.” (Љубав је јача од смрти, 722)

21 Јеромонах Дамаскин, Исто, 383—384.

чак и њему, целату, објавио је књигу „Опрости ми, Наташа”. У њој је описао своје искуство претварања из Савла христовитеља у Павла христољупца. Отац Серафим је о западној рецепцији ове књиге писао: „Колико је Американаца уопште у стању да замисли стварност једног система у коме младића хвале и унапређују зато што је окрвавио руке, тукући оне који верују у Бога? Колико је Американаца уопште способно, макар да наслути, како лако иста ствар може да се догоди и овде?”²²

Амерички мисионар је веровао да се све са Истока мора десити и на Западу — отпадија од Бога је незауствљива, а она води у крвопролиће: гоњени ће бити сви који остану верни Христу.

Свештеник Димитрије Дудко: искушења сведочења у СССР

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 20. века у Московској патријаршији оглашавао се свештеник Димитрије Дудко, који је, због својих отворених иступања против званичног атеизма, био на удару и државних и црквених власти. Око њега су се окупљали многи млади боготражитељи, што је совјетским апаратчицима нарочито сметало. Они су вршили притисак на патријарха Пимена да не дозволи Дудку да се превише „размахне”, па га је црквена власт слала на ободу Московске епархије, у удаљене области и села. Ипак, његове проповеди стизале су на Запад, и радо су штампане у руском граничној. Дудко је имао храбрости да велича страдање Царских Мученика и да помиње оне који су, у доба сурових прогона, дали животе за Христа.

---

22 Други том, 385.

Случај свештеника Димитрија Дудка оцу Серафиму био је веома важан, јер је он провео осам и по година у логору, али није изгубио хришћанску љубав. Дудко је говорио: „Политичари увек калкулишу, но, као што видите, ја то не чиним. Ја иступам, ризикујући сопствени живот и животе своје породице. У мојим речима нема политике. Нема непријатељства, нити клевета, нема никаквих скривених намера. Само бол. Бол за сваког и за све. Ничег више ту нема”.²³

Отац Димитрије је у Совјетском Савезу био на удару комуниста, а на Западу су га нападали „суперисправни” припадници Руске Заграничне Цркве — тако их је звао отац Серафим, сматрајући да ова „суперисправност” није знак истинољубља, него апстракционизма који не жели (или не може) да замисли како изгледа стварни живот у држави која ратује против Христа и хришћана. „Суперисправни” су тврдили да је Дудко екумениста и сарадник КГБ-а, и да, ако и умре у затвору, не може бити објављен као истински сведок вере, пошто се налази у „сергијанском расколу”. Неће бити мученик, него самоубица.

Пред Олимпијаду у Москви 1980, свештеник Димитрије Дудко је ухапшен. У јануару те године, оптужен је за антисовјетску делатност. У затвору није пређено само њему, него и његовој духовној деци, младим људима чија би будућност слањем у ГУЛАГ била запечаћена. После претњи иследника да ће се обрачунати са младима којима је био духовни отац, Дудко се сломио и обратио писмом патријарху Пимену, тврдећи да није проповедао против совјетске власти. Сличну изјаву је дао 20. јуна 1980. на телевизији, а сутрадан је, у часопису „Лењинградска правда”, објавио текст „Запад тражи сензације”, у коме су

---

23 Јеромонах Дамаскин, *Отац Серафим Роуз: жиџије и дело*, књига трећа, Манастир Хиландар, 2013, превод Јована Делић, Милена Весић, 264.

одрекао својих „клеветничких књига и чланака”. Објавио је и имена оних који су његове проповеди илегално износили из земље и штампали на Западу.²⁴

Отац Серафим је, после овог слома ревносног свештеника, устврдио да се Дудко није одрекао е хришћанске вере, него је изгубио веру у смисао сопствене мисије: „Нико ко има свест о црквеном животу у Русији не би могао да осуди оца Димитрија зато што се није придружио „Катакомбној Цркви”. Да је то урадио, то би било чудо, али се то од њега не може очекивати или захтевати.”²⁵

Знао је амерички подвижник колико је тешко под страшним притиском безбожничког тоталитаризма остати свој, макар и у слому. Али, није губио наду. Бог је Онај Који је у стању да подигне пале.

Будућност сједињења

Отац Серафим, иако припадник Руске Заграничне Цркве, писао је: „Наша Црква није у јединству са Москвом, али наша Црква то препознаје као привремену ситуацију, која ће се окончати када комунистичком режиму дође крај.”²⁶

Благодат Божја у тешким временима је налазила свој пут до људи чак и тамо где је то изгледало немогуће. Роуз је писао: „Отац Димитрије каже да је разговарао са једном особом из Катакомбне цркве. Том човеку су у потпуности биле ускраћене Свете Тајне јер у тој области уопште није било Катакомбне цркве. Он је на неки начин преживљавао, одржавао веру, био лојалан. Имао је духовни разговор са оцем Димитријем и према њего-

24 „Запад ищет сенсаций”, „Ленинградская правда” № 142(19884) от 22.06.1980 г., <https://arch2.iofe.center/case/6169>.

25 Исто, 262.

26 Отац Серафим (Роуз): Нада, Исто.

вим речима: „Након разговора са мном примио је Свето Причешће од мене.” Ако ову ситуацију посматрамо једнострано и сматрамо да је по сваку цену морао да се држи Катакомбне цркве можемо да кажемо да то није смео да уради, то јест, зато што је отац Димитрије био свештеник Московске Патријаршије. Али посматрано из свештеничког, духовничког угла у овим околностима поступио је исправно. Примио је Свете Тајне и Божију благодат како би се оснажио за даљу борбу. И отац Димитрије је потврдио да је након тога овај човек изненада оживео. Раније се борио само својом вољом без учешћа у Светим Тајнама. Када је примио Свете Тајне одједном је осетио, услед благодати Божијег деловања, како нов живот улази у њега. Да је наставио без Светог Причешћа ко зна шта би било. Можда би се на крају обесхрабрио и потпуно отпао од Христа.”²⁷

Дакле, у доба прогона, рационализам не помаже. Морају се наћи начини да се страдално православље сагледа у целини.

Дошла је 1988, хиљадугодишњица крштења Русије, и препород је кренуо. Године 1991, обретене су мошти Светог Серафима Саровског, скривене у једном од многобројних музеја атеизма, а 2000. године обављена је највећа канонизација у историји Цркве од Истока — преко хиљаду светих, међу којима су се, као звезде на небесима, издвајали новомученици предвођени Светим Царским Страдалницима.

Године 2007, после дугих преговора и усаглашавања, Московска патријаршија и Руска Загранична Црква су се ујединиле. Руска Загранична Црква је сачувала своју аутономију у оквиру патријаршије, али, као што је отац Серафим предвидео, радосно сусретање у Светој Литургији и причасном Путиру се ипак десило. Новомученици су измолили јединство.

---

27 Исто.

Свечи катакомби као узор за будућност

Александар Солжењин, кога је отац Серафим веома поштовао, говорио је Американцима да губитак хришћанских оријентира не може донети добро никоме, па ни њиховој моћној и богатој држави, која ће се, ако поништи сваки додир са духовним вредностима, на крају и сама зарити у блистање не само безбожја, него и богоборства. И то се, мало по мало, остваривало, да би данас постало сасвим јасно онима који имају очи да виде и уши да чују.²⁸

Отац Серафим Роуз је знао шта долази у Америку. Прозорљиви старац Игњатије Харбински је, тридесетих година XX века, говорио: „Оно што је сада почело у Русији, завршиће у Америци”. Зато је и књигу „Нови светитељи руских катакомби” посветио „мученицима хришћанима, данас у Русији, сутра у Америци”. Говорио је да нас чекају тамнице и прогони, и да су неизбежни ако желимо да останемо верни Богом установљеном поретку света, на који напредује глобализоване силе зла.

„Нови светитељи руских катакомби” изашли су из штампе пред саму смрт оца Серафима. У књизи је цитиран владика Дамаскин, који је рекао: „Без обзира колико нас је мало, сва сила Христових обећања која се тичу непобедивости Цркве остаје са нама. Христос је са нама”.²⁹

---

28 David Curry, *Are American Christians on the path to severe persecution for their faith?*, <https://religionnews.com/2022/09/19/are-american-christians-on-the-path-to-severe-persecution-for-their-faith/>; William Wolfe, *Yes, Christians are being persecuted in America. Here's how we can respond*, <https://www.christianpost.com/voices/yes-christians-are-being-persecuted-in-america.html>.

29 Исто, 352.

Највећа тајна новомученика Христових је њихова радост, која се пројављивала и у тренуцима страдања. То је оно што су људи на Западу, огрезли у нихилизам, сасвим заборавили.³⁰

Порука потоњим хришћанима

Зато је отац Серафим Роуз учио хришћане да се спреме за нове прогоне, где год буду желели да остану верни Христу. Ево његових сведочанских речи, заснованих, између осталог, и на Солжењициновом иску-

---

30 Свештеномученик Јован (Стебљин — Каменски) писао је из Соловјецког логора: „Христос се рађа, славите! Драги моји и у Христу вољени, радујте се! Радујте се великом празнику који усред зимске студени наговештава долазак пролећа. Нека још јачају мразеви, нека зимске мећаве сакривају од наших очију сунце — ми ипак знамо да природа ради свој посао и да ће после фебруарских мразева сигурно испловити пролећно сунце. Нека и у историји човечанства још увек влада морална студен, нека народи безглаво јуре у безумној егоистичној тежњи према материјалном и личном благостању дело божанског градитељства се врши; Сунце Правде и даље загрева све оно што је позвано у живот; мир је од земље неодвојив, не онај мир који не може да се одржи пред првом баченом коском, пред првм сукобом материјалних интереса, већ онај мир којим се испуњава душа гладнога човека када подели свој последњи залогај с њему непознатим сиромасом. Тај мир је непобедив зато што је то мир љубави, а не компромиса. Негда јалова тежња најбољих људи да учврсте своју вољу у чињењу добра, појавом на земљи Бога Логоса добија обилну благодатну помоћ и благовољење према људима, ваплоти се у живот. Али да бисмо се и ми испунили празничном радошћу, да бисмо се и ми поклонили рођеном Сунцу Правде, сетивши се благовести анђела пођимо мислено у град Давидов, испунимо се духовним расположењем псалмопојца, цара, пастира и пророка”. (Јеромонах Дамаскин Орловски, Исто). Чак ни у најтежим тренуцима, на ивици смрти, Новомученици се нису одрицали вере у Христа и вечни живот.

ству: „Не желим да вас плашим, али обратите пажњу на невоље православних. Исто то или слично очекује и нас у блиској будућности. Живимо на крају времена, уочи доласка антихриста и оно што се чини у Русији и другим земљама уобичајена је појава. Ми пак на Западу живимо у 'рају за магарце' којем само што није откуцао последњи час. Зато се припремајмо — не да правимо залихе хране и одеће, као што већ неки чине, већ унутарње, душом, као што и доликује православним хришћанима. Да ли сте нкад себи постављали питање: Како бисте преживели у затвору, у концентрационом логору, а посебно у самици? Како? Врло брзо бисте једноставно полудели зато што ваш разум нема чиме да се бави јер је засићен световним а не духовним утисцима. Ми живимо само тренутним бригама, не размишљајући озбиљно о хришћанству, о Цркви, не проничемо у суштину православља. Доспевши у самицу нећемо преживети јер нећемо имати чиме да се забавимо. Тамо нема ни филма, ни забаве — само четири гола зида. Код Рихарда Вурмбранта, румунског протестантског пастора, постоји врло занимљиво предавање на ту тему (снимљено је на магнетофонску траку). Он каже да у таквом критичном положају када је човек лишен књига и било каквог спољашњег ослоња може да се ослони на свој унутарњи 'пртљаг'. Њему лично, подвлачим, нису много помогли цитати из Библије које му је пошло за руком да се сети — познавање закона и догмата не спасава, треба стећи Христа у свом срцу. И када то човеку успе онда православан човек у затвору има читав програм живота. Најпре треба да се сети православног календара, када се и који свети помињу. Није обавезно знати цео календар, наш црквени живот ће нам рећи најважније празнике црквене године и свега онога што се скупило у срцу одмах ћемо се сетити.

Помоћи ће нам и молитве и песме, њих треба појати свакодневно. Сетићемо се људи за које се можемо молити...”³¹.

Тада, по оцу Серафиму, треба бити са свим православним страдалницима: „У мислима се можемо 'прошетати' по целој земљи, с континента на континент, из земље у земљу. Можемо се молити за познанике и мало познате, чак и ако се не сећамо њихових имена — за јерархе и игумане, за целе парохпје, за свештенике руског и других народа, за манастире у Светој Земљи, са сужње у Русији и Румунији, као и у другим безбожним државама, за мисије у Уганди и другим афричким земљама где има много тешкоћа, за атонске монахе... Што се више сећа имена и догађаја за које се може молити, то човек лакше подноси властита страдања, то је богатији унутарњи 'пртљаг' с којим није страшан ни затвор”³².

Уместо закључка

Комунистичка револуција која је вођена у име скока из ‘царства нужности у царство слободе’, како је говорио Енгелс, однела је огроман број жртава. Грађански рат у Русији који је почео 1917. и трајао до 1922. однео је између седам и осам милиона људских живота. Ако се томе додају жртве „Архипелага ГУЛАГ”, јасно је каква је цена плаћена да би се остало на путу Христовом. Званични податак руске државне комисије из 1995. истиче да је само лица у мантији, свештеника, монаха, монахиња, епископа у Русији страдало око две стотине хиљада.

31 Владимир Димитријевић, Отац Серафим Роуз и Солжењицин, <https://iskra.co/reagovanja/vladimir-dimitrijevic-otac-serafim-rouz-i-solzenjicin/>, приступљено 31. март 2024.

32 Исто.

Па ипак, комунизам није победио. Кроз Новомученике, победио је Господ Исус Христос. Русија се, кроз нова страдања и искушења, враћа православној вери, док Запад тоне у коначну апостасију и прогони, све жешће, хришћанске вредности са свог метафизичког и материјалног тла. Отац Серафим Роуз је туговао због будуће судбине Запада, али је и знао да ће у Русији доћи до хришћанског препорода, јер је веровао у Христа, кога је Свети Јустин Ђелијски звао Богом словенских очајника. Уосталом, нема и не може бити очајања тамо где се верује у васкрсење.

Vladimir Dimitrijević

TODAY IN RUSSIA, TOMORROW IN AMERICA:
RUSSIAN NEW MARTYRS IN THE AMERICAN
MIRROR OF FATHER SERAPHIM ROSE

Summary: The paper deals with the Western reception of the new martyrdom of the Russian Church in the era of cruel persecution of Christians in the Soviet Union as we can see them in the work of the hieromonk of the Russian Church Abroad, Seraphim Rose. This American convert to the Orthodox faith believed that the experience of the Russian new martyrs was the source of the renewal of the Church from the East, but also a warning to Christians in the West of what awaits them if the coup of the radical anti—theist left wins.

Key words: Russian new martyrs, Sergianism, Moscow Patriarchate, Russian Church Abroad, catacombs, priest Dmitriy Dudko, Alexander Solzhenitsyn.

ЛИБЕРАЛНА ДВОСМИСЛЕНОСТ

Апстракт: У раду се анализира аутобиографски спис Александра Херцена *Прошлости и размишљања*. Утврђује се присуство различитих оцена у готово сваком подручју приповедања: политичком, идеолошком, културолошком, интимном. Успоставља се теза да појам *либералне двосмислености* управља Херценовим приповедањем. Тај појам има велики значај и у епохалном и у егзистенцијалном садржају Херценовог дела. Он има своје одјеке у песимистичком схватању живота као најопштијем залеђу либералне мисли.

Кључне речи: Херцен, либерализам, појединац, заједница, песимизам, сукоб вредности.

1.

У часу када су идеолошка звона – 1990. године – обележавала да комунистичка стварност одлази – како су марксисти пророковали грађанском друштву – на сметлиште историје, у време постепеног преображавања друштвених поредака у источној Европи, почео се кристализовати либерално-демократски мит. Јер, ни нацизам ни комунизам нису више представљали ништа у друштвеној стварности. Једини оставши на светскоисторијској позорници, као једина преживела од великих идеологија у XX веку, либерализам је сијао у победничкој светлости запад-

---

* Редовни професор, lomparvesna@gmail.com

них (америчких) друштава. Није се постављало питање о томе какви су садржаји либерализма у американизованим (глобализованим) друштвима, колико су они удаљени од темељних засада либералистичких мислилаца, колико су преслијени друкчијим садржајима. И лик либерала бива подвргнут унификацији и, отуд, поједностављен: разлике између њих, као плод идејних и културних околности, индивидуалних варијација на класичне теме, стављене су у дубоку и тамну сенку.

Општем мишљењу, том – како је наглашавао Херцен док је тумачио Мила (*ПР*, II, 58)¹ – вечитом поседу осредњаштва, том, штавише, заклетом непријатељу слободе, све је изгледало утврђено: саморазумљива вредност индивидуалних права претворена је у обавезујућу поруку у односу на дух заједнице. Распоређивање материјалних добара у бившим социјалистичким државама одиграло се у складу са обавезујућом формулом о невидљивој руци слободног тржишта. Национална права су тумачена у потпуном подударању са америчким (западним) интересима, па су колективна права појединих народа уважавана, док су другим народима она директно ускраћивана. Хедонистичка култура постала је делотворна подлога човековог саморазумевања. Овакви обриси *мијске сџрукџуре* прожели су представу о либерализму, па је она стопљена са политичким тријумфом западних (америчких) интереса. Једна теоријска конструкција, као што је либерализам, из које се развила читава политичка идеологија, изједначена је са политичком стварношћу једног времена и глобалне културе. Управо је тај *ејохални сјој* омогућио кристализацију либерално-демократског мита. Као вршни израз *мијске сџрукџуре*, као структуре која

---

1 Ова скраћеница обележава издање: Aleksandar Ivanović Hercen, *Prošlost i razmišljanja*, I–II, prevele Vera Nikolić i Marija Mežinski, IP Signature, Beograd, 2016.

обухвата целину стварности и искуства, прошлости и будућности, појавила се мисао о либерализму као крају историје.

Било је, и код нас, гласова који су, са упориштем у књижевном наслеђу, на основу сасвим друкчијег поимања времена и историје, без било каквог повратка нацистичком или фашистичком, националистичком или комунистичком залеђу, у тај час упозоравали на проблематичност самог либерално-демократског мита, препознавши у њему анестезирајуће облике либералног хилијазма.² Такви закључци су бивали и опажени.³ Но, опште мишљење је пловило матицом времена све док се *ејохална синџеза* једне теоријске конструкције (либерализам) и једног поретка сила (америчког) није нашла на искушењу. То се одиграва у нашим данима: на половини треће деценије XXI века.

Клатно општег мишљења се зауставило и почело кретати у супротном смеру. Но, својства општег мишљења остала су недирнута: иако заступају супротна схватања, критичари садашњег магистралног (неолибералног) правца једнако су осредњи у дOMETИМА, једнодимензионални у поимању наслеђа, искључиви у тотализацији својих уверења, као и њихови антагонисти. Све умире осим осредњности: у мислима, у остварењима и у животима. Универзализам – погрешно изједначен са глобализмом – постаје поништаван у корист тотализујућег контекстуализма (културализма): идеја демократије, претворена у ругло западних (америчких) поредака, повлачи се пред апологијом ауторитаризма. Као полигон за обрачун са идејом либерализма појављује се владајући садржај неолиберализма. Дух заједнице претвара се у тотализујућу сабласт: као да тотализација национализма,

2 Мило Ломпар, *Црњански и Мефистофел*, Филип Вишњић, Београд, 2000, 167.

3 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Sezam book, Зрењанин, 2007, 1068.

милитаризма и комунизма није открила, поред својих слабости, слабост тотализације као такве – укључив и неолибералну.

Они који су упозоравали да пропаст комунистичких поредака не може бити пропаст комунистичке идеје често су спремни да огласе како криза – и могућа пропаст – западних (америчких) поредака означава пропаст либералне идеје. И тако се препознаје да носилац вести о смрти либералне идеје баштини стару комунистичку мржњу према либерализму, живи ресантиман због краха комунистичких поредака и, на дну, скривену наклоност ауторитаризму. Да је друкчије, он би или проглашавао смрт комунистичке и либералне идеје, па би остајао у стању откривене нихилистичке упитности или би обе идеје сматрао живим, али неделотворним у актуелном времену: тада би остајао у прикривеној нихилистичкој упитности. Комунизам и либерализам пате од рђаве савести због својих прошлости и док се не разрачунају са њеним поразним исходима, они не могу удахнути нови живот својим начелима.

Но, они пате и због актуелних изневеравања. Савез левице са капиталом, тај конкубинатски спој комунистичких и либералних садржаја, обезбеђује трансфер периферних елемената левих идеологија, окупљених око различитих садржаја еманципације, у владајући ток јавног мишљења. Цена за то није мала: левица је одустала од свог тежишног питања о природи актуелног капитала, његовом прераспоређивању и токовима експлоатације. Овај савез левице и капитала није случајан: ако је комунизам „лажни наследник либералног интернационализма”,⁴ онда околност да се комунисти, после пропасти својих поредака, пресвлаче у одору левих либерала, значо да се они позивају на либерални интернационализам који су

---

4 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, prevele Vesna Danilović I Slavica Miletić, Filip Višnjić, Beograd, 1992, 79.

кривотворили, да би наставили да га кривотворе. Управо ова рђава синтеза чини владајући глобалистички поредак и открива његову нихилистичку подлогу. Идеолошка покорица оличена је у инструментализацији људских права, са заумном тежњом да се створи глобална република људских права. Показала се пророчком знаменита реченица Анахарсиса Клоца, радикалног приврженика Француске револуције који је завршио на гиљотини, по којој република људских права није ни теистичка ни атеистичка него нихилистичка.⁵

Често се мишљење о идејама преноси на људе који их заступају. Тако се ствара једно *унајред* образовано негативно мишљење о људима који су заступали либералне идеје, јер се они посматрају са становишта понашања данашњих левих-либерала и неолиберала. Да би се то избегло, ваља размислити о појединим личностима које су репрезентативно заступале либералне идеје. Њихова *рејрезенџијативносџ* проистиче из сложености њихових личности, које показују важне различитости и у људима и у идејама које су промицале у дугом трајању. То треба да онемогући распрострањање хипергенерализације у поимању односа између идеје и личности у историји. Јер, хипергенерализација проширује значење једног својства на целокупну појаву или поколење. Она се распростире од појединачног ка општем без икаквог посредовања. Но, ако се у једном својству или човеку препознаје *симџијом* једног времена, покрета или поколења, шта је то? Ту се у појединачном препознаје оно што битно одређује опште, па постоји и у другим појављивањима општег.

Ако би се рекло да су личне особине човека одраз особина народа, била би то хипергенерализација. Али, ако кажемо да је употребљивост или неупотребљивост

---

5 Franco Volpi, *Nihilizam*, preveo Miroslav Fridl, Demetra, Zagreb, 2013, 14–15, 31.

његових особина у политици *симпийом* стања духа у коме се налази колективна свест, онда је то исправно уопштавање. Када Ференц Фехер устврди да је Достојевски „најрепрезентативнији песник симптома кризе грађанског индивидуума”,⁶ он указује на то да се епохално стање грађанског индивидуума очитује у мисаоној динамици романа Достојевског. То није хипергенерализација, јер нема поистовећивања свих садржаја грађанског индивидуума са приповедањем Достојевског. Најбољу диференцију у односу на хипергенерализацију, као један од облика тотализације, пружа класична Сартрова реченица: „Валери је малограђански интелектуалац, нема сумње. Али, сваки малограђански интелектуалац није Валери.”⁷ У таквом поимању посредовања, које помаже да се схвати „процес који производи личност и њен производ унутар једне дате класе и друштва у датом историјском тренутку”⁸ могу се разликовати истинити од неистинитих закључака, може се упризорити разлика између уопштавања и хипергенерализације.

Тако човеков живот може показати либерални став као један од могућих људских избора, чија евентуална противречност није неспојива са вредношћу човека који заступа либералне идеје. Одједном се суочавамо са диференцираним садржајима како либералног мишљења тако и либералне егзистенције. Опажена у човековој рефлексiji, његова егзистенција може раскрити *либералну двосмисленост* као аутентичан избор. Она лебди око сазнања о томе „да се мора пронаћи компромис између две велике друштвене потребе – за организацијом и за слободом поје-

6 Ferenc Feher, *Pesnik antinomija*, preveo Lazar Merković, Nolit, Beograd, 1981, 9.

7 Žan-Pol Sartr, *Kritika dijalektičkog uma*, I, preveli Sreten Marić, Branko Jelić i Petar Živadinović, Izabrana dela, knj. 11, Nolit, Beograd, 1984, 40.

8 Žan-Pol Sartr, *Kritika dijalektičkog uma*, I, 40.

динца – некаква нестабилна равнотежа која би очувала минималну област у којој би појединац могао да се изрази а да не буде сасвим смрвљен”.⁹ Било би то трајно колебање између индивидуалних права и духа заједнице. У том колебању очитује се трајна вредност самог либералног избора.

Она у XIX веку има свог *рејрезенійайивної* представника. Ко је био тај човек? Рођен 1806. године, као ванбрачни син богатог руског спахије и кћери виртембершког чиновника, формиран у периоду између декабристичких побуњеника и петрашевских сабеседника, у трећој и четвртој деценији XIX века, Александар Херцен је био можда први руски политички емигрант, уредник првих руских емигрантских часописа, живог и предузимљивог духа, у везама са бројном европском емиграцијом после револуције 1848. године, деценијски становник Париза, Нице, Лондона, Торина, Венеције, Лозане, Женеве. Човек чији су се емигрантски чланци читали на царском двору, популаран и утицајан у поколењу педесетих година XIX века, он је постао недовољно практичан за очврсле групе револуционарног поколења, па је у спору са њима, окрњене популарности, умро готово на време – 1870. године. Либерал или социјалиста? Западњак или Рус? Демократа или револуционар? Богаташ или прогнаник?

У свом „сећању на Херцена”, Лењин је – 1912. године – поставио смисаони нагласак на обрачун са његовим либералним интерпретаторима. Његово основно настојање било је да докаже да Херцен није био либерал. Отуд „вitezови либералног руског језикоблуђа... сад китњастим фразама о Херценовом скептицизму прикривају своју контрареволуционарност”.¹⁰ Они величају

9 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, preveo Ivan Radosavljević, Службени гласник, Београд, 2013, 221.

10 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, у: А. И. Херцен, *Писма о изучавању љиригоде*, превео Богдан Стевановић, Култура, Београд, 1951, IX.

његове „слабе стране”.¹¹ Отуд је, у вези са Херценом, права полемичка мета оснивача прве земље социјализма и њених соловјецких логора „слугањски, подли, прљави и зверски либерализам”.¹² Но, „Херцен је видео ’социјализам’ у ослобађању сељака са земљом, у општинском земљопоседу и у сељачкој идеји ’права на земљу’.” У том учењу, међутим, „нема ни труна социјализма”.¹³ У својој негацији Херценовог социјализма, посебно његовог залагања за сеоску општину као зачетак комунистичког друштва и као структуру којом би руски пут у социјализам могао избећи тегобе и ужасе западног капиталистичког пута, Лењин је продужавао најкруће Марксове ставове против Херценовог мишљења.¹⁴ Он је, истовремено, занемарио необичне корекције које је творац научног социјализма чинио у другом издању *Кайишала*,¹⁵ у складу са преписком коју је водио са својим руским критичарима и сабеседницима.¹⁶

Но, Лењин је наглашавао да је „Херцен... створио слободну руску штампу у иностранству – то је његова велика заслуга”.¹⁷ Иако није либерал, код Херцена се јавља „либерално апеловање”.¹⁸ Како то? У колебању „између демократизма и либерализма – у њему [је] ипак побеђивао демократ”.¹⁹ Шта то значи? Да Лењин процењује Херцена са доследно револуционарног становишта. Оно одбија либерализам због његове не-револуционарности, док

11 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, XIV.

12 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, IX.

13 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, X.

14 Никола Милошевић, *Филозофија и психологија*, Светови, Нови Сад, 1997, 207, 209.

15 Никола Милошевић, *Филозофија и психологија*, 216.

16 Никола Милошевић, *Филозофија и психологија*, 208, 211.

17 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, XI.

18 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, XI.

19 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, XIII.

демократизам сасвим произвољно приближава револуцији. Зато што се сукобио са руским општим мишљењем када је бранио пољски устанак, зато што се борио против царизма, што је први покретач сваке револуционарне замисли у Русији, „Херцен је спасао част руске демократије” Ма колико тачна за Херцена, ова похвала демократизму, са становишта искуства прве социјалистичке државе, њених логора и слободе речи у њој, делује – у 1912. години – као класичан пример револуционарног макијавелизма: он демократизам поставља као ствар у функцији револуције, а не вредност по себи. Отуд Лењин закључује да је Херцен „смело стао на страну револуционарне демократије против либерализма”.²⁰ Осуда либерализма не долази, дакле, са демократског него са револуционарног становишта.

И за Николаја Берђајева, који основе руског комунизма проналази у руској традицији чији садржај и снага прожимају и преиначују комунистичко учење, Херцен – који је „био западњак”²¹ – није био либерал, већ је представљао „карактеристичну појаву народњачког социјализма”.²² Његово опредељење за сељаштво, које је Лењин процењивао као мањак револуционарности, било је логично са становишта које је Берђајев препознао у њему: „У свету руског сељаштва се скривају могућности измирења принципа личности и принципа заједништва – друштвености.”²³ Овај однос између личности и заједништва ни Берђајев не доводи у везу са либерализмом, јер тврди „да су у Русији одувек биле веома слабе либералне идеје, код нас никада није било либералне идеологије која би могла добити подршку моралног ауторитета, која би

20 В. И. Лењин, „Сећање на Херцена”, XIV.

21 Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, preveo Mirko Đorđević, Književne novine, Beograd, 1989, 23

22 Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, 33.

23 Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, 25.

етички била надахнута”²⁴ Кад је тако, зашто је Лењин – поводом Херцена – толико грмео против либерала?

За Исаију Берлина, пак, „Херцен је вршио истински утицај у самој Русији... изнад свега позивајући се на либерална осећања, која нису била потпуно изумрла чак ни у самом срцу царистичке бирократије, барем током педесетих и шездесетих година XIX века”²⁵ Отуд Берлин као да пада у афекат када са гневом опажа да „Херцен, захваљујући једној нехатној, снисходљивој Лењиновој реченици, данас заузима место у најсветијем делу совјетског пантеона, где га је поставила власт чији је настанак разумео боље и дубље га се плашао него Достојевски, и чије речи и дела упућују вечну увреду свему ономе у шта је веровао и шта је представљао”²⁶ Као да је присуство либералних осећања и ставова, неповерење према потчињавању појединца било каквом тоталитету, заједно са застрашујућом сликом светског комунизма, као и учинцима пропагандног аспекта хладног рата, условило да Исаија Берлин тако снажно нагласи либералну страну Херценовог дела.

И тако је Александар Херцен био социјалиста без трунке социјализма у себи, и приврженик сељаштва и удаљен од њега, и народњак и елитиста, и западњак и онај који се мири са словенофилима, и револуционар који не разуме историјски материјализам. Укрштена са бројним и разноврсним садржајима личног живота, асоцијативно уланчана и фрагментарно испољена, ова својства сведока времена прерастају оквира епохалности, јер се огледају у једној загонетној личности: „због чињенице да је он оставио непроцењив споменик себи у свом највећем делу – *Прошлости и размишљања* – књижевном ремек делу достојном да се сврста уз романе његових сав-

24 Nikolaj Berdajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, 25.

25 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 210.

26 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 139.

ременика и земљака Толстоја, Тургенјева, Достојевског.”²⁷ Ова књига има прецизан наслов. Њена аутобиографска структура, која даје садржинску и емотивну егзистенцијалност приповедању, има облик *йрийоведне делѿе*. Као реч из наслова, *йрошлосѿ* намеће аутобиографску структуру, док друга реч из наслова, *размишљања*, обележавајући разлистивање бројних приповедних продужетака, уноси облик делте, јер обележава удаљавање од пишчевог живота у правцу политичких, психолошких, моралистичких и антрополошких исказа.

Преплићу се садржаји живота, као чињенице и догађаји појединчевог бивања, са садржајима времена, као епохе кроз коју се тај појединац креће. Ови садржаји су окупљени унутар приповедне представе о егзистенцији. У ту представу увиру појединости живота и времена као плодови размишљања, који бивају „ослобођени” пуже чињеничности и „преуређени” у унутрашњем искуству. Тако се изнова показало да књижевно искуство надилази политичко, јер га из епохалног, које постаје архивално, премешта у егзистенцијални регистар, који обликује сингуларну универзалност.

2.

У Херценовом осветљавању идеологија, њиховог значаја и домета, које је приповедно приказано у превасходним везама са личним животом, могуће је распознати како начин размишљања открива димензије и распоне једне личности. У ретроспективном упризорењу прошлости, удаљене деценијама, која отуд све више поприма значења предодређујећег почетка, одлучујуће сазнање се окупља око сукоба са словенофилима: „ја сам опет бивао

---

27 Исаија Берлин, *Проѿив сѿрује*, превела Радмила Настић, Заједница књижевника Панчева, Панчево, 1994, 200.

у њој на вечерима код Свербејева, препирао се тамо о панславизму и љутио се на Хомјакова који се никад ни због чега није љутио” (ПР, I, 98). У освртању на прошлост долази до разлагања приповедних регистара, па као да се политичка несагласност повлачи пред општељудском симпатијом. Ова симпатија, премда лична, обезбеђује да се међу сукобљеним странама препознају сродности, јер се наглашава како су „у почетку постојале само нијансе, а не различита мишљења или партије” (ПР, I, 368). Како се човек у мислима приближава сопственим почецима расте симпатија за коју није јасно да ли проистиче из носталгије за стварима које су прошле или представља плод накнадног учачања нечега што је пропуштено. У оба случаја, психолошка мотивација је притајени, али не невидљиви пратилац размишљања.

И тако је сродност супротстављених политичких оријентација постала не само видљива него и далеко-сежна: „Исто је тако било и у друга два блиска круга – словенофилском и нашем. Где ћете, у којем делу савременог Запада наћи такве групе аскета мисли, пустињака науке, фанатика убеђења, којима коса седи, док су им стремљења вечно млада?” (ПР, I, 381) Унутар свести о политици разгранана се егзистенцијални тон који је разграђује. Симпатија за идеолошке противнике, у појединим периодима готово непријатеље, развија се готово до поистовећивања са њима: у нечему што није политичко. Управо *нейоли-тичко сјање свесии* омогућава прошлости да се појави у облику размишљања које доводи до приповедања.

Но, истовремено бива очувана прецизност политичког разликовања, којој не промиче вредност словенофилског гледања на ствари: „У основи њиховог решења лежало је исправно сазнање о постојању *живе душе* у народу, њихов је инстинкт био проницљивији од разума.” (ПР, I, 473) У накнадном поверењу у словенофиле открива се неусколебано Херценово поверење у народ. У оваквом

облику, оно је ретко у *Прошлости и размишљањима*. Јер, не само са становишта индивидуализма и елитизма, ово поверење има у себи нешто тотализујуће, јер му промиче могућност да се народ, под дејствима историјских сила, може претворити у масу, лишену константи које су га чиниле народом, и – у потоњој мутацији – у гомилу, лишену икакве свести о себи.

Али, Херцен види погрешку словенофила на другом месту: „погрешка словенофила се састојала у томе што се чинило да је Русија некада имала свој самостални развитак, помрачен разним догађајима и, најзад, петербуршким периодом. Русија никада није имала, *нији је мојла имати*, тај развитак.” (ПР, I, 474) Долази до смене приповедних тонова: саосећање и симпатија, као плодови временске дистанце и дубљих слојева свести, бивају потиснути у корист непрелазних политичких разлика. Јер, оне имају обавезујући карактер. У Херценовом приповедању одиграва се, дакле, борба између више приповедних перспектива. Његово приповедање је, отуд, плод борбе, а не успостављања немогуће сагласности.

Као застрањивање словенофила помиње се „преувеличано, раздражљиво национално осећање” (ПР, I, 461). Херцен заувек остаје непомирљив са националном идејом: иако има поуздања у народ, дух заједнице који он настоји да препозна у народу не припада националној идеји. Она подразумева „истицање сопствених права, супротстављање себе другом”, па је у њој „садржано и јудаистичко схватање о изабраном народу и аристократско претендовање на чистоту крви и на мајорат” (ПР, I, 461). У једном веку који је – како је доцније писао Ниче – био испуњен националистичким безумљем, Херценово поимање националне идеје сачувало је трагове диференцираности, па је та идеја, са својим верским и конзервативним коренима, могла бити релативизиована само када се око ње препозна „револуционарни ореол”, јер се народ

„бори за независност” и „свргава туђински јарам” (ПР, I, 461). Национална идеја има, дакле, извесних права као *реактивна чињеница*: универзализам своје осуде национализма Херцен ублажава историјским и културним обележјима ситуације. Тако задржава симпатију за националне покрете у Италији и Пољској, сматра их баналним у Немачкој, а смешним у Русији (ПР, I, 461). Шта би, онда, био прикладни историјски корелат духа заједнице?

Као што *йримена* открива истински садржај схватања које оглашава *докѝрина*, тако се у арбитрарности Херценових увида, вођених поистовећивањем царске власти и националне идеје, препознаје *социјалистички* садржај његове замисли: „само смо спознали једно, и то неће бити искорењено из сазнања будућих поколења, а то је, да се разуман и слободан развој руског начина живота поклапа са стремљењима западног социјализма” (ПР, I, 477). У односу на руску ситуацију, Херцен не уважава деловање културне подлоге, он – противречно сопственом залагању за сељаштво – готово да поништава икакво њено позитивно значење, већ прописује образац *западној социјализма*: упркос сопственом негативном искуству у суочавању са западним социјализмом (ПР, I, 204). Дух заједнице – испуњен социјализмом – као да је најбољи гарант за очување индивидуалних избора. И тако се открило да је социјализам предњи план једне универзалистичке предрасуде: либерализма. Упркос свом западњачком пореклу, либерално мишљење имало је – за њега – обавезујућу снагу универзалног значења.

Ако би ову двосмисленост требало рашчланити, основано је запитати се о њеном пореклу: да ли је она плод политичког мишљења или је сáмо то мишљење рефлекс неког дубљег схватања живота у Херценовом слушају? Таква херменеутичка недоумица свакако је оправдана зато што проистиче из аутобиографске структуре *Прошлости и размишљања*, у којој се, обавезујућим при-

поведним дејством, повезују садржаји личног живота са политичким мишљењем.

Херценова приврженост либерализму има више видова. У осећајном регистру, либерализам оплемењује човека: „И. Ј. Протопопов је био пун оног племенитог и неодређеног либерализма који често пролази са првом седом власи, са женидбом и запослењем, али који ипак оплемењује човека.” (ПР, I, 54) Ово позитивно обележје либерала, хуманистички осликаног, складно се допуњује – у пишчевом егзистенцијалном, а не доктринарном доживљају – са идејом правне сигурности: „Кудикамо је боље да вешт лопов остане некажњен неголи да сваки поштен човек дрхти у својој соби, као да је лопов.” (ПР, II, 32) Ово класично начело либерализма – као граница која се успоставља у односу на различите облике политичког и правног насиља, као успостављање правног поретка у којем је зајамчена једнакост пред законом без изузетка – било је за Херцена формативног карактера. Јер, апел личне слободе, који одјекује у либералном начелу, одговарао је најинтимнијим импулсима чувеног руског политичког емигранта.

Но, сама апологија либерализма знала је попримити, каткад, хуморни и трагични тон. У тим моментима, Херценово приповедање је откривало антрополошку перспективу у сагледавању људске судбине. Јер, оно би се издизало на неку тачку са које се није видела јунакова укљученост у збивање и која је стварала дистанцу у односу на јунакова убеђења. Та дистанца је откривала своје присуство у свести о епохалној усамљености либерала: „Понекад као да подскакују љубичасти пламичци који плаше страшљиве душе *либерала*: аристократи их презиру, попови мрзе, народ не зна.” (ПР, II, 204) Док су друге друштвене групе сложне у негативном односу према социјалистичком учењу, устрашени пламичцима тог учења бивају само либерали, јер једино њих дотичу скривени апели слободе у том учењу.

Отуд следи свест која порађа модерну консеквенцу либерализма: „Либерализам представља последњу религију, али његова црква није од онога света, него од овог, његова теодицеја је политичко учење; он стоји на земљи и нема успокојења у мистицизму, он заиста мора да нађе успокојење. Тријумфални, а затим потучени либерализам открио је расцеп у свој његовој наготи; болна свест о томе изражава се кроз иронију модерног човека, кроз његов скептицизам, којим он помета крхотине разбијених идола.” (ПР, I, 671) Тако се либерализам – као политички поглед на свет – појављује као сведок и сарадник у драми модерности. Као модерно оруђе у разумевању стварности, иронија је поуздан показатељ болне свести. Либерализам је, дакле, оруђе расцепљене свести. Она као да означава – и у Херценовом случају – недовољност либерализма услед усамљености у коју човека уводи.

Отуд би политичком схватању либерала био потребан егзистенцијални корелат. Херцен је покушао да га пронађе и опише на два пола. То су западњаштво и социјализам. У оба случаја, читује се потреба за духом заједнице. Либерализам је, дакле, потреба да се пронађе заједница које нема: утолико је егзистенцијално трагичан. У спољашњем и друштвеном смислу, Херцен читује идеал западњаштва: „Само је моћна мисао Запада са читавом његовом дугом историјом у стању да оплоди клице које дремају у словенском патријархалном начину живота.” И отуд: „да би Русија постала кнежевина, били су јој потребни Варјази. Да би постала држава – Монголи.” А „европеизам је од московског царства створио колосалну петербуршку империју” (ПР, I, 475). Ово узорно западњачко становиште има – и то је главна вредност у Херценовом приповедању – изразити егзистенцијални корелат: у трагедији руских западњака.

Јер, „људи који су се у Русији подвргли утицају тог снажног западног струјања нису постали историјске лич-

ности него личности особењачке. Странци у сопственој кући, странци у туђини, докони посматрачи, западним предрасудама изопачени за Русију, а за Запад – руским навикама, они су били некаква интелектуална непотребност и утапали се у извештачен живот, у чулне насладе и неподношљив егоизам.” (ИП, I, 76) У таквој приповедној перспективи судбина либерала је *иџраиична*: одређује их расцепљена свест, у потрази за духом заједнице, од које отуђеност остаје неуклоњива. Резигнација којом Херцен сагледава давнашње сукобе са словенофилима као да је потицала из запретаног језгра његове личности: његова симпатија била је последица егзистенцијалне помирљивости. Јер, идеолошки противници постали су подударни у сазнању да нико није победио, док је жива свест о ограничењима словенофилског погледа на свет наговештавала да је политичка мисао либерала остала непомирљива са колективистичким схватањима отачаственика.

Истрајно присуство либералне двосмислености у *Прошлосџи и размишљањима* обухвата и однос према народу. Схватање да „екстремно национално осећање никад не води добру” (ИП, I, 19), без обзира што је нагласак постављен на придеву „екстремно”, сугерише дубоко подозрење у односу на национализам. Но, у том подозрењу остаје видан талог нечег хуманог, племените ковине, неке запретане везаности за људе у времену, јер Херцен наглашава како „мрзи, нарочито после несреће 1848. године, демагошко ласкање гомили, али још више мрзи када аристократи клеветају народ” (ИП, I, 31). Он се, дакле, налази на средокраћи између популизма и елитизма: околност да одбија клеветање народа означава демократско поверење у једину силу која људима стоји на располагању. То је народ. Но, демагогија – знао је то још Платон – претвара народ у гомилу.

Либерално надахнуће постоји у двосмисленом садржају, јер се састоји од поверења у народ и неповерења у

гомилу. Но, близина гомиле и народа је сувише велика да би се граница могла успоставити без проблематичности. И отуд проистиче осећање двосмислености. Народ је – у пишевој представи – слободан, јер је *изнујра* просвећен, у часу када у колективној свести успоставља дистанцу у односу на наслеђене садржаје, док је гомила – услед немања такве дистанце – неслободна, јер је потчињена вољи демагога. Клеветати народ значи напасти слободу духа заједнице, док ласкати гомили значи поробити дух заједнице. Разлика између народа и гомиле била би, отуд, разлика између слободе и ропства.

У оваквом предразумевању настаје и приповедно поимање нација. Његова диференцираност доводи до одбијања унификујућег глобализацијског својства: „Реч 'човечанство' је веома одвратна, она не изражава ништа одређено, него додаје магловитости свих осталих појмова некаквог шареног полубога.” (ПР, II, 211) У хоризонту просвећености разлажу се темељи просвећености: као да је на делу просвећено одбијање идеје универзалног човека која припада засаду просвећености. Ова теоријска конструкција добија своју приповедну примену: „Ко ће се на свету усудити да каже да постоји било какво уређење које би подједнако задовољило Ирокезе и Ирце, Арапе и Мађаре, Кафре и Словене.” (ПР, II, 211) У овом либерализму бива очувано чуло за снагу наслеђа, за њено дејство, као трајање векова у појединцу, јер се наглашава како људске „тежње не пролазе, а да не оставе трага, оне се задевају у реч, оваплоћују у лику, остају у предању и преносе се из столећа у столеће” (ПР, II, 212).

Иако у овом либерализму постоји свест о снази наслеђа у човеку, она није схваћена као статичка него као променљива чињеница, подложна променама, таложењу искустава, индивидуалним преиначењима, наглим преокретима, јер „народи су жилави, читаве векове могу бити успавани, па се под *йовољним йриликама* ипак испостави

да су пуни снаге и сокова” (ПР, II, 415). У часу када би се могло учинити да је пишчево расуђивање неповратно отишло у правцу очврсле представе о снази заједнице која се само очитује у појединцу, лишава га икаквог апартног одговора, јер је утонуло у колективну идентификацију, остало без икакве дистанце, појављује се недоумица: „Али, да ли су тада онакви какви су били?” (ПР, II, 415) Жива и активна свест о историјском динамизму који мења народе и, отуд, преиначава садржаје њиховог наслеђа, прераспоредујући их у актуелизујућој свести, допуњена је либералном сумњом у тотализацију народне независности: „Народи који искупљују своју независност не знају, и то је више него добро, да независност сама по себи не даје ништа, осим права пунолетства, осим места међу перовима, осим признања грађанске способности *сјровођења акаџа* – и то је све.” (ПР, II, 417) Тешко да је ово виђење независности истинито.

Оно је пре показатељ како се пишчево клатно померило у супротном правцу. Могло се нагласити како без народне независности нема ничега од онога што она омогућава да постоји, чак и кад је то – осветљено са других мотришта – веома мало. Или се могло нагласити да и у ропству, на другом нивоу од независности, настаје нешто у животу народа, да точак стварања и када успори свој рад, наставља да се – макар и споро – ипак окреће. Уместо тога, Херцен је једној тотализацији народа супротставио тотализацију поништења народне независности. Ово колебање између смисаоних нагласака, каткад противречно кретање мисли, на позадини драматике једног живота који се одвија у искиданим ритмовима, открива егзистенцијални садржај *либералне двосмислености* која је премрежила језгро приповедања у *Прошлости* и *размишљањима*.

У Херценовом односу према религијском феномену, укрштено са свешћу о улози религије у обликовању културе и кроз наглашено политички аспект, може се наслу-

тити модерни став који баштини антирелигијски рефлекс. Унутар таквог хоризонта разумевања ситуирају се историјски видови постојања и показивања религијског искуства. Иако политички западњак, Херцен нема симпатија за католицизам: „Католицизам, који тако мало одговара словенском генију делује на њега разорно: када је Чесима понестало снаге да се боре против католицизма, они су се сломили; код Пољака је католицизам развио ону мистичку егзалтацију која их непрекидно држи у свету илузија.” (ПР, I, 603) Ово предразумевање, које почива на представи о општем својству читавих народа, Херцен преноси и на појединце. У сусрету са преобраћеним Русом, он – у првој реченици – описује свог сабеседника са унапред устројеним уверењем: „Неприродно клерикално спокојство, којим као живим сублиматом, нарочито монаси, умртвљују читаве делове срца и ума већ је продрло у његов говор и све покрете.” (ПР, II, 346) Један свештеник је претворен у слику монашког мртвила: негативан став према католицизму проистиче из негативног става према религијском феномену као таквом. У подтексту описа препознају се засади просвећености.

Но, само уопштавање одсликава психолошку проицљивост посматрача, јер он опажа извесну наметљивост религијске дисциплине у односу на човеков ум и срце: као да религијско спаја – у самом опису – са насилним. Тај утисак проистиче из његовог предуверења о природи религије, док у самој ситуацији нема таквих назнака, јер је прихватање религијског света дошло као спонтани и слободни чин преобраћеника. Херцен и не помишља на слободу из које би могла проистицати човекова потреба за религијском дисциплином. Отуд монашку форму живота може оценити као – неприродну. Али, у његовом увиду има ипак наслућивања да је унутрашњи свет монашког човека испуњен драмом искушења.

У другој реченици потискује се доживљај сусрета са сународником, који је постао католички свештеник, уопштавањем које је плод антирелигијског рефлекса: „Католички свештеник увек личи на удовицу: и он је у црнини, усамљен, и он је веран нечему чега нема и праве страсти утољава распаљивањем маште.” (ПР, II, 346) У структури овог модерног цинизма, ипак има неке дубинске двосмислености: зашто је Херцен одабрао поређење са удовицом, са женом, а не са удовцем, као мушкарцем? Да ли је био вођен представом о мушкарцу као бићу чија верност није уопште могућа? Да ли је смисаони нагласак постављен на удовицу због сугестије о њеном лицемерју које се протеже на католичког свештеника? Тај нагласак понекад поприма обличје директне политичке алузије: „Познато је да католички клер поред немања деце има драгоцено својство рена – тешко га је искоренити тамо где је пустио корење.”²⁸ Како год да нам изгледају приповедно обликовање католичке теме у *Прошлости и размишљањима*, увек остаје извесна антикатоличка нота као део модерног антирелигијског рефлекса.

Тај рефлекс обликује и приповедни однос према православљу, јер и унутар православне теме Херцен испољава једнако дистанциран и негативан став. И он се протеже са православне традиције на општерелигијско искуство: „Нигде религија нема тако скромну улогу у васпитању као у Русији, и то је, наравно, велика срећа.” (ПР, I, 45) Одвајање религијског чиниоца од васпитања представља значајни засад просвећености. Када ту чињеницу оцени као „велику срећу” Херцен не поставља питање о томе зашто у Русији нема напретка какав он жели, ако религијски чинилац није реметилачки фактор? То би значило да православље није оно што омета развој Русије. Како у другим контекстима

---

28 Александар Херцен, *Прошлости и размишљања*, III, Култура, Београд, 1951, 708.

нуди друкчије закључке, јасно је да Херцен даје маха свом антирелигијском рефлексу, без осврта на последице које ненамерно проистичу из његовог става.

Премда универзалиста и либерал, Херцен каткад превиђа универзално простирање православља: „Борба за независност увек изазива ватрено саосећање, али она не може постати *своја* ствар за туђинце. Свима су заједнички они интереси који у својој суштини *нису национални* као, на пример, интереси католицизма и протестантизма, револуције и реакције, економизма и социјализма.” (ПР, II, 108) Одакле долази одсуство воље да се уочи и истакне универзални карактер православља? До тога би могло доћи услед одвише великог поистовећивања православља са руском традицијом. Али, и то поистовећивање има свој корен у једном дубљем поистовећивању: „Поп се код нас све више претвара у духовног полицајца, као што се и могло очекивати од византијске смерности наше цркве и од царског просветитељства.” (ПР, I, 235) И тако је религијска тема – преко православног посредовања – одвела у размишљање о византијској димензији руске културе. Оно је, пак, одвело у бројне рефлексije о односу Русије и Европе. Сама религијска тема појавила се као рефлекс снажног западњачког трага у пишевом разумевању византијског наслеђа.

3.

У осветљавању комплексног односа између Русије и Европе, као односа који је премрежио последња четири века у руској историји, посебну улогу има Херценов однос према Византији. Његов доживљај Византије парадоксално проистиче из његовог доживљаја негативних видова Русије. Он се, наиме, не упушта у продубљено разумевање Византије него је сагледава у светлости која обележава његово виђење царског поретка у Русији.

Прогнан у руску провинцију, Херцен оцењује тамошњег чиновника у складу са својим доживљајем Византије: „У њему се византијска ропска понизност необично успешно сјединила с канцеларијским редом.” (ПР, II, 221) Остаје затамњено зашто би ропска понизност морала бити византијска. То показује да је у приповедно дејство продро сазнајни афекат коме нису потребна објашњења.

Но, Херцен ипак за њима посеже: „Размислите о Византији, док још наши словенофили нису обелоданили нову иконописну хронику, да влада је није потврдила, она ће објаснити много тога што је тако тешко рећи.” (ПР, II, 416) Као негативни одјек словенофилског односа према Византији, појављује се либерално незадовољство Византијом. Оно је мотивисано нечим што ће се појавити и у потоњим временима. Премда везана за руске околности, алузија на Византију има и општије значење: она подразумева *начело византизма*. Ако у образложењима овог начела, која су дошла после Херцена, попут образложења које је понудио Константин Леонтјев, препознамо да је оно преваходно везано за начело дисциплине,²⁹ да одбацује идеју равноправности и слободе³⁰ и да оштрицу своје критике усмерава, поред анархизма, на либерализам као легло „легалне” револуције,³¹ није тешко наслутити извор Херценовог незадовољства Византијом.

Но, да би његово незадовољство добило прикладно образложење, Херцен призива у помоћ – Бога историје. И отуд пристаје на дивљачко пљачкање које су извели крсташи, он презире духовну истанчаност коју су они уништили, јер у таквом исходу препознаје трагове Бога историје: „Коме нису познате приче о томе како су крсташи били у Византији: у образовању, у

29 Nikola Milošević, *Antinomije marksističkih ideologija*, BIGZ, Beograd, 1990, 13.

30 Nikola Milošević, *Antinomije marksističkih ideologija*, 10.

31 Nikola Milošević, *Antinomije marksističkih ideologija*, 16.

истанчаности понашања није јој било премца, али ти су дивљи оклопници, грубе кавгације, били пуни снаге, одважности, стремљења, а *дој историје* је био уз њих.” (ПР, II, 416) У Херценовој алузији подударара се повеће у умност онога што се одиграло у стварности са усвајањем схеме декаденције: истанчаност духа је знак слабости, сила дивљаштва и пустошења је знак снаге. У овом антивизантинизму Херцен иде даље, јер у пустошењу препознаје чак нешто стваралачко: Богу историје „нису људи по доброту драги, већ по исконској снази и правремености њихових *гггггг*” (ПР, II, 416). А зашто је то тако? „Византија је могла да *живи*, али није имала шта *да ствара*, а историју интересују само они народи који су још на сцени, то јест, док нешто стварају.” (ПР, II, 416) Неко невидљиво стваралачко начело појављује се као оправдавање разарања; апологија снаге није сасвим у складу са свешћу о важности закона; као истанчаност, дух је стваралачки обезвређен пред снагом, као материјом. Има неке ироније у подударарању овог недоследног либерала са гласовитом анархистичком максимом о страсти разарања као стваралачкој страсти (ПР, II, 308), премда јој се он примакао из неочекиваног правца.

У размишљањима о Византији Херцен се прикључује развијеном луку западне русофобије, јер пренос значења са Византије на Русију игра важну улогу у разуђеној структури западне русофобије: „Стереотипи о ’ компликованом, деспотском, неразвијеном, суровом и полуварварском’ Истоку трају вековима, а данас се примењују на Русију путем савремене терминологије”.³² Као либерал, обликован на западној традицији и суочен са чињеницама руског живота у првој половини XIX века, Херцен

---

32 Gi Metan, *Rusija – Zapad (Hiljadu godina rata)*, Akademska knjiga, Novi Sad, Informatika a. d., Beograd, 2017, 124.

је несумњиво део оваквог хиљадугодишњег кретања.³³ Но, то није – што је поступак карактеристичан за првог руског емигранта – једини правац његових размишљања о овој теми. У складу са *либералном двосмисленошћу*, он развија и потпуно супротне закључке. Отуд је његово приказивање западних друштава изразито вишесмерно. Тако се појављује читав низ негативних оцена западног начина живота.

Изразито је проициљива и оштра критика лицемерја које одређује немачки „космополитизам”: „Сви немачки револуционари су велики космополити, sie haben ueberwunden den Standpunkt der Nationalitaet и сви су прожети најраздражљивијим, најупорнијим патриотизмом. Они су спремни да прихвате светску републику, да избришу границе, али да Трст и Данциг припадну Немачкој.” (ПР, I, 641) Оно што важи за немачке револуционаре проистиче из схватања учвршћених у немачкој култури, па се преноси на све Немце: „Напоменуо сам му да су Немци страшни националисти, да су им космополитизам приписали зато што их је свет знао само по књигама.” (ПР, II, 233) Можда до подлегања искушењу хипергенерализације долази зато што је на делу непријатељство према *немачкој* традицији, премда није сасвим прецизно закључити да „скоро све Херценове поруге и увреде упућене су омрзнутим Немцима, и то упркос чињеници што је и сам био полу-Немац”.³⁴

Но, будући да је у негативном сагледавању руског начина живота Херцен склон да искаже западну перспективу, да делује као бескомпромисни западњак, постојање јасне свести о западним негативностима открива његову способност да мисли диференцирано. У тој диференцираности прецизно разликује западне вредности од

33 Gi Metan, *Rusija – Zapad (Hiljadu godina rata)*, 105–139.

34 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 213.

западних интереса. И, истовремено, не поима западни свет у монохромом колориту, већ истиче битне разлике и супротности између западних култура. Али, не само разлике и супротности, јер у његовом опису напоредо постоји и свест о сличностима између култура. Отуд су његове паралеле разуђене: „Као што Немац у Енглеској поштује све одреда, тако Француз протестује против свега, и мрзи све што је енглеско.” (ПР, II, 30) Јер, „два камена темељца читавог енглеског начина живота: лична независност и традиција рада – за Француза готово да не постоје.” (ПР, II, 31) Описавши културолошке разлике унутар западне традиције, Херцен није поништио свест о постојању *и*е традиције, као што није оспорио ни вредности које она износи на светло дана.

Тој двострукој перспективи у сагледавању западног света остаје веран и када не пореди две западне културе, већ описује само једну (енглеску) културу: „Енглеz нема неку посебну љубав према странцима, још мање према прогнаницима, које сматра сиромасима, а тај порок он не опрашта – али се држи *й*рава азила; он не дозвољава да се оно некажњено нарушава исто као ни слобода збора ни слобода штампе.” (ПР, II, 90) Уочивши енглеско одсуство саосећања са невољницима, иронично нагласивши како се сиромаштво претвара у порок у енглеској јавној свести, сасвим у складу са његовом проценом да се налази „на негостољубивом острву егоизма и користољубља” (ПР, II, 162), Херцен те негативности не шири на целину енглеске ситуације или понашања. Он их, дакле, не тотализује. Он их контрастира са евидентним вредностима које постоје упркос колективном одсуству саосећања и уживљавања: безусловност у поштовању права азила, слобода збора, слобода штампе. То су *вредности* које се, дакле, издижу *изнад* културолошких својстава енглеске средине.

Управо оваква двострукост омогућава Херцену да нагласи битне негативности западних култура и да, упр-

кос томе, остане либерал. Унутар његовог либерализма, који је несумњиво западног порекла, појављује се критичка свест као залога индивидуалне слободе која је у темељу самог тог либерализма. Тако долази и до његове негативне оцене западног човека: „Изграђена, неприступачна личност човека аа Запада, која нас у први мах задиви својом стручношћу, касније нас почиње чудити својом једностраношћу. Он је увек задовољан собом, његов *suffisance* нас вређа. Он никада не испушта из вида личну корист, његов положај је уопште стешњен, а природа прилагођена бедној средини.” (ПР, I, 440) У негативној процени, упркос јасној свести о културолошким разликама између западних традиција, Херцен препознаје заједничке црте људи са Запада: „Људи са Запада су често ограничени и стога изгледају једноставни, недодирљиви; али талентоване природе су ретко кад једноставне.” (ПР, I, 636) Низови оваквих уопштавања стварају општу приповедну сугестију.

Она сажима тематски различите и смисаоно сродне исказе у целовиту оцену западног животног стила: „Таква је општа атмосфера европског живота. Она је тежа и несноснија тамо где је савремено западно стање најразвијеније, тамо где је оно оданије својим начелима, где је богастије, *образованије*, то јест индустријализованије.” (ПР, I, 681) У овој вези начела на којима су настала западна друштва и несносног савременог стања у њима појављује се пишчева сумња у самодовољност просвећености. Он луцидно опажа усколебаност колективног саморазумевања. Јер, тегобност савременог стања има своје узроке у начелима и начинима који до ње доводе. Та тегобност баца *сенку* коју може видети неко ко се поставља изван савремене саморазумљивости. У ретроспективном приповедању налази се једна таква позиција.

Као прецизни посматрач друштвених путоказа, јавне свести, класне раслојености, Херцен препознаје *йравац*

којим се западна друштва крећу: „Сада је у моди да се европске институције мере америчким јардом.” (ПР, II, 420) Својства европске ситуације, која назначују природу промена у њој, приповедно се претварају у цивилизацијски наговештај: „Сједињене Америчке Државе ће захваљујући својој јединственој цивилизацији лако преестићи Европу, њихов је положај једноставнији. Њихов ниво цивилизације је нижи од западноевропског, али је *јединствен*, њега ће *сви* достићи и у томе је њихова огромна снага.” (ПР, I, 423) За разлику од процене пада Византије, иако и овде прати схему декаденције, Херцен не посеже за представом о Богу историје. То делује утолико чудније зато што често понавља како је Америка „земља заборава” (ПР, I, 632). Као *нижа цивилизација*, она је у складу са кретањима у којима се очитовала снага историје која је заборавила византијску истанчаност. Однекуд изостаје сазнајни афекат у наговештавању сумрака западних друштава: као да Херцен не доводи до краја своју мисао о *йраведности* историјске пропасти западних друштава. Одвише склон западној традицији и одвише устремљен на руску стварност, Херцен показује да афективно језгро његове личности није било погођено истом снагом као када је описивао судбину Византије. Отуд у руском огледалу, кроз поређење са Русијом, расте вредност западних вредности у *Прошлости* и *размишљањима*.

Но, и у оцени Русије долази до карактеристичне смене позитивних и негативних оцена. Негативна оцена руске стварности добија на убедљивости када је реч о „општој бољци као што је руска подмитљивост, која слободно расте у сенци дрвета цензуре” (ПР, I, 224). Као лек за њено сузбијање, сасвим у складу са либералним начелима правне једнакости и неутралног спровођења закона, Херцен нуди карактеристичну друштвену терапију: „Против ње се могу примењивати два средства – публицитет и сасвим друкчија организације читаве

машинерије, поновно увођење народног начела арбитражног суда, јавног судског поступка, поротника и свега онога што тако мрзи петербуршка влада.” (ПР, I, 224) Ако се ове препоруке доведу у везу са садржајима енглеског јавног живота, које Херцен хвали упркос критици других садржаја тог начина живота, препознаје се заједничко језгро његовог мишљења, у којем се очитују либерална својства и западне вредности.

Из те перспективе, он лако прелази на обичајну и културолошку раван, па утврђује како „Руси не воле да дају новац за општу ствар ако то не обухвата опремање цркве, припрему ручка, пијанке и ако иза тога не стоји виша власт” (ПР, II, 298). У примени либералних начела и западних вредности Херцен је склон да занемари културноисторијске чиниоце: „Руска влада, која све умртвљује и све чини насилно, батином, не уме да пружи онај животворни подстрек који би повукао Сибир америчком брзином напред.” (ПР, I, 227) У овом поређењу нехотично се појављује паралела америчког и руског друштва као чудесне сукобљености по сродности. Та слика има своју улогу у критичкој и литерарној свести у другој половини XIX века. Иако је имао резерве према америчком типу културе, Херцен их није преносио на оне садржаје који су показивали предности утврђене искуством. Но, занемаривао је оне садржаје руског искуства који су представљали *објективно ограничење* за његове предлоге. У критици руских прилика стављао је јачи нагласак на западне вредности, као што је у критици западних друштава такав нагласак падао на њихове недостатке.

Била је то карактеристична либерална двосмисленост. Она би, међутим, изостајала тамо где је Херцен описивао *ојонашање* западног начина живота у руском друштву. Наказни вид таквог опонашања проналазио би код руске аристократије: „Нама је, у суштини, стил западне аристократије толико несвојствен да се све приче

о нашим великим зверкама своде на бесмислену раскош, на гозбе за читав град, на безбројну послугу, на тиранисање сељака и неимућних суседа – уз ропску понизност пред царем и двором.” (ПР, I, 126) Било је то изричито одбијање опонашања западног животног стила. Оно је појачано услед пишевог одбијања руског национализма, посебно оног који су утврђивали словенофили. Подстакнут отаџбинским ратом 1812. године, сматра Херцен, патриотизам „није имао староверско-словенска обележја”, већ „да би се руска историја волела, патриоти су је прилагођавали европским обичајима”. Они су „преводили са француског на руски језик римско-грчки патриотизам” (ПР, I, 463)

Садржаје патриотизма нису, дакле, усклађивали са традицијом: они нису, дакле, *усвајали* идеју патриотизма на стваралачки начин. Они су, напротив, неприкладно и механички спроводили западно схватање патриотизма: они су *ојонашали* оно на шта су се угледали. Мало је необично да он, који тврди – супротстављајући се словенофилима – да мимо западне традиције у руској историји готово нема ничег, одједном призива давнашњу традицију као оно на чему је требало утврдити патриотизам. Ова неусклађеност превасходно показује сазнајни афекат условљен отпором према *ојонашању* западног животног стила.

Као да Херцен подразумева постојање неког односа између органског стања друштва и његове креативне надградње, односно његове промене. Он отуд одбија две представе: представу о историјској аутохтоности руског света и представу о нужности његовог опонашања западног света. Он успоставља свест о прожимању различитих својстава у руском друштву као историјску категорију. То прожимање обухвата „монголске карактеристике московског ’ периода ’ ” и „швапску нечовечност, која је изобличила петровски период” и која је „изопачила словенски карактер Руса” (ПР, I, 417). Иако

негативно вреднује овакав историјски процес, он наглашава његов симбиотички и мешовити карактер. Његова свест, диференцирана и либерална, прецизно разликује усвајање од опонашања, као и вредности од интереса.

Отуд он однос Русије и Европе може да разуме као дијалектику између инфериорности и супериорности: и један и други комплекс значења имају свој удео у међузависности која обликује њихов однос. Негативна оцена западне цивилизације парадоксално се огледа кроз идолопоклонички однос који руска култура успоставља према њој. Јер, „ми не узимамо у обзир да је половина говора од којих наше срце брже закуца, а наше се груди надимају – постала за Европу отрцани израз, фраза; ми заборављамо колико је других искварених страсти, страсти вештачких, старачких замршено у души савременог човека који припада тој преживелој цивилизацији.” (ПР, I, 773) Кроз критику руског *опонашања* образује се критика западног човека. Руско опонашање – које доводи до ослепљивања и заборављања – плод је претходно утврђене инфериорности која пренаглашава западну супериорност. Херцен, пак, прецизно опажа везу између два супротстављена комплекса значења: руског и западног.

Она је усађена у колективну свест са петровским периодом (ПР, I, 848). Но, то се не може превазићи словенофилским истрајавањем на крајње проблематичној аутохтоности, већ употребом европских критеријума у процени односа Русије и Европе: „Ми до данас гледамо на Европу и Европљане онако како провинцијалци гледају на становнике престонице – са понизношћу и осећањем властите кривице, сматрајући сваку разлику за недостатак, црвенећи због својих особености, скривајући их, покоравајући се и подражавајући.” (ПР, I, 109) Коју сугестију развија овај опис руског комплекса инфериорности? Не треба, дакле, сваку разлику сматрати за недостатак, нити се одрицати својих особености, али не

само зато што нам те особености припадају, што су наше, него и зато што оне представљају вредност у другим вредносним системима: као разлика, као особеност. И, отуд, не треба *йодражавати* форме него *усвајати* вредности.

Јер, „ако су аристократи прошлог века, који су систематски ниподаштавали све што је руско, заправо много више остали Руси него што је послуга остала сељачка, онда тим пре није могао ни из омладине ишчилети руски карактер само зато што је науку изучавала из француских и немачких књига. Део московских словенофила је са Хегелом у рукама пришао ултрасловенству.” (ИП, I, 375) Овај исказ читује класичан став либералне двосмислености: западне вредности, које у овој реченици представља Хегел, играју улогу у образовању словенофилског ултрасловенства, јер су управљене против западне негације словенства.

Херцен прати ову линију интелектуалног кретања: „Осим тога ми се није нимало свидео тон снисходљиве надмоћности Француза у односу на Русе: они нам одобравају, бодре нас, хвале наш изговор и наше богатство; ми то све подносимо и долазимо им као молитељи, чак донекле као кривци, радујући се кад нас они из учтивости сматрају Французима.” (ИП, I, 599) Херцен негодује у име универзализма: ако је човек универзалан, одакле право Французима да поимају Русе на тај начин? Из њихове културалистичке оптике: због комплекса супериорности. Осмотрене из руске културалистичке оптике ствари стоје комплементарно: због комплекса инфериорности. Управо међузависност ових комплекса конструише њихов однос.

У име универзалности, Херцен осуђује самопорицање у колективној свести Руса: „Тада су ме нарочито љутиле две мере које су не само Сазонов, већ уопште Руси, примењивали у оцењивању људи. Строгост у односу на своје претворила се у култ и поклоњење пред француским знаменитостима.” (ИП, I, 846) Самопори-

цање је, дакле, плод нарушавања универзалне симетрије на којој почива либерално осећање света. До самопорицања долази услед културолошки усвојене и озакоњене несразмере између комплекса западне супериорности и руске инфериорности. Но, сразмера се не може успоставити аутохтонистичким истрајавањем, већ самосвесним унапређивањем сопствене културе – никако њеним напуштањем или подређивањем – унутар универзалистичке представе о вредностима.

У карактеристичне двосмислености *Прошлости и размишљања* спада и приповедни однос према Москви: као граду и као симболу. Иако усваја устаљену западну поделу руске културе на московску и петроградску, премда западњак и либерал, Херцен показује видну симпатију за Москву, а не за Санкт-Петербург. Он, дакле, поступа супротно у односу на свако западно очекивање: будући Московљанин, показује да његово осећање није могуће свести на његова уверења. То, истовремено и у подтексту, ствара приповедну сугестију да његова уверења баштине једну двосмисленост која их проблематизује, јер их подрива унутар њих самих. Јер, на дну његових оглашених ставова налази се предразумевање о дубоком дослуху између историје и Москве, будући да је историја учинила да се Москва поистовети са Русијом: „цар Петар је Москву ражаловао, те није била главна царска престоница, а Наполеон ју је (хтео он то или не) произвео у престоницу руског народа. Народ је, по болу који је осетио на вест да ју је непријатељ заузео, схватио да је крвно везан за Москву.” (*ПР*, I, 93)

Ово разумевање историјске симболике бива појачано доживљајем у којем се пореди приватни живот у Москви и њено историјско позвање: „Москва, која је наизглед сањива и трома, која се бави сплеткама и богомољством, свадбама и ничим – буди се сваки пут кад је потребно и увек је на висини догађаја кад се над Русијом спушта

олуја.” (ПР, I, 116) Ваља раздвојити тривијалности које сачињавају свакодневицу, осредњаштво које испуњава дуго трајање времена, од изненадног буђења историјског духа као невидљивог језгра престонице. Оваква представа открива да се у *Прошлости и размишљању* неказано спаја Бог историје са Москвом: „Она се 1612. године у крви венчала са Русијом, а 1812. у огњу са њом стопила.” (ПР, I, 116) У приповедном дејству не проналазимо никакво сазнање него једно осећање које је двовалентно: историјско и индивидуално, епохално и егзистенцијално.

У часу када се слика коју оно ствара – као слика „града цивила, помало распуштеног, ненавикнутог на дисциплину” – супротстави граду униформи какав је Санкт-Петербург настаје приповедни контраст између света разноликости, личног, ћудљивог, оригиналног, што неочекивано – са становишта политичке и западњачке визије – симболизује Москва, и света униформи, једноличног, спољашњег, монохромог, какав се стилизује у Санкт-Петербургу. И приповедни преокрет постаје потпун: упркос монголском печату на њој, који се помиње, Москва постаје симбол слободе, а Санкт-Петербург симбол деспотизма: „Униформа и једноличност су страст деспотизма. Нигде се мода не прати са таквим поштовањем као у Петербургу; то доказује недовољну зрелост нашег образовања: наше је одело туђе.” (ПР, I, 387) Ово тврђење као да је искочило из најенергичнијег образложења словенофилског погледа на свет. Управо оно показује да западњачка перспектива у схватању историјског кретања не мора уклонити критику *ојонашања* западних обичаја.

Отуд Херцен наставља: „У Европи се људи облаче, а ми се кинђуримо, и стога се бојимо да рукав не буде преширок, а оковратник – превише узак... Кад би Енглезу показали на Невском проспекту ове батаљоне кицоша у једнаким реденготима, закопчаним до грла, помислио би да је то одред полицајаца.” (ПР, I, 387) И тако је европска

легитимација Санкт-Петербурга претворена у помодно опонашање, као гротескни одсјај европских својстава, док је Москви приписан аутентични индивидуалитет. Приповедна супротност у односу на очврслу западну представу о руској култури и њеним тежишним симболима, као представу која се у *Прошлости и размишљањима* каткад усваја, показује унутрашњу амбиваленцију Херценовог приповедања. Она је израз либералне двосмислености која се налази у језгру његовог погледа на свет.

У складу са њом, што каткад значи и насупрот њој, приповедна дијагноза духовне ситуације времена је прецизна и суморна. Херцен наглашава „колико се савремени човек разликује у мишљењима и поступцима, како он гласно почиње и како скромно остварује своје програме, како су добре његове жеље и како слабе мишице” (*ПР*, II, 7). Осећање слабости испуњава савременог човека, да отуд прожме начело осредњаштва као владајући начин мишљења. Отуд Херцен проналази чиниоце који, прожимајући целину друштва, условљавају општу вољу за очувањем постојећег: „Тачка, линија, иза које се борба између жеље за *дољим* и очувањем *јосџојећеи* завршава у корист очувања, наступа (чини нам се) тек када се владајући, активни, *историјски* део народа приближава оном облику живота који му одговара; то је својеврсно засићење, сатурација; све се уравнотежује, стишава, наставља вечито једно те исто – до катаклизме, обнове или уништења. *Semper idem* не захтева ни огромне напоре ни страшне борце; ма у којем роду војске да су, биће сувишни, у доба мира нису потребне војсковође.” (*ПР*, II, 62) Услед немирења са распрострањањем осредњаштва, које није спреман да призна за историјски облик колективног постојања, у Херцену се разгорева симпатија за револуционаре: као што су Кошут и Волцел.

Они су протагонисти друкчијег историјског дејства, које он – између толиких описаних лондонских еми-

граната, мађарских, француских, немачких, пољских – проналази међу италијанским револуционарима, попут Мацинија и Гарибалдија: „такви људи се не предају, не попуштају; уколико њихове ствари стоје горе, утолико више држе заставу.” (ПР, I, 628) Симпатија према слободи спаја се са симпатијом према људској чврстини. Она је, међутим, у нескладу са пишчевом дијагнозом духовне ситуације времена. То би значило да Херцен развија своју мисао – као своју заставу – у подручју које се налази ван владајуће слабости и осредњаштва. Његов либерализам би био, отуд, трајни позив на немирење са постојећим.

Отуд је неупоредиви негативни јунак *Прошлости и размишљања*, не само у теоријском и политичком него и у личном смислу, свакако Николај I Романов. Царев политички систем, начин живота који намеће, лична изложеност и патња човека у таквом систему, представљају непроменљиво обележје свега што је рђаво и против чега се усправљају Херценова мисао и пракса. Јер, први руски емигрант одбија сам основ царског режима: „Да би се одсекао од Европе, просвећености, револуције која га је од 14. децембра плашила, Николај је, са своје стране, подигао хоругву *йравославља, самодржавља и народности*, дотерану према пруском барјаку и подржавану на све могуће начине невероватним Загоскиновим романима, чудним иконописом и ужасном архитектуром, Уваровом, гоњењем унијата и ’ Руком свевишњег домовину је спасла’.” (ПР, I, 464) Овако устројен систем је онемогућавао *йолийичке* садржаје јавног живота у њиховој разноврсности, стварао јавну свест која је била преплетена страхом и цензуром.

Отуд се догодило да „књижевна питања, пошто су политичка немогућа, постану животна” (ПР, I, 477). Због своје протејске природе, разуђене палете алузивности, хотимичне неодређености, књижевност је постепено постајала *йривилејовано* подручје јавне пажње. У њој се

могло написати понешто од оног што је било кажњиво и могло се тврдити да управо то није било написано. У друштвеном смислу, књижевност је постала битна комуникациона зона: мерило друштвене храбрости и јавног престапа. Тако је настајало осећање да је писање, покретање часописа, макар и из емигрантске осамљености и даљине, као што је то Херцен чинио, не само сврсисходно него и *ангажовано* као друштвено-симболички чин.

Да је то имало реалног дејства у репресивном механизму царског система показују пишчеве личне тешкоће, јер „хајка коју је потајно против мене започела руска влада присилила ме је да из ње [Женеве] одем у Цирих како бих спасавао имање моје мајке у које је зарио своје царске канџе 'незаборавни' цар." (ПР, I, 662) Тешкоће у које су Херцена довеле одлуке царске владе приповедно су пренете на терен личне борбе са царем. Тако се *иперсонализује* читав један систем, како његова садашњост тако и његово порекло. То даје лични интензитет борби са царем који се претвара у приповедни интензитет. Царева личност је спојена са системом и са – то је шири ниво приповедног уопштавања – духовном ситуацијом времена којој даје печат: „Николајево време је било време моралног убиства, оно није убијало само рудницима и дугим војничковањем, већ својом забунљивом, понижавајућом атмосфером, својим, тако рећи, негативним ударцима." (ПР, I, 840) Само морално убиство почивало је на свеобухватном распростирању страха, јер „било је опасно играти се либерализма, а играти се завере – није могло ником ни на памет да падне." (ПР, I, 127) Избор либерализма као политичког опредељења био је анти-николајевски избор.

Није, дакле, либерализам био никаква владајућа идеологија, већ је био апел против самодржавља као тотализације друштва у једној личности. Он није само идеолошко опредељење него и егзистенцијални улог: и зато је било значајно што су се речи против поретка страха ипак изго-

варале (ПР, I, 127). Но, Херцен не идеализује ризик који је лежао у изговарању тих речи. Јер, судбина политичког затвореника – наглашава први руски политички емигрант – била је лакша од судбине затвореног сељака, слуге, занатлије или обичног грађанина: и у тамници, и у суду, и у полицији (ПР, I, 169). Овакво осећање класних разлика показује како је Херцен имао на уму дух заједнице која треба да почива на друштвеној равноправности: нарочито пред законом. Његов избор социјализма, као и његов либерализам, открива се као анти-николајевски избор.

Тај избор је добио јасне обресе после пишчевог разочарања револуцијом из 1848. године. Јер, Херцен је изричит: „Деспотизам или социјализам – другог избора нема.” (ПР, I, 476) У овој једначини није тешко препознати нерешиву противречност у односу на николајевско стање свести. Изненађује, међутим, сазнање о томе да „и оне земље у којима су се још сачувале слободне институције навлаче на себе деспотизам” (ПР, I, 476). Та околност условљава да настане разочарање Европом: „Европа је испољила чудновату *несиџосодности* да изврши социјални преврат.” (ПР, I, 476) До које парадоксалне мисли доводи Херцена ово сазнање? До вере у Русију: „Сматрамо да Русија није за то тако неспособна, и у томе се слажемо са словенофилима.” (ПР, I, 476) И руски либерали, као Херцен, верују у оно у шта верују њихови антагонисти словенофили – у Русију: „На томе се заснива наша вера у њену будућност. Вера, коју сам проповедао од краја 1848. године.” (ПР, I, 476) Преврат који се смешта у Русију везан је за рушење николајевског стања свести: утолико има за Херцена и значење политичког става и значење личног реванша.

Но, чудноватом путањом идеја и ставова, управо је анти-николајевски став довео Херцена до исходишта његовог политичког уверења. Јер, бити против николајевског стања свести значи бити за слободу, за либерализам, јер је то оно што се забрањује. Но, бити про-

тив у овом случају значи, истовремено, бити солидаран са онима који трпе више од политичких затвореника, са друштвено нижим сталежима: то значи бити за социјализам. Тај социјализам треба да се догоди у Русији. Јер, на том терену треба разорити николајевско стање свести. То би био либерални импулс. Он је спојен са личном и самосвесном посвећеношћу „свом народу” (ПР, II, 46). Ту настаје подударност са словенофилима. Али, да та подударност не изневерава либерални садржај, открива сазнање о томе „да се разуман и слободан развој руског народног начина живота поклапа са стремљењима западног социјализма” (ПР, I, 477). Тако је – у противљењу николајевском режиму и стању јавне свести које је он створио – обликован Херценов идеолошко-политички лик у *Прошлости и размишљањима*. Он је либерални социјалиста или социјалистички либерал. Таква оцена није у сукобу са његовом вером „у руску сељачку комуноу као ембрион живота”, јер је у тој комуни „тежња за индивидуалном слободом помирена са потребом за колективним деловањем и одговорношћу”.³⁵ Тако је његово разрешење ипак остало у хоризонту либералне двосмислености.

Као да је потреба за уклањањем николајевског система, као императив који обузима и човекову мисао и његова осећања, довела Херцена у нехотичну паралелу са Марксом. Обележен као афективни русофоб (ПР, II, 141), Маркс окупља негативна осећања у Херценовом приповедању, као што је Херцен повремена мета Марксових негативних излива.³⁶ Детерминистичка димензија његовог учења почивала је на представи о револуцији која нужно долази као плод постепеног развоја производних снага због којих капиталистички друштвени поредак

35 Исаија Берлин, *Пројив сјрује*, 218.

36 Никола Милошевић, *Филозофија и психологија*, 207, 223.

мора пропасти.³⁷ Отуд је привилеговано подручје револуције везано за земље у којима су производне снаге најразвијеније: то су најиндустријализованије земље света. Као што је Херцен по сваку цену желео рушење николајевског система, тако је Маркс изнад свега желео рушење капиталистичког поретка.³⁸ Отуд је у писму Вери Засулич – 1871. године – тврдио да је револуција у аграрној Русији – могућа, не осврнувши се на чињеницу да противречи сам себи, јер се детерминистичка димензија његовог учења разилази са волунтаристичком димензијом тог учења.³⁹ Судбина антагониста је да се понекад њихова осећања нехотично подударе.

4.

Испод политичке и идеолошке димензије Херценовог приповедања, која је премрежила приказивање политичке емиграције, француске, италијанске, немачке, руске, мађарске, која је изнедрила бројне политичке и културне теме, налази се један *ошшии њоїлед* на људе, ствари, догађаје и времена. Искази такве природе имају распршено су уланчани у сећањима првог руског политичког емигранта. Њихова разуђеност, која дотиче и интимне и приватне садржаје пишевог живота, породичне несреће и емотивне бродоломе, давнашња и скорашња пријатељства и разочарања, у широкој панорами друштвених прилика, битно је везана за асоцијативно приповедање у *Прошлосѝи и размишљањима*.

Овакви приповедни низови, слојевити и степенести, стварају *књижевно разлисѝавање* приказаних збивања, обезбеђују одмицање од стварносне основе и постојање у

37 Никола Милошевић, *Филозофија и ѡсихолоѝија*, 175, 192–193.

38 Никола Милошевић, *Филозофија и ѡсихолоѝија*, 180.

39 Никола Милошевић, *Филозофија и ѡсихолоѝија*, 230.

неодредивости књижевног искуства. Јер, они постављају непосредност животних садржаја, која остаје у дејству, у свест о општељудским константама живота. Тако се образује *моралистички слој* Херценовог приповедања. Он омогућава писцу да се креће кроз изузетно велики дијапазон тема. Али, он такво јунаково кретање – приповедном перспективом – поставља унутар разнородних мисаоних и емотивних регистара живота и приче. Тада дух моралиста – као скривени дух приповести – лебди изнад пишчеве мисли. И либерална двосмисленост открива своје моралистичко језгро.

У часу када му је отац умро, Херцен је имао особен доживљај, јер „овај нови положај ми је био одвратан, понижавајући – све ово, ова кућа, зато што је неко умро, припада мени, а тај неко је мој отац” (ПР, I, 498). Као да се осећајност прикрива у неодређено казивање о *неком* ко је *ошац*. На тој линији између уопштавајућег и обезличујућег *неко* и болног и проживљеног *ошац* настаје подлога једне општије мисли: „наследство садржи у себи дубоко аморалну црту: природну тугу за изгубљеном блиском особом изопачује преузимање власништва над њеним стварима” (ПР, I, 498). Како је управо ово наследство омогућило Херцену удобан емигрантски живот, покретање независног часописа, онда околност да се наглашава *аморалности* наследства као да шифровано упућује ка потиснутој свести о кривизи. Долази до разлагања опште свести у корист негативног импулса самоанализе: хумана и саосећајна душевна стања претварају се у необичну супротност.

Негативна осетљивост у односу на саморазумљиве животне форме, као осетљивост коју ће доцније образложити Ниче и Фројд, дотиче и појам симпатије: „симпатија међу људима има, као и у хемији, своју границу засићености, преко које се не може прећи, а да се не доспе на оне позиције где људи поново постају туђи”

(*ПР*, I, 527). Настало као разјашњење једног младалачког пријатељства које се извргнуло у сукоб, ово уопштавање је испуњено психолошком проницљивошћу. Околност да се прави аналогија са природним наукама, кроз односе квантитета и квалитета, обележава читаву једну традицију моралистичког размишљања: од Паскала преко Шопенхауера до Ничеа. Описујући тренутно помирење са словенофилима, после ког је наступило поновно разилажење, Херцен закључује да је нестанак интереса нужан услов помирења: „Измирења су, уопште, само онда могућа, кад нису потребна, то јест када је лична срџба прошла или када су се мишљења зближила, а људи сами увидели да за свађу нема разлога.” (*ПР*, I, 489) Ако интерес, било лични било општи, онемогућава измирење, онда у либералном обуздавању индивидуалних права неутралним законима и установама увек пребива негативан суд о људској природи. Јер, док постоји интерес, свако ће „измирење бити међусобно губљење снаге, обе ће стране бледети, то јест изгубити своју изразиту боју” (*ПР*, I, 483).

Ова мисао има две поенте. У антрополошком регистру, лаж измирења води самозаваравању. Отуд следи да је задовољавање сопственог интереса пут у стварносно или рефлексивно самопотврђивање. То би значило да негативни аспекти човека – безусловна подређеност интересима – управљају и његовим успостављањем у позитивним аспектима личне особености: као што је самопотврђивање. Тако је егоизам, који је код Херцена двосмислено процењен, прожет либералном двосмислености: он је, крај све негативности коју показује у појединим ситуацијама, позитиван учесник у остваривању људске личности и, чак, друштвеног кретања.⁴⁰ У политичком регистру, компромис није измирење. Он није могућ на прикривању интереса него на његовом препо-

---

40 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 222.

знавању. Тек ако се препозна истински садржај интереса постаје могућ компромис као уговор између актера: ако се не препозна него крије интерес, онда је компромис преваран и вођен наумом да не успе.

Понекад Херцен тумачи изглед људског лица као нешто што има значење: „Струвеово лице је од самог почетка на мене оставило чудан утисак: оно је изражавало ону моралну скамењеност коју фанатизам даје лицемерима и расколницима.” (ПР, I, 620) Лице сутерише слабост моралног осећања у човеку: тај увид би могао бити плод посматрања, премда се физичко својство значењски преноси на духовни израз. Но, како морална скамењеност одводи фанатизму? Сам суд је у подручју уопштавања, које ипак може имати мотивацијску подлогу: због подложности фанатизму, религијском или идеолошком, естетском или етичком, људи могу постати неосетљиви. Но, постављање неосетљивости у фигури лицемера или расколника део је приповедног наговештаја који не нуди објашњење.

И друштвени живот бива осматран на негативан начин: „Живот у кафанама и клубовима је привлачан, динамичан, ласка самољубљу и нимало не притиска. Закаснити се не може, залагати се није потребно, што није урађено данас, може се урадити сутра, а може се и не радити уопште.” (ПР, I, 607) Тако је Херцен видео оне које је назвао „хористима револуције” (ПР, I, 606), које је доживео као поколење неспремно за револуционарни рад. Власт је у најдиректнијој вези са осредношћу масе (ПР, I, 61), новинари и фељтонисти „свако вече с наслађивањем и ревношћу чепркају по одбаченим остацима дана” (ПР, I, 128), док се историја „развијала кроз бесмислице; људи су стално тежили за пустим сновима, а постизали веома стварне резултате” (ПР, II, 194). Оваква размишљања, премда тематски различита, имају *нейативну оријентацију*. Она, дакле, изражава неко мишљење које се налази *испод* површине пишчевих опажања. То би значило да

се у оквиру *неајтивне оријентације* пищевих опажања испољава Херценово схватање живота.

Оно свакако подразумева свест о човековој мањкавости: о недостатку који одређује људску природу. Јер, „сматрамо да смо неупоредиво независнији него што смо у ствари, па гордо желимо да сами управљамо својим животом.” (ПР, I, 765) У свој рационалности и просвећености личног избора, у либералном ставу који исказује, човек носи битно ограничење у властитој судбини. Оно није ситуационо него егзистенцијално. Отуд извире либерална двосмисленост: из неодређене и мутне, али интензивне свести о човековом егзистенцијалном мању и, истовремено, из парадоксалног уверења у неминовност управљања животом. Управо постојање овакве парадоксалне свести открива сложеност Херценовог лика унутар целокупног његовог ситуирања у либерализам и социјализам. Јер, из његовог разумевања живота избија нешто што није сводиво ни на либерализам ни на социјализам: „Живот пролази у низу оптичких варки, измишљених потреба и варљивих задовољстава.” (ПР, II, 195) Сазнања нас варају, јер нам се чини да видимо оно што не постоји, као што не знамо ништа о оном што нам је пред очима; наше потребе су плод наших жеља и амбиција, никако неопходне и отуд нестварне, док су нам задовољства варљива.

Овај песимизам представља основни егзистенцијални став Александра Херцена. Јер, „Херцен није... исповедао оптимистичку теорију прогреса, он је, обрнуто, био заговорник песимистичке филозофије историје, он није веровао у разумност и мир историјског процеса који води остварењу највишег добра. То је занимљиво и оригинално код Херцена.”⁴¹ Зашто? Зато што је песимистички начин мишљења изразито субвер-

41 Nikolaj Berdajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, 24.

зиван: и у његово време, код Де Местра и Толстоја,⁴² и у потоњим временима: све до данас.⁴³ Његов песнимизам открива антрополошко језгро либералне двосмислености. Код Херцена је песимистичко залеђе у схватању живота спојено са негативном оријентацијом у процењивању људи, догађаја, народа и ситуација. То се препознаје у три приповедна нивоа *Прошлости и размишљања*: у процени људског понашања, у положају који добија схватање слободе и у положају који заузима идеја личности.

Најспољашњи од ових приповедних нивоа, процена људског понашања, препознаје се у спорадичним приказивањима људи и ситуација. Да је Херцен држао до ових процена, да их је сматрао важним показатељем људске проицљивости, показује његова оцена блиског пријатеља: „Увек дубок кад се ради о идејама и уметности, Огарјов никад није умео да процењује људе.” (*ПР*, I, 774) То значи да није умео да развије негативну оријентацију у процењивању стварности. Ова реченица оставља значајан наговештај о самом Херцену. До последње адресе до које допире овакав наговештај долази се када се прође особено подручје политичког посредовања.

Лишени дубине у сагледавању идеја и уметности, површни у разумевању многих садржаја, политичари као да имају развијен инстинкт за процену људи. Јер, они не греше када је реч о вредностима људи него занемарује све вредности човека уколико нису употребљиве у њиховом политичком науму. То би значило да је код политичара развијена негативна оријентација у процени људи. Херценова сложеност је у томе што негативну оријентацију не задржава у подручју употребљивости, већ напушта строго политичко гледање на ствари, па

---

42 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 91.

43 Мило Ломпар, *Дух самојорицања*, *Catena mundi*, Београд, 2023, 348–353.

негативну оријентацију шири на човекову целовитост и отуд је доводи у раскорак са другим и неспорним вредностима. Дубина у сагледавању идеја и уметности постоји у једном човеку *најоредо* са одсуством негативне оријентације у сагледавању људи. То би значило да је дубина увида праћена плиткошћу сазнања: у истом човеку. То су неизмириви светови у Огарјову.

Ако су такви код песника коме је посвећена књига *Прошлости и размишљања*, они нису такви код њеног писца – код Херцена. Он њихову напоредност, каткад међузависност, каткад противречност, укотвљује у либералној двосмислености свог приповедања. Описујући једног дворанина, он наглашава како је „све... обављао с ревношћу која једва да је била потребна, са тврдоглавошћу која је наносила штету, са честитошћу коју нико није запажао” (*ПР*, I, 25) У Херценовом опису се зари напоредност супротних вредности: ревност припада тврдоглавости која припада честитости. Обједињује их истрајност негација у оцени човекових својстава: непотребна, штетна, незапажена. Она ствара њихов склад који над-свођује увек могући и латентни сукоб између њих.

Снага ових негација обухвата и друштвене обичаје: „Уопште се између жена од тридесетпет година и девојака од седамнаест развија велико пријатељство само онда када прве самопрегорно одлуче да немају пол.” (*ПР*, I, 58) Наизглед једноставна карактеризација друштвених и личних односа, ово опажање притајеног ривалитета наглашава нерешив сукоб у области пола: пријатељство није могуће уколико су вредности унутар пола у сукобу. Унутар *женскости* одвија се борба изразите младости и неувеле зрелости: обе почивају на вредностима које су неспорне, али пријатељство није могуће уколико се нека од вредности не порекне.

Преокренут поглед на друштво, сасвим неполитички, доноси реченица да „лудак Проњка, који је једини чувао

људско достојанство, није скидао умашћени шешир, смешио се стојећи мало даље и давао се у трк чим би неко од нас из града хтео да му приђе” (ПР, I, 62). Уметнута реченица да је он „једини чувао људско достојанство” обележава преокренуту перспективу у опису ситуације: јунакова јуродивост добија једну вредност која је другима недоступна упркос њиховој друштвеној прихваћености. Лудак је носилац несумњиве вредности у ситуацији, они од којих се уклања нису означени као лишени вредности: зашто онда бежи? Писац, дакле, упризорује давнашњу ситуацију тако што је сагледава на начин сукобљених вредности. То је истински темељ *његовој* погледа.

У опису љубавника своје жене, Херцен успоставља прецизан распоред смисаоних нагласака: „Његова писма из 1850. и први разговори у Ници служе као страشان доказ који раскрива... шта? Обману, подмуклост, лаж?... Не; та то не би ни било ново – него ону слабачку дволичност због које сам много пута кривио човека са Запада.” (ПР, I, 787) Пишчева негативност која сагледава обману, подмуклост, лаж као да није погођена њиховим постојањем уколико су они чињенице снаге. Она је погођена својством слабости какво је дволичност: погађа слабост, а не дволичност. А зашто? Зато што је то слабост која успева: као лична слабост, она успева зато што је у невидљивом дослуху са слабошћу која испуњава време. Оно снабдева слабост снагом, даје јој снагу, претвара је у вредност која стоји наспрам пишчевог осећања вредности ситуиране у снази личности. Вредности су – што наговештава Ничеа и Достојевског – преокренуте: слабост која успева извире из негативности распрострањене светом. У људском понашању Херцен проналази сукобљене вредности које су у вези са његовим песимизмом.

Пишчево начело слободе бива откривено кроз негативну оријентацију његовог размишљања, јер се он сећа како је кућно предворје „у мени одмалена развило нео-

граничену мржњу према сваком ропству и свакој самовољи” (ПР, I, 40). Из негације ропства и самовоље јавља се мисао о слободи. То је примарни доживљај детињства, јер „не знам како се то десило, али сам, иако мало или веома нејасно схватао о чему се ради, осећао да ја нисам на оној страни на којој су картеч и победе, тамнице и окови” (ПР, I, 52). Ово осећање се грана у правцу установа не-слободе, оне постају адресе које човека наводе на отпор.

Но, негативни пут до распознавања слободе постаје подлога за концепт либерализма. Тај концепт постаје пишељев избор, иако појам слободе није постављен једнозначно, јер Херцен наглашава да се може – попут Милтона – бранити слобода говора од напада власти, као што се може бранити слобода – као што чини Мил – и од друштва и обичаја (ПР, II, 61), од јавног мишљења (ПР, II, 191), „од убиствене силе равнодушности, од ускогруде нетрпељивости, од ’осредњости’ ” (ПР, II, 58) Иако је примарно одређена афективном негацијом, слобода је схваћена диференцирано. Испод политичке реализације, она је појмљена као апорија, а метафизички – као понор: више се инстинктом осећа *и*ре него што се појави у артикулацији.

Сам концепт либерализма може имати за подлогу једно антрополошко искуство са прецизним телеолошким показатељем: „Људи су уопште веома често спремни да се одрекну личне слободе да би окончали колебања и неодлучност.” (ПР, I, 444) Страх, несигурност, колебање би били, дакле, оно што припада искуству слободе. Она поставља човека у ризичан положај. Лично искусивши велике распоне ризика, од општих до интимних, Херцен тврди да тај ризик треба да буде прихваћен: и он га потврђује приповедањем као уверљивим сведочанством. Али, испод његовог прихватања, искри свест да у самој слободи има нечег проблематичног: у часу када уводи у ризик, она постаје опасност по човека, јер ограничава његово постојање на други начин од репресивног као

спољашњег ограничења. Слобода се претвара у унутрашњи вртлог самопроблематизација.

Ова ограниченост слободе обележена је као лично искуство. Тако се на дну прихватања страховитог ризика слободе појављује идеја личности као начело *Прошлости и размишљања*. Као средишњи моменат Херценовог приповедања, ова идеја се појављује и у посредном и у непосредном виду. Понекад се појављује у директној вези са идејом слободе: „Од своје тринаесте године сам служио једној идеји и био под једном заставом – борбе против сваке наметнуте власти, против сваке присиле у име безусловне независности личности.” (ПР, I, 702) Није, дакле, слобода остављена без тежишта, да лебди у подручју неодређености, нити је сведена на своје друштвено лице, већ је судбински – „безусловно” – персонализована, јер је одређена идејом личности.

Као да је неприкосновеност личности на дну Херценовог либерализма: отуд проистиче високо подигнута застава индивидуалних права у његовом политичком мишљењу. Са овог дна, персонализованог, слобода се поставља у друштвену реалност, па се осећа да је прикраћена, угрожена, чак опозвана, ако остане у свом солипсистичком облику. Отуд мора да нађе друштвени корелат у духу заједнице: отуд социјализам као Херценов политички пројекат. Удео личности је – по Херцену – битан у сваком разумевању прошлости, јер „оцена прошлих личности, њихов значај и ’жиг’ мање зависе од упоређивања збира знања и начина постављања задатка прошлог времена и новог, него од енергије и снаге које су они уносили у своја решења” (ПР, I, 842). Личност се, дакле, не може открити у пукој догађајности свог дејства, чак и укрштеној са потоњим историјским ходом, она као да измиче свести о догађајима, попут сенке која је неухватљива. До ње се допире – и то је улог приповедања у *Прошлости и размишљањима* – трагом њених енергија,

створених и нестворених, њених снага, опредмећених и скривених, *мимо* историјског исхода који им је запао у укрштеним дејствима сила друштвене реалности.

Ни неуспех није одређење личности, већ енергија која је испуњава у дејству: неуспех је њен политички резултат, али енергија њеног дејства – Мацини, Волцел – остаје њена егзистенцијална мера. У тој мери крије се пркос који у политичку реалност уноси стајање на страни слободе. Херценово огорчење на руске прилике не проистиче само из одсуства друштвене слободе него се на дну његовог огорчења проналази праосновна побуна у име личности: „код нас се свуда човекова личност приноси на жртву без трунке самилости, без икакве надокнаде” (ИП, I, 176). И отуд патос личности – у паноптикуму ове приповедне свести – даје нови смисао неуспеху политичке борбе.

Херцен призива револуцију, иако не жели да ступи у „велику револуционарну армију”. И док се она не реорганизује, он ишчекује и из даљине ослушкује пулс револуције: „У ишчекивању тога – ја пишем. Можда ће то ишчекивање дуго да потраје, не зависи од мене промена ћудљивог људског развитака; али од мене зависи да говорим, да придобијам, да убеђујем – и ја то чиним свом душом и свом мишљу својом.” (ИП, I, 702) У одсуству револуције остаје *личносћ*: она је на дну сваког видљивог разлога. Чак и ако Херцену није ни пало на памет, његово поверење у значења и вредност личности има нешто од религијског (православног) искуства. Но, у његовом приповедању, као начину разумевања личности која је у искону свих речи, постоји извештај религијски траг.

Доноси га идеја *йреобраћења* која је готово увек запретана у аутобиографском поматрању: „Сваки човек који је много искусио сећа се дана, сати, низа једва приметних тачака од којих почиње прелом, од којих ветар дува из другог правца.” (ИП, I, 765) Постоји, дакле, неки моменат када се живот *йрелом* у темељу: за Херцена је то била

породична несрећа, у којој је у кратком времену изгубио мајку, дете и жену. У ретроспективи, он јој проналази *навешћење*: „та знамења или упозорења уопште нису случајна, она су последице, почетна оваплоћења оног што је спремно да ступи у живот, откривање оног што потајно превире и већ постоји.” (ПР, I, 765) Нема случаја у животним наговештајима. Невоља са овом истином је у томе што се до ње долази у ретроспективи. То би могло значити да тек по премеравању целине живота настаје свест о извесној нужности која се у животу разлиставала. Херцен проналази *психолошко њорекло* нужности у човековом животу: „Ми не опажамо те психичке *њпредзнаке*, ми их исмејавамо, као со просуту из сланика или свећу која се угасила, јер сматрамо да смо неупоредиво независнији него што смо у ствари, па гордо желимо да сами управљамо својим животом.” (ПР, I, 765) Човекова самоувереност када је реч о сопственој слободи одједном је добила својство гордости као еминентно религијско својство. Како није дошло до одустајања од саме идеје, то би значило да је пронађен њен дубљи основ. Управљање својим животом је аксиом слободе појединца. Одједном се оно појављује као недовољно, јер се из понора слободе помаља свест о малој независности људских одлука.

Иако је секуларно свео тајанствене наговештаје човекове судбине на *психичке њпредзнаке*, Херцен је отиснуо њихов религијски траг: као темељ психолошког разумевања ствари, *душа* има своју везу са схватањем живота у којем се зари осећање трансценденције. У сва три момента Херценовог ретроспективног осматрања сопственог живота – преобраћење, навешћење, душа – постоји одсјај религијских традиција. И када је сасвим секуларно схваћена као индивидуа, појединац или субјект, личност призива *лик* који је утемељује: она је макар сећање на Божију идеју у човеку. Само личност може гарантовати удео слободе у политици, јер се последња одбрана сва-

ког прегнућа, као слободе, налази у личности. Некада је појам индивидуалних права, која почивају на представи о индивидуалним слободама, носио много прецизније и обухватније име – неприкосновеност личности.⁴⁴ У том имену је лако препознати егзистенцијални тоналитет, какав чили у појму ондивидуалних слобода или права. Можда је у таквом појму личности скривена чак и одбрана запретане (либералне) транценденције?

Човек не живи – пише Херцен – да би био део неког далеког циља, ни да би се оваплотила идеја, нити ради прогреса, већ се „читава наш велики значај, уз сву нашу ништавност, уз једва приметно треперење нашег личног живота, састоји управо у томе што смо, док живимо, док се се у стихијама није развезао чвор који затежемо, *ми, ипак, ми лично*, а не лутке које су предодређене да пате ради прогреса или да оваплоте неку неутемељену идеју” (ИП, I, 209). Исaiја Берлин сматра да је ово сазнање „најважније начело”⁴⁵ Херцена. Оно припада основној тези коју је први руски политички емигрант развијао читавог живота. Он се, наиме, супротстављао „страшној моћи коју идеолошке апстракције имају над људским животима”.⁴⁶ Насупрот тој моћи, он је сматрао „да циљ живота почива у животу самом, да жртвовање садашњице некаквој нејасној и непредвидивој будућности представља такав облик самообмане који води ка уништењу свега онога што је једино вредно у човеку и друштву”.⁴⁷ Као да у оваквом увиду чили Херценовог вишеслојног осећања личности: тог невидљивог основа његовог поуздања у појединца и његову слободу. Јер, упућеност на личност представља упућеност на сваки тренутак њеног живота. То доноси мисао о томе да се човек „родио... за садашњост, што му нимало не смета да прими наслеђе про-

44 Isaija Berlin, *Četiri ogleđa o slobodi*, 298.

45 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 215.

46 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 214.

47 Isaija Berlin, *Ruski mislioci*, 215.

шлости, нити да понешто остави завештањем” (ПР, I, 209). Нема, дакле, никакве тотализације: ни садашњости ни тренутка у којем се осећа да се живи. Све је у отклону сваке тотализације, па садашњост није искључена из везе са прошлошћу или оним што долази.

Она је призвана да би спречила сваку телеолошку тотализацију живота. Као да је – у овом приповедном регистру – ипак раскинута свака веза са трансценденцијом. Јер, ова апологија живота који је сада, и који вреди само као сада, може се схватити као провера живота у сваком тренутку: провера која треба да осведочи како сам живот у сваком свом сада измиче тотализацији. И тако апологија садашњости уклања вео трансценденције са живота, док истовремено поверење у личност носи запретану везу са трансценденцијом. Ствари се ређају у чудној и ритмичној подударности са либералном двосмисленошћу. Веза између слободе, као понорне проблематичности, и личности чини „да се поносимо што нисмо ни конач ни игле у рукама фатума који шије шарену тканину историје” (ПР, I, 209). Насупрот судбини у човеку се образује слобода као залог његове личности. То је онтолошки темељ либералне двосмислености Александра Херцена.

5.

У *Прошлости и размишљањима*, као скривена дејства понора слободе, појављују се вртлози самопроблематизација: „Сваки је човек који је поживео педесет година сахранио читав свет, чак два; са његовим нестанком се саживео и навикао се на нови декор другог чина.” (ПР, II, 394) Будући да припада стварности која је ишчезла, Херценова обузетост прошлим збивањима даје приповедању меланхоличан тон. Јер, човек се „наједном... на свом путу све чешће и чешће среће са именима и лицима давно минулих времена који буде низ сенки и слика... а

призивају час осмех, час уздах, доводећи понекад готово до суза” (ПР, II, 394). Уобичајен у приповедној ретроспективи, натопљен различитим садржајима живота, који му дају својство искуствене поткрепљености, овај меланхолични тон није неочекиван ни у *Прошлости и размишљањима*. Неочекиван је његов приповедни контраст, не зато што би био хуморни, већ зато што га преокреће у правцу призмичног дочаравања Херценове позиције. Она постаје призмична кроз самопроблематизацију: „Моја специјалност је да сахрањујем промашене животе оног времена, посустале у настојању да помогну како би се наша барка, која се дубоко зарила у песак, одсукала.” (ПР, I, 840) Он је, дакле, гробар једног поколења и једне идеје која је појела своје протагонисте.

У кога се он претворио? „Ја сам њихов Домажиров, сада од свију заборављен, а некад свима у Москви добро знани старац, ордонанс Прозоровског у оставци.” (ПР, I, 840) У овој фигури Херцен проналази самог себе: премда још увек *џу*, он *види* како је заборављен, шта је постао док припада *џрошлости* као теми приповедања. Но, шта он чини тим приповедањем? „Напудерисане косе, у светлозеленом мундиру из времена Павла, појављивао се на свим сахранама.” (ПР, I, 840) Као оно што се одвија пред читалачким очима, његово приповедање је једна сахрана, последња почаст нечем чега више нема. Али, сва његова важност због ове улоге чили у часу *размишљања*, чија алузивна путања подсећа да је старац у Москви корачао на челу поворке „убражавајући да обавља важан посао” (ПР, I, 840). Ни његово приповедање не представља – у *размишљањима* до којих доводи – некакав важан посао: оно је *убражење* које га открива као комичну фигуру. У приповедној самосвести своје књиге Херцен показује распон своје либералне двосмислености: оно што је важно подразумева један свет вредности и у прошлости (збивање) и у приповедању (јунак), али и оно што се

појављује у размишљању, откривши присуство уображења у свему, доноси (приповедач) вредност која је неуклоњива. То су два света између којих – као сенка – промиче Херцен у часу када препознаје своју личност.

У *Прошлости и размишљањима* – и на нивоу исказа, и у опису ситуација, и у приповедним уопштавањима – распротрти су бројни трагови *либералне двосмислености*. Њом је прожета приповедна перспектива у којој се разлистава како судбина јунака тако и судбина приповедача: две судбине у једној личности. Парадоксална, јер истовремено потврђује и проблематизује оно што је у њеној жижи, либерална двосмисленост ствара приповедне вртлоге којих је писац свестан: „Ослобођен на теоретском плану, ја не да сам чувао различита недоследна уверења *нећо су она сама остала* – романтизам револуције сам превазишао, али је мистичко веровање у прогрес, у човечанство остало дуже од других теолошких догми; а кад сам и то преживео остала ми је још религија личности, вера у двоје-троје људи, увереност у себе, у вољу људску. Ту је, разуме се, било противречности, унутрашње противречности воде многим несрећама, утолико жалоснијим, мучнијим што им је унапред одузета последња човекова утеха – оправдање самог себе у сопственим очима.” (*ПП*, I, 716) Пут до либералне двосмислености, као вртлога у ком се окрећу слојеви човекових представа, политичких, интимних, научних, уметничких, у коме се из позиције врсноности прелази у позицију једнакости, из позиције актера у позицију посматрача, из позиције одсудности у позицију безначајности, у којој су стопљена трагичка и комичка значења, јесте пут ка открићу антрополошког језгра које је премрежио песимизам.

У значењима песимизма одвија се приповедно саморазоткривање: оно оставља човека без заштите и на чистини егзистенцијалне немоћи – чак и пред самим собом. Јер, тај песимизам показује да на дну људских неуспеха лежи непрекорачив и неуклоњив сукоб вредно-

сти: ма колико да су по себи вредне и оправдане, у себи одрживе, вредности припадају различитим порецима и не могу се – ни у једном човеку – хармонизовати. Било да препознавање сукоба вредности у ритму модерних времена ситуирамо код Макијавелија,⁴⁸ или код романтичара и Хегела,⁴⁹ или код Достојевског и Ничеа, или код Сартра,⁵⁰ оно је природњени део Херценовог доживљаја света. Оно није, дакле, само његово *ејџохално* препознавање у свету него и, истовремено, његово *ејзисџенцијално* ситуирање у свет.

Оно, повратном светлошћу, обасјава његово саморазоткривање унутар песимизма. Јер, и његов песимизам бива прожет сукобом вредности. И као последњи слој човековог искуства, песимизам не зауставља таласање живота у човеку. Отуд се сукоб вредности појављује као животни садржај: како довести у резонанцу песимизам и акцију као узорну политичку вредност? Отуд је доминантни избор – који у себи открива живо присуство противречности као један садржај треперења живота у човеку – либерализам. Јер, социјализам не може у себе уградити садржаје песимизма: он почива на мистичној вери у прогрес, јер се развија на линеарном осећању историјског кретања. Песимистичко виђење не може бити усвојено ни унутар национализма: и кад је одбрамбени, и кад је напаљачки, он не може дозволити сумњу у вредност нације.

Сумњу у све, и у себе, може подржати либерализам: сукоб вредности у њему управо то и омогућава. Када то не може, када то не жели, јер тежи да се тотализује, он увлачи хилијазам у себе, па настају – као код левих либерала и неолиберала – анестезирајући облици либералног хилијазма:

48 Исаија Берлин, *Пројив сџрује*, 51, 65, 73, 76–77, 81.

49 Isaija Berlin, *Koreni romantizma*, preveo Branimir Gligorić, Službeni glasnik, Beograd, 2006, 27–28., 155.

50 Žan-Pol Sartre, *Filosofski spisi*, preveli Eleonora Prohić, Vanja Sutlić i Frida Filipović, Izabrana dela, knj. 8, Nolit, Beograd, 1984, 268–269.

као што је – по Ничеовој речи – пантеизам учтива форма атеизма, тако су они „учтива форма” либералног тоталитаризма у настајању. До њих долази зато што либерализам сам себи није довољан. Идеја индивидуалних права – како показују *Прошлости и размишљања* – тражи одговарајући корелат у духу заједнице. У том односу се језгри неуклоњиво присуство песимистичког виђења живота и неуклоњиви сукоб вредности у свету. И тако се оспољава – као сумња у све, као живот – либерална двосмисленост.

Она може бити у дослуху са разликовањем јавних и приватних питања, као разликовањем које утврђује које подручје припада либералном, а које ироничком мишљењу. Са том разликом успоставља се фигура либералног ироничара која као да може премрежити оба подручја.⁵¹ Но, либерални ироничар ипак баштини прогресистичку схему историјског кретања. У њој нема места за трагичку неразрешивост сукоба вредности.⁵² У либералној двосмислености, која отвара понор слободе, као такво искуство појављује се стање радикалне упитности које је премрежило и јавно и приватно подручје. У њему нема никаквог тотализујућег решења, већ само настојања да се успостави нестабилна равнотежа између појединца и заједнице.

У двосмислености има нечег што узнемирује човеково очекивање. Таман се стабилизовало у једном правцу, очврсло у наслеђеним облицима предразумевања, затомило знатижељу, очекивање бива присиљено да се усколеба, почне окретати око себе, нагађати, образовати вртлог и задуго остати лишено путоказа о правцу којим треба да плови. Да ли да настави по претходном науму, или да га промени, или да остане закопано у неодређености? Као да нека неаутентичност одређује ово стање

51 Richard Rorty, *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge University Press, New York, 1989, 198.

52 Мило Ломпар, *Полихисторска исцртавања*, Catena mundi, Београд, 2016, 409.

свести унутар свакидашњице.⁵³ Но, поред егзистенцијалних двосмислености, познајемо и њене друге видове: реторичку, лудичку, друштвену, историјску двосмисленост. Каква би – у хоризонту модерних идеологија – била либерална двосмисленост?

Она би почивала на *ириџајеној* свести о недовољности укопавања у либерализам, као поглед на свет, као појединчево уверење и као политички поредак, и на *истирајној* опредељености да се не напусти либерализам. Као увереност у незаменљивост човекове индивидуалне слободе, и права која из ње проистичу, либерализам је упућен да трага за неопходним историјским корелатима. Јер, такав корелат представља организовани поредак у којем човек живи. У том поретку су кристализовани слојеви традиције и симбола. Отуд кажемо да дух заједнице уредује унутар поретка. У настојању да пронађе прикладни корелат индивидуалним правима либерализам посеже за различитим традицијама. Будући да у њима живе и делују предуслови друкчијих идеологија, либерализам ступа у симбиотичке склопове који нису једнозначни, али чија одрживост бива проверавана у историји.

Тако је либерализам покушао да се утврди у духу национализма, кроз сазнање да „политику сам увек посматрао са националног становишта, и то не само спољну политику, већ и политику уопште”.⁵⁴ Тада је покушавао да се утврди у духу националне заједнице. Посезао је и за својствима социјализма, чији историјски корелат је представљала социјална заједница. Оно што су ти симбиотички склопови показали јесте покривање широког друштвеног спектра. У темељу њихове нестабилности крије се свест о неопходности и дејствима либерализма.

53 Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, preveo Hrvoje Šarinić, Naprijed, Zagreb, 1985, 199.

54 Maks Veber, *Politički spisi*, prevela Aleksandra Kostić, Filip Višnjić – Službeni glasnik, Beograd, 2006, 141.

Он спречава националистичке или социјалистичке тотализације. Јер, он зајамчује широки спектар индивидуалних права који онемогућавају сваку тотализацију. Када су посезали за тотализацијама, и социјализам и национализам беху претрпели историјски бродолом.

Но, када се одрекао веза са историјским садржајима духа заједнице, када је одбацио значај историјске подлоге у обликовању правне једнакости, када је подлегао историјском искушењу и саблазни, либерализам је ишао ка тотализацији, кроз идеологију левих либерала или неолиберала. Он је историјски корелат проналазио у грађанизму, који треба да омогући глобалну заједницу. Тотализујући појам демократије и индивидуалних права, тако их извитоперавајући, леви либерали крију класични либерални увид да индивидуална слобода није нужно повезана са демократском управом,⁵⁵ као и да је веза између индивидуалне слободе и демократског поретка далеко безначајнија него што се чини.⁵⁶ Тако је либерализам добио тоталитарне претензије и отклизао ка историјском бродолому.

У језгру либералне двосмислености налази се неуклоњиви *неіаііивііейі*. Јер, „’позитивно’ схватање слободе као господарења собом, у којем се подразумева да је човек подељен на субјект и објект господарења, погодновало је – то показују и историја и доктрина и пракса – цепању личности: на једној страни трансцендентни, доминантни контролор, на другој, емпиријско клупко жеља и страсти које треба обуздати и потчинити.”⁵⁷ У овом схватању позитивне слободе проналазимо *неіаііивііейі* усмерен ка емпиријском слоју личности, који треба обуздати и потчинити, у име правог сопства које је шире од

55 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 213.

56 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 214.

57 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 218.

емпиријског појединца, јер представља друштвену целину „као племе, расу, цркву, државу, велику заједницу живих, мртвих и још нерођених”.⁵⁸ Но, усамљени мислилац „који се супротставио свету и ослободио веза са људима и стварима”⁵⁹ свакако припада традицији либералног индивидуализма и негативном схватању слободе: као схватању које води незауостављиви ритам жеље која уклања сваку препреку сопственом распрострањању. Унеколико друкчије од Миловог одређења негативне слободе,⁶⁰ и ово схватање очитује неуклоњиви негативитет.

Ако је *позитивна слобода* одређена као појединчева слобода за надличне ентитете, попут заједнице, народа, државе, расе, класе, она је негативно одређена према емпиријском појединцу, чије су жеље у темељу осећања индивидуалне слободе. А ако је *негативна слобода* одређена као појединчева слобода од надличних ентитета у корист емпиријског појединца, његове индивидуалне слободе и његових жеља, она је – као оно што уклања препреке појединчевим жељама – негативно одређена према тим ентитетима. У оба случаја, у обе врсте слободе, опстаје неки *негативитет* као оно што као да је природно слободи.

Само парадоксална својства либералне двосмислености, ма колико да је она каткад неухватљива, теже задовољавању оних услова који истовремено обезбеђују релативност индивидуалних слобода и појединца који се осећа одговорним за заједницу. Тек када је усвоје, социјалистичка и национална оријентација добијају могућност да избегну саблазан (искушење) тотализације, да се – остајући оно што јесу – помере ка разуђености и противречности животних садржаја, као што либерална

58 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 216.

59 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 223.

60 Isaija Berlin, *Četiri ogleda o slobodi*, 224.

двосмисленост онемогућава глобалистичку тотализацију коју промовишу леви либерали.

И у сваком од оваквих склопова опстаје *ѿрајна найеѿосѿ* између идеолошких и историјских чинилаца. Унутар ње, као нестабилне равнотеже између индивидуалних права и духа заједнице, може се образовати однос универзалних и контекстуалних чинилаца: универзализам либерализма бива коригован контекстуалним притиском света у којем се укотвљује. Управо је *ѿрајна найеѿосѿ* израз присуства либералне двосмислености. Природа напетости, облици њеног показивања, трења у концепцијама и у стварности, одређују природу либералне двосмислености која боји модерне животе.

Milo Lompar

LIBERAL AMBIGUITY

Summary

This paper analyzes Alexander Herzen's autobiography *My Past and Thoughts*. It identifies the existence of different stances within the political, ideological, culturological and intimate layers of narration. I argue that the concept of liberal ambiguity plays a crucial role within Herzen's storytelling. It has profound importance both within the epochal and existential realms of his writing. Furthermore, it is also reflected within the pessimistic understanding of life as the most general background of liberal thought.

Key words: Alexander Herzen (1812-1870), liberalism, individual, community, pessimism, conflict of values.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

- Абдулвалијев, Нагим 71
Аверченко, Аркадиј (Арка́дий Тимофе́евич Аве́рченко) 36
Ажајев, Василиј (Василий Николаевич Ажаев) 32
Ајтматов, Торекул 71
Ајтматов, Чингиз (Чингиз Айтматов) 69–73
Александров, Александар Васиљевич 23
Алфимов, Валентин 93, 96
Андрејев, Павле 158
Андрић, Иво 64
Андроник, архиепископ 152
Антонић, Слободан 77, 79, 84, 85, 87, 92, 95–98
Арагон, Луј (Louis Aragon) 73
Аранитовић, Добрило 81, 97
Аристотел (Ἀριστοτέλης) 99, 105, 106
Астафјев, Виктор (Виктор Петрович Аста́фьев) 39, 70, 71
Аћин, Јовица 83
Ахмадулина, Бела (Изабелла (Белла) Аха́товна Ахмаду́лина) 39
Ахматова, Ана (А́нна Андре́евна Ахма́това) 54, 56

Б

- Бабель, Исак (Исаа́к Эммануи́лович Ба́бель) 38, 70
Бабић, Милана 79, 92, 94, 97
Бабичев, Димитриј (Бабичев Дмитрий Александрович) 117, 124, 133
Бабичева, Наталија (Бабичева Наталья Александровна) 117, 124, 133
Бабовић, Милосав 55, 66
Балзак, Оноре де (Honoré de Balzac) 31
Баљмонт, Константин (Константи́н Дми́триевич Ба́льмонт) 36
Баратински, Јевгениј (Евге́ний Абра́мович Бараты́нский) 49, 54
Барико, Алесандро (Alessandro Varisco) 70
Белгородски, Антоније 166
Берђајев, Николај (Николай Александрович Бердяев) 187, 188, 222
Берлин, Исаија 182, 185, 188, 189, 203, 217, 220, 223, 230, 234, 237, 238
Бијушкина, Надежда (Биюшкина Надежда Иосифовна) 115–117

- Биков, Василь (Василь Уладзіміравіч Быкаў) 32
- Блок, Александар (Александр Александрович Блок) 35
- Богомолов, Иван 70
- Борисјонок, Јелена (Борисёнок Елена Юрьевна) 111, 112, 121–132, 134–140, 142, 143
- Бородин, Сергеј (Сергей Бородин) 32
- Борхес, Хорхе Луис (Jorge Francisco Isidoro Luis Borges Acevedo) 45
- Бранковић, Србобран 79, 97
- Брежњев, Леонид Ильич (Леонид Ильич Брежнев) 20, 167
- Брихта, Желько 82
- Брјусов, Валериј (Валерий Яковлевич Брюсов) 35
- Бродски, Јосиф (Ибсиф Александрович Бродский) 62, 66
- Бувач, Драго 82
- Булатовић, Миодраг 44
- Булгаков, Михаил (Михаил Афанасьевич Булгаков) 41, 74
- Булина, Лариса 72
- Буњин, Иван (Иван Алексеевич Бунин) 35, 49, 69
- В**
- Валдштен, генерал 129
- Варвара, монахиња 153
- Вебер, Макс (Maximilian Carl Emil Weber) 236
- Венијамин, свештенотученик 152
- Вернадски, Владимир (Владимир Иванович Вернадский) 129
- Верт, Н. (Николя Верт) 16
- Вињиченко, Владимир (Владимир Кириллович Винниченко) 124, 127
- Владимир, свети 152, 154
- Владимиров, Георгиј (Георгий Николаевич Владимов) 70
- Возњесенски, Андреј (Андрей Андреевич Вознесенский) 39
- Волпи, Франко (Franco Volpi) 183
- Волцел 213, 228
- Воронович, А. А. 119, 120, 135, 137
- Вурмбрант, Рихард 173
- Вучелић, Милорад 63
- Вучић, Александар 101, 103–105
- Вучковић, Јелена 103, 104
- Г**
- Газданов, Гаито (Гайто Георгий Ивџанович Газданов) 69
- Галовић, Шпиро 63
- Гарибалди, Ђузепе (Giuseppe Garibaldi) 214
- Гебелс, Паул Јозеф (Paul Joseph Goebbels) 90
- Герман, јеромонах (Глеб) 156
- Гершковић, Лео 102
- Гладков, Феодор Васильевич (Фёдор Васильевич Гладков) 31, 32
- Глазовски, Виктор 156
- Гогољ, Николај Васильевич (Николай Васильевич Гоголь) 50
- Гојковић, Ранко 79, 92, 94
- Горенштајн, Фридрих (Фридрих Наумович Горенштейн) 70
- Горки, Максим (Максим Горький) 30–32, 35, 50, 69

- Городецки, Сергеј (Серге́й Митрофа́нович Городе́цкий) 54
- Гросман, Василиј (Васи́лий Семёнович Гроссман) 70
- Груздев, Владислав (Груздев Владислав Владимирович) 117, 124, 133
- Груздев, Иља (Илья Александрович Гру́здев) 36
- Грушевски, Михаило Сергејевич (Грушевский, Михаил Сергеевич) 121, 125, 135, 139
- Гумиљов, Лав Николајевич (Лев Никола́евич Гумилёв) 34, 54
- Д
- Давичо, Оскар 59
- Дамаскин, Јеромонах 156, 163–165, 169, 170
- Даниељ, Ј. 39
- Дењикин, Антон Иванович (Антóн Ива́нович Дени́кин) 125
- Деретић, Јован 181
- Димитрије, отац 171, 172
- Димитријевић, Владимир 149, 167, 177
- Достојевски, Фјодор Михајлович (*Фёдор Михайлович Достоевский*) 74, 156, 184, 189, 225, 234
- Драгићевић, Ристо 47
- Друњина, Јулија 32
- Дударев, С. Л. 128, 129
- Дудко, Димитрије 149, 167, 169, 170
- Ђ
- Ђорђевић, Јован 102
- Е
- Енгелс, Фридрих (Friedrich Engels) 150, 151, 176
- Ж
- Жички, Николај 165
- Жујовић, Зоран 82
- З
- Зајцев, Борис (Борис Константи́нович За́йцев) 36
- Замјатин, Јевгениј (Евгéний Ива́нович Замя́тин) 36
- Земсков, Виктор Николајевич (Ви́ктор Никола́евич Земско́в) 87–89, 97
- Зенкевич, Михаил (Михаи́л Алекса́ндрович Зенке́вич) 54–56
- Зиновјев, Александар (Александр Александрович Зиновьев) 39, 42
- Зиновјев, Г. Е. 137
- Зола, Емил (Émile Zola) 31
- Зошченко, Михаил (Михаи́л Михајлович Зо́щенко) 36
- И
- Ибрахимов, Максуд 70
- Иванов, Всеволод (Всеволод Вячеславович Иванов) 36
- Ивановић, Мирослав 9, 42
- Игошкин, Гаврил 158
- Иларион, владика 164
- Исаев, Игор (И́горь Андре́евич Иса́ев) 114, 118, 123–125
- Искандер, Фазил (Фази́ль Абду́лович Исканде́р) 70

J

- Јагличић, Владимир 71
 Јевтушенско, Јевгениј
 (Евгений Александрович
 Евтушенко) 39
 Јеремић, Драган М. 45, 63
 Јесењин, Сергеј (Сергей
 Александрович Есенин) 35
 Јовановић, Слободан 99, 100
 Јовичић, Влада 63

К

- Каверин, Венјамин (Вениамин
 Александрович Каверин)
 36
 Казаков, Јуриј (Юрий Павлович
 Казаков) 70, 74
 Казански, Кирил 166
 Каледа, Кирил 154, 155
 Каледин, генерал 123
 Калушки, Августин 166
 Кари, Дејвид (David Curry) 173
 Кариљо, Сантјаго (Santiago
 Carrillo) 83
 Катајев, Валентин (Валентин
 Петрович Катаев) 38
 Кијевски, Владимир 158
 Кирјејевски, Иван 156
 Киш, Данило 43–66
 Клоц, Анахарсис (Anacharsis
 Cloots) 183
 Ковач, Мирко 64
 Кожинов, Вадим Валеријанович
 (Вадим Валеријанович
 Кожин) 89, 90, 97
 Коломенски, Јувеналиј 166
 Комов, Алексеј 150, 151
 Кочетков, Всеволод 32
 Кошкин, Иван (Иван
 Алексеевич Кошкин) 86
 Кошут, Лајош (Kossuth Lajos) 213
 Крлежа, Мирослав 62

- Кронц, архимандрит 153
 Кронштатски, Јован 152, 154
 Крутицки, митрополит 166
 Куприн, Александар
 (Александр Иванович
 Куприн) 36
 Курганов, Н. А. 85
 Курдаков, Сергеј 168
 Кутлешкић, Владан 102

Л

- Лекманов, Олег (Олег
 Андершанович Лекманов)
 54, 66
 Лењин, Владимир Ильич
 Уљанов (Владимир Ильич
 Ульянов Ленин) 21, 23–25,
 27, 28, 33, 73, 85, 99–103,
 108, 110–113, 130, 131, 136,
 145, 150–152, 185–188
 Леонов, Леонид (Леонид
 Максимович Леонов) 38, 74
 Леонтијев, Константин
 (Константин Николаевич
 Леонтьев) 201
 Линдин, В. 38
 Ловреновић, Иван 83, 97
 Лозински, Михаил 54
 Ломовић, Бошко 74, 75
 Ломпар, Мило 58, 65, 66, 105,
 179, 181, 223, 235, 239
 Лукић, Радомир 103
 Лунц, Лав (Лев Натанович
 Лунц) 36
 Лунчарски, Анатолиј
 Васиљевич (Анатолій
 Васильевич Луначарский)
 15, 23, 59

М

- Мајаковски, Владимир
 (Владимир Владимирович
 Маяковский) 32, 35

- Макијавели, Николо (Niccolò Machiavelli) 234
- Максимов, Јуриј 158
- Максимовић, Јован 155
- Мамлејев, Јуриј (Јуриј Витальевич Мамлеев) 70
- Мандељштам, Надежда (Надежда Яковлевна Мандельштам) 33, 34, 49, 50, 54, 56, 66
- Марковић, Ђорђе 104
- Марковић, Ратко 116, 118
- Маркс, Карл Хајнрих (Karl Heinrich Marx) 20, 21, 99–102, 150, 151, 217, 218
- Маровић, Миодраг Малиша 64, 66
- Мартин, Тери (Терри Мартин) 110, 113, 117, 119, 130, 132, 135–137
- Матвејев, Виктор (Виктор Анатольевич Матвеев) 122, 123, 126, 130, 132, 140
- Мацини, Ђузепе (Giuseppe Mazzini) 214, 228
- Меденица, Владимир 73
- Мерешковски, Дмитриј (Дмитрий Сергеевич Мережковский) 36, 69
- Местр, Жозеф-Мари де (Joseph-Marie de Maistre) 223
- Метан, Ги (Guy Mettan) 202, 203
- Мештровић, Иван 58
- Милатовић, Вељко 64
- Милосављевић, Бошко 69, 75
- Милош, Чеслав 79
- Милошевић, Никола 89, 186, 201, 217, 218
- Миљуков, П. Н. 110, 126
- Мировић, Дејан 59, 67, 99, 106
- Миронов, Борис (Борис Николаевич Миронов) 112, 143
- Михаиловић, Драгослав 63
- Михајлович, Јосиф Верекис 120
- Михиз, Борислав Михајловић 79, 97
- Могилански, Николај Михајлович 128, 129
- Молотов, Вјачеслав Михајлович (Вячеслав Михайлович Скрябин Молотов) 14
- Муџић, Фуад 83
- Н
- Набоков, Владимир (Владимир Владимирович Набоков) 36
- Невски, Александар (Александр Ярославич Невский) 167
- Нектарије, владика 164
- Нехру, Џавахарлал (जवाहरलाल नेहरू) 11
- Нечајев, Сергеј Геннадиевич (Сергей Геннадиевич Нечаев) 21
- Никитин, Николај (Никола́й Никола́евич Никитин) 36
- Николаевна, Олга (Ольга Николаевна) 150
- Николајевна, Анастасија (Анастаси́я Никола́евна) 150
- Николајевна, Татјана (Татьяна Николаевна) 150
- Никољски, Варлаама 157
- Ниче, Фридрих (Friedrich Wilhelm Nietzsche) 191, 219, 220, 225, 234, 235
- Носов, Николај (Николай Николаевич Носов) 32, 97
- Њ
- Његош, Петар II Петровић 54, 58, 59, 61

О

- Осипов, Николај (Николай Петрович Осипов) 138, 140–143
 Островски, Николај (Николай Алексеевич Островский) 32

П

- Павле, апостол 161
 Павлович, Николај I (Николай I Павлович) в. Николај I Романов
 Палеј, Владимир (Владимир Павлович Палеј) 153
 Палеј, Сергеј 153
 Паскал, Блез (Blaise Pascal) 220
 Пастернак, Борис (Борис Леонидович Пастернак) 38, 39
 Пекић, Борислав 63, 67
 Петљурa, Симон Васиљович (Симон Васиљович Петљурa) 124
 Петров, Александар 55
 Пиљњак, Борис (Борис Андреевич Пиљњак) 34, 38
 Пимен, патријарх 170
 Платон (Πλάτων) 99, 105, 195
 Покровски, Николај 157
 Полонска, Е. 36
 Пољански, Петар 152, 159, 165
 Прилепин, Захар (Евгений Николаевич Прилепин) 93
 Пујовић, Владислав 159, 160
 Путин, Владимир (Владимир Владимирович Пўтин) 87, 95

Р

- Радоњешки, Сергије 152
 Радуловић, Јован 70

- Рајковић, Видак 83
 Раковски, Христијан (Христијан Гебргиевич Раковский) 137
 Распутин, Валентин (Валентин Григорьевич Распутин) 70, 71, 74
 Ремизов, Алексеј (Алексеј Михайлович Ремизов) 36
 Ретелсон, Лав 167
 Рождественски, Роберт (Роберт Иванович Рождественский) 39
 Романов, Алексеј (Алексеј Николаевич Романов) 150
 Романов, Николај I 214
 Романов, Николај II (Николай II Александрович) 117, 150, 156
 Романова, Миша 153
 Рорти, Ричард (Richard Rorty) 235
 Роуз, Серафим (Seraphim Rose) 149, 155, 156, 159–165, 167–172

С

- Савченко, В. 141, 143
 Сазонов, Сергеј Димитријевич (Сергеј Дмитриевич Сазонов) 210
 Саровски, Серафим 154, 155
 Сартр, Жан-Пол (Jean-Paul Sartre) 184, 234
 Селимовић, Меша 72
 Семеникова, Л. И (Семенникова Любовь Ивановна) 108
 Семипалатински, Александар 166
 Серафимович, Александар (Алекса́ндр Серафи́мович Серафимович) 32, 35
 Симић, Драгослав 84, 97

- Симонов, Константин
(Константи́н Миха́йлович
Симо́нов) 32, 41
- Сиња́вски, Андреј (Андре́й
Дона́тович Сиња́вский) 39
- Сјозкин, Јуриј 120
- Скоропадски, Павел 123, 128, 135
- Скрипник, Николај (Никола́й
Алексе́евич Скры́пник)
137, 139
- Сломински, М. 36
- Солжењицин, Александар
(Александр Исаевич
Солженицы́н) 33, 39, 40, 70,
71, 77, 78, 80–85, 87–97, 149,
159, 173, 176
- Стаљин, Јосиф Висарионович
Џугашвили (Иосиф
Виссарионович
Джугашви́ли Сталин) 20,
23–26, 28, 33, 34, 39, 40, 41,
84, 91, 92, 99, 100, 109, 110,
113, 130, 133, 134, 136, 151,
153, 154
- Стамболић, Иван 63
- Станковић, Борислав 71, 72
- Станковић, Сњежана 97, 80
- Стојановић, Душица 80–83, 98
- Стратородски, Сергије 160, 163,
166
- Суботић, Милан 78, 80, 85, 95,
96, 98
- Т
- Талантов, Борис 167
- Тарковски, Андреј (Андре́й
Арсенье́вич Тарко́вский)
70
- Таушев, Аверкије 161
- Твардовски, Александар
(Александр Трифонович
Твардовский) 32, 39
- Тендрјаков, Владимир
(Влади́мир Фе́дорович
Тендряко́в) 39
- Терстон, Роберт (Robert W.
Thurston) 91, 98
- Тимошина, Татјана (Тимошина
Татья́на Миха́йловна) 12
- Тито, Јоспи Броз 40, 59, 102, 103
- Тихон, свети 152, 153
- Тихонов, Николај (Никола́й
Семёнович Ти́онов) 36
- Толстој, Лав Николајевич (Лев
Николаевич Толстой) 31,
36, 38, 189, 223
- Тријић, Весна 43, 52, 64, 67
- Троцки, Лав Давидович (Лев
Дави́дович Трџ́цкий)
26–28, 34
- Тункин, Григориј (Григорий
Иванович Тункин) 100
- Тургењев, Иван (Ива́н
Серге́евич Турге́нев) 189
- Ђ
- Ђелијски, Јустин 177
- У
- Узелац, Милан 83
- Успенски, Тадеј 166
- Ф
- Фадејев, Александар
Александрович (Алекса́ндр
Алекса́ндрович Фадѐев)
31, 32
- Феђин, Константин
(Константи́н
Алекса́ндрович Фе́дин)
32, 36
- Фехер, Ференц (Fehér Ferenc) 184
- Фјодоровна, Александра
(Алекса́ндра Фе́доровна) 150

- Фјодоровна, Јелисавета
(Елизавета Фёдоровна) 153
- Форш, Олга (Ольга Дмíтриевна
Форш) 38
- Фројд, Сигмунд (Sigmund
Freud) 219
- Фурманов, Димитриј
Андрејевич (Дмíтрий
Андре́евич Фурманов) 31, 32
- Фурсов, Андреј Иљич 80, 81, 84,
87, 90, 92–94, 98
- Х
- Хајдегер, Мартин (Martin
Heidegger) 236
- Харбински, Игњатије 173
- Хегел, Фридрих (Georg Wilhelm
Friedrich Hegel) 210, 234
- Херцен, Александар (Александр
Иванович Герцен) 179, 180,
185–195, 197–234, 239
- Хипијус, Зинаида (Зинаида
Никола́евна Гиппиус) 36
- Хитлер, Адолф (Adolf Hitler)
91, 92
- Ходасевич, Владислав
(Владисла́в Фелициа́нович
Ходасе́вич) 36
- Хоружиј, Сергеј (Серге́й
Серге́евич Хоружий) 33
- Христ, Исус 151, 156, 157, 161–
165, 169, 170, 172, 174–177
- Хрушчов, Никита Сергејевич
(Никита Серге́евич Хрущёв)
20, 25, 33, 39, 80, 86
- Ц
- Цветајева, Марина (Марина
Ива́новна Цвета́ева) 36
- Цуканов, Игор (Цуканов
Игорь) 150
- Ч
- Чавошки, Коста 102
- Чворовић, Зоран 107, 146
- Чернишевски, Николај
Гаврилович
(Никола́й Гаври́лович
Черныше́вский) 21
- Четверухин, Илија (Илија
Четверухин) 157
- Чехов, Антон Павлович (Антон
Па́влович Че́хов) 31
- Чичагов, Серафим (Леони́д
Миха́йлович Чичаго́в) 154,
166
- Чорниј, Саша 36
- Џ
- Џејмсон, Фредерик (Fredric
Jameson) 43, 44, 66, 67
- Џингис Кан (Чингис хаан) 74
- Џинових, Милутин 79, 97
- Ш
- Шагињан, Мариета (Мари́тта
Серге́евна Шагиня́н) 38
- Шарламов, Варлам (Варлам
Тихонович Шаламов) 71
- Шмељов, Иван (Ива́н
Серге́евич Шмелёв) 36, 69
- Шо, Малком (Malcolm Shaw)
100
- Шолохов, Михаил (Миха́йл
Алекса́ндрович Шо́лохов)
17, 24, 31, 32, 69
- Шопенхауер, Артур (Arthur
Schopenhauer) 220
- Шћепановић, Бранимир 44, 52
- Шушкин, Василиј (Василий
Макарович Шукшин) 70, 71

Библиотека
ЗАЈЕДНИЧКИ НАУЧНИ СКУПОВИ
Одјељења друштвених наука и
Одјељења за књижевност
Књига 1

РУСИЈА У СОВЈЕТСКОЈ ЕПОХИ:
ДРУШТВО И КЊИЖЕВНОСТ
<https://doi.org>

* * *

главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

уредници
проф. др Слободан Антонић
проф. др Мило Ломпар

издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

за издавача
Емир Кустурица, директор

коректура и лектура
Желидраг Никчевић

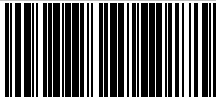
прелом текста
Жељка Башић Станков

штампа
Белпак, Београд

тираж
100

ISBN 978-99976-89-26-9

9789997689269

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.161.1.09(47+57)(470+571)"1917/1991"(082)
316(47+57)(470+571)"1917/1991"(082)

НАУЧНИ скуп "Русија у свјетској епохи : друштво и
књижевност" (2023 ; Вишеград)

Русија у свјетској епохи : друштво и књижевност
: радови с истоименог научног скупа одржаног у
Андрићграду, 14. октобра 2023 / [главни и одговорни
уредник Емир Кустурица]. - 1. изд. - Вишеград : Андрићев
институт, 2024 (Београд : Белпак). - 250 стр. ; 20 см.
- (Библиотека Заједнички научни скупови. Одјељења
друштвених наука. Одјељење за српски језик ; књ. 1 /
уредници едиције Слободан Антонић, Мило Ломпар)

Тираж 100. - На насл. стр. мјесто издавања: Андрићград. -
Напомене и библиографске референце уз текст. - Регистар.
- Summaries.

ISBN 978-99976-89-26-9

COBISS.RS-ID 141467649

